

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Հ 921

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԳՐԱՆԻԿ
ԿՈՂԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ
ՊԵՏՐԱԿԱՆ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1914 - 1917

ՕՐԱԳՐՈՒՄԾ

ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ ԹԻԿՆԱՊԱՀ ԶԻՆՈՒՈՐԷՆ

1924

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՅԳԱՐ»Ի

Պ Ո Ս Թ Ո Ն

9/47.9251

Զ-83

51
3

956,20
11.0
op 2

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԳՐԱՆԻԿԻ
ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ
ՊԵՏՄԵԿԱՆ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

—
1914 - 1917
—

ՕՐԱԳՐՈՒՄԾ
ԶՕՐԱՎԱՐԻՆ ԹԻԿՆԱՊԱՀ ԶԻՆՈՒՈՐԷՆ

2837

— ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՅՔԱՐ»-Ի —

Պ Ո Ս Թ Ո Ն

1924

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԿԻ
Գ Ր Ա Դ Ա Ր Ա Ն
ST. NERSES SHNORHALI
LIBRARY
ARMENIAN PRELACY

13 APR 2013

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1914 — 1917

1908ին ժրնկվէն Կ. Պոլիս փոխադրուած էր Արեւմտեան Բիւրօն: 1914ին կեղծ ստորագրութեամբ նամակ մը ստացայ Արեւմտեան Բիւրօյի անդամներէն: Այդ նամակը գրած էին Արեւմտեան Բիւրօն ներկայացնող անդամներէն Պրնք. Շահրիկեան, Ռ. Զարգարեան, Մարումեան (Ակնունի), Վարդգէս եւ ուրիշներ: Այս անձերը ինձմէ կը պահանջէին որ անմիջապէս թողում վառնան:

Նամակին պարունակութիւնը հետեւեալն էր:

«Ռուսական վերջին նաւով անմիջապէս մեկնիս Զրարերդ Հայր Արրահամին մօտ»:

Ինձի ծանօթ եւ հասկնալի էր այդ նամակին իմաստը: Ես հասկցայ թէ անոնք ի՞նչ բան է կ'ուզէին, ուստի անմիջապէս հեռագրեցի Կ. Պոլիս Արեւմտեան Բիւրօյի այդ անդամներուն թէ «Իմ Զրարերդ Հայր Արրահամին քով գնալս անհրաժեշտ է»:

Օր մը վերջ պատասխանը եկաւ թէ «Անմիջապէս մեկնէ»:

Երբ ինձի վառնա նամակ կը գրեն եւ կը պահանջեն որ «Զրարերդ» մեկնիմ, նոյն օրերուն Կարնոյ մէջ Դաշնակցութեան Ընդհ. Պատգ. Ժողովը տեղի կ'ունենար: Ինձի անծանօթ էր թէ Թալէաղն ու էնովէրը իրենց ընկերներուն հետ ի՞նչ բաներ խօսած եւ խօստացած էին մերիներուն, եւ ի՞նչ ձեւերով զիրար խարած:

Արեւմտեան Բիւրօնին կողմէ գրուած նամակէն տասնեւհինգ օր առաջ Պուլկարիոյ զինուորական նախարար, Կէնէրալ Պոյաճիկվէն պաշտօնական նամակ մը ստացած էի: Նամակը կնքամոմով կնքուած եւ պահարանին վրայ գաղտնի —սէքրէթ— բառը գրուած էր: Պուլկարերէն չէի կրնար կարդալ, ուստի

5406-2011

ընակած զիւղիս զիւղապետին զիմեցի: Գիւղապետը նամակը կարդաց և բացատրեց անոր սարսուռակութիւնը:

«Կը հրամայեմ — և թէ Պուլիար կառավարութիւնը սեւէ պետութեան դէմ պատերազմ յայտարարած է պէտք է որ դուն ՉԱ ժամէն Խաւքէօյ քաղաքը ներկայ ըլլաս և միանաս Ռոտտլըսքի ԾԱ-րդ բոլբին: Եթէ միջոցներ չունենաս Խաւքէօյ դնալու դէնքիդ ուժովը հոն հասնելու ես»:

Համբերողական պատերազմը սկսած էր: Գերման բանակները դարձի վրայ էին: Մասնաւոր ընկերներէս օրը օրին Կ. Պոլիսէն յուրեր կ'ստանայի: Օսմ. Պետութիւնը մեծ քանակութեամբ սողմամբ թերք կը կեդրոնացնէր Տրապիզոնի մէջ: Իմ տեսութեամբ Ռուսո-թրքական պատերազմը անխուսափելի էր, ուստի Վառնայէն Սօֆիա հեռաձայնով Պալքանեան պատերազմի ատեն իմ զօրամասի հրամանատար Բօլբուինիկ Բրոտսկէրովին խօսակցութիւն մը ունեցայ:

«Եթէ Պուլիարիայէն բացակայիմ և Պուլիարիան պատերազմ յայտարարէ, ես իմ քաղաքացիական իրաւունքներէս կը զրկուի՞մ թէ ոչ»:

Բօլբուինիկ Բրոտսկէրով պատասխանեց.

«Գիտեմ թէ այս օրերուն Հայ ազգը ձեզի շատ պէտք ունի: Եթէ Պուլիարիան պատերազմ յայտարարէ և դուք երբ Պուլիարիա կը գտնուիք իբր Պուլիար քաղաքացի մը և սպայ(*) մը պարտական էք ձեր քաղաքացիական և զինուորական պարտական»:

(*) 1913 Յունիսար 1ին Ֆէրաինանո թաղաւորը հրամանագրով մը հրամանատար Անդրանիկին Պուլիար քաղաքացիութեան իրաւունքը և սպայի աստի-

նութիւնները կատարել, ձեզ հրամայուած տեղը մեկնելով, բայց երբ Պուլիարիայէ բացակայիք պատերազմ հրատարակուելէն առաջ, այդ պարագան բացառութիւն կը լինի միայն ձեզ համար»:

1914 Օգոստոս 2ին ուսական վերջին նաւով Վառնայէն դուրս կուգամ դէպի Օտեսա, անկէ Եւրպա, Թուսիսու, Փօթիով կրկաթուղին աննկով Օգոստոս 12ին կը հասնիմ Թիֆլիս: Լուսահոգի Տօբ. Զավրիէվ հոն էր: Անմիջապէս քոյս եկաւ: Սիրալիր տեսակցութենէ վերջ հարց տուի Տօբ. Զավրիէվին «Վառնայէն հոս որ ուղարկեցին զիս Արեւմտեան Բիւրոյի անդամները դուք այ խնդրին տեղեակ էք»:

«Այո՛, մենք պահանջեցինք որ թեզ հոս ուղարկեն» , պատասխանեց ինձի:

Քանի մը օր վերջ Տօբ. Զավրիէվ Մեարսոյ Եպիսկոպոս, Ա. Խատիսեան և Սամսոն Յարութիւնեան զիս Կովկասեան ճակատի Ընդհ. Հրամանատար կէնէրալ Միշլաեւսկիին և անոր օգնական կէներալ Իւսէնիչին ներկայացուցին:

Ընդարձակ քարտէս մը ձգուած էր մեծ սեղանի մը վրայ:

«Ի՞նչ է քու զաղափարդ և կարծիքդ: Ի՞նչ կերպով Ռուս զինուորները կրնան դէպի Տաճկաստան յառաջանալ», ըսաւ կէնէրալ Միշլաեւսկիին:

Ճանր և — չինը — ուսնոցը կը պարզաւէր: Այս աստիճան պուլիար զինուորական թերթերը հայ հերոսին շուրջ գովեստով խօսեցան: Պալքանեան պատերազմին հրամանատար Անդրանիկ (600 Փրանք ամսական կ'ստանար Պուլիար կառավարութենէն, և յաջորդաբար կը վարձատրուէր իր քաջութեանց համար 4րդ և 3րդ արծաթ քաջութեան խաչերով — Քրիստի Խրատարուց — և 2րդ սակի քաջութեան խաչով:

«Թոյլ տուէք ինձի հարցնելու թէ քանի՞ հազար զինուոր պիտի ուղարկէք թրքական ճակատը: Երբ ձեր զինուորներուն քանակը դիտնամ, այն ատեն իմ համետ կարծիքս կը յայտնեմ»:

«800,000 զինուորներ», պատասխանեց Միշլաեակին:

Ես իմ ցուցմունքներս տուի, որուն համար շատ գոհ մնացին:

«Քանի՞ պոթալիսն կամ տրուժինա (մէկ տրուժինան 1000 հոգիէ կը բաղկանայ) Հայ կամաւոր զինուորներ կրնաս հանել»:

«Չորս տրուժինա», պատասխանեցի:

Առաջին տրուժինան պէտք է յառաջանայ Պարուկաստանով դէպի Պաշգայէ եւ Վան:

Երկրորդը՝ Իկտիր, Պայաղիտ, Բերկրի եւ Վան:

Երրորդը՝ Կաղզվան, Ալաշկերտ, Մանազկերտ եւ Պիթլիս:

Չորրորդը՝ Սարիգամիշ, Գարէ Օրդան, Քէօօրիւ քէօյ եւ Կարին:

Այս կամաւորները թէ պիտի կուրին եւ թէ տեսակ մը առաջնորդներ պիտի ըլլան Ռուս բանակին: Անոնք ծանօթ ըլլալով այդ երկրի հողամասերուն, լեռներուն, ձորերուն, դաշտերուն եւ դեռերուն, պիտի զիւրացնեն բանակին յառաջխաղացումները: Եթէ յառաջանանք մենք եւ մեզի հանդիպին Քիւրան ու Համիտիէն, առանց խտրութեան եւ բացառութեան զինաթափ պէտք է ըլլան անոնք, որպէս զի մեր կոնակը մաքրուի եւ մենք ապահով զգանք:

Ինչ ուտելիք, հագնելիք եւ ամսական որ Ռուս զինուորին պիտի տաք, պէտք է որ կամաւոր Հայ զինուորն ալ օգտուի անկէ: Ինչպէս որ ատին:

Քաղաքական ի՞նչ պայմաններով մերինները համաձայնութեան եկած էին, կամ ի՞նչ խոստումներ

ստացած էին Ռուս պետական ղեմքերէն, ինձի համար անձանօթ էր: Ես չէի կրնար եւ իրաւունք ալ չունէի այդ հարցերուն մօտենալ, ուստի խօսեցայ զինուորին համար եւ պատասխանեցի մի՛միայն զինուորական հարցումներու:

500 զինուոր յանձնած էի Քեռիին իրր Կարնեցի, յառաջանալու համար Սարիգամիշի եւ Կարնոյ ուղղութեամբ:

500 Համազասպին՝ Կաղզվան, Ալաշկերտ եւ Պիթլիսի ուղղութեամբ:

500 Գրօին տուած էի, Իկտիր, Պայաղիտ, Բերկրի եւ Վան, Վանի ուղղութեամբ:

1200 զինուորներ ալ ինձի առած էի Սարմատ, Պաշգայէ եւ Վան, կամ Սարմատ, Ղոթուր, Աէրայ եւ Վան տանող ճամբուն ուղղութեամբ յառաջանալու:

Ընդհանուր Հրամանատարը որ ինձի 800,000 զինուորի խոստումը ըրած էր, հաղիւ 300—320,000 զինուոր զրկուեցաւ Կովկասեան ճակատը: Երբ դիտողութիւն եղաւ, ըսին. «Մեր բոլոր ուժերը Գերման եւ Աւստրիական ճակատները զրկուած են: Զինուոր ունինք, բայց հրացան չունինք, պատճառը հրացանի պակասն է»:

Վարանտ յառաջխաղացում մը ունէր Կովկասեան ճակատի բանակը: Երբ աջ թեւը դէպի յառաջ կը շարժէր, ձախ թեւը կը դեղեւէր: Երբ ձախը կը յառաջանար, աջը կը վարանէր: Տեսակ մը ինքնապաշտպանութիւն էր որ տեղի կ'ունենար մինչեւ Կարնոյ եւ Պիթլիսի գրաւումները:

* * *

Հրամանատար Անդրանիկի բանակին կամաւոր զինուորը եւ անոր թիկնապահը ըլլալով, ուղեցի նօթագրել օրուան դէպքերը այն յոյսով եւ նկատումով թէ մի զուցէ այս դէպքերը օր մը պէտքի մը ծառայեն...: Մեծ կռիւներ, անհամեմատ ուժերով թշնամիին դէմ մղուած սուինամարտներ եւ պատմական կարեւորութիւն ունեցող մեծ երեւոյթներ ու դէպքեր միմիայն մէկ երկու տողերու մէջ ծրարած եմ: Ամէն մէկ օրուան անցուդարձ, ամէն մէկ օրուան դէպք հսկայ էջեր լեցնող պատմութիւններ են: Հնարաւորութիւն չունէի, եւ չկար ալ, մանրամասնօրէն նօթագրել, դէպքերուն պատմութիւնները, կամաւորներուն եւ անոնց վաշտապետներուն եւ Հրամանատար Անդրանիկին բոլոր գոհարերումներն ու քաջագործութիւնները զոր մատուցին Ռուս բանակին:

Հայ կամաւորն էր որ Ռուս բանակին առջեւ ինկած վրէժը իր սրտին մէջ, միշտ յտաջ կ'ընթանար, անվարան եւ աներկիւղ: Չեղաւ եւ չգտնուեցաւ ճակատամարտ մը եւ յտաջխաղացում մը որուն առջեւէն Հայ կամաւորը չի քայլէր բոլոր դժուարութիւնները հարթելով:

Հայ կամաւորին համար պահուած էր դժուարին զիրքեր մազլցելու եւ կուրծք տալու թշնամիին: Հայ կամաւորինն էր յտաջապահի պատասխանատու եւ դժուարին գործը: Հայ կամաւորը ապրեցաւ զըրկանքի կեանքը եւ խղճմտօրէն կատրեց իր պարտականութիւնը երբ կաշկանդուած չէին իր բազուկները...: Հայ կամաւորը 14—17 փոքր եւ քառասուն եւ մէկ խոչոր կռիւներ մղեց, օտարին հիացումին եւ գովեստին արժանանալով:

* * *

1914, Հոկ. 19.— Իրիկոսան ժամը ճիշտ 11ին Թիֆլիսէն ճամբայ ելանք դէպի պատերազմի դաշտ երթալու:

Հոկ. 21.— Ժամը իրիկոսան 9:30ին Ջուլֆա հասանք:

Հոկ. 22.— Այսօր հրացան ստացանք:

Հոկ. 25.— Խոյ հասանք: Հրամանատար Անդրանիկ Տօք. Չալքիզիին հետ միասին տեսակցութիւն մը ունեցաւ կէնէրայ վարապանովին հետ: Վարապանով ոչ բարեացակամ դէմք մ'էր մեզի հայերու հանդէպ:

Հոկ. 27.— Խոյէն — Սարմասա — դուրս եկանք եւ հասանք Կալասար գիւղը:

Հոկ. 28.— Կէնէրայ Չէրնապուպովի հրահանգին համաձայն նորէն Խոյ վերադարձանք:

Հոկ. 29.— Նորէն Կալասար վերադարձանք:

Մինչեւ Նոյ. 2 հոս մնացինք: Հրամանատար Անդրանիկ մեր բանակը կազմակերպեց եւ պարենաւորեց:

Հրամանատար Անդրանիկ այս շորս օրուան դադարի միջոցին մեր պաթալիօնը, 1200 զինուոր — այնքան արագ եւ այնքան հրաշայի կերպով մարդեց, դասաւորեց եւ կանոնաւորեց զինուորները իր բժշկական եւ պիտոյքները փոխադրող խումբերուն հետ, որ բոլոր Ռուս զինուորականները հիացան եւ ապշեցան տեսնելով Հայ կամաւոր զինուորներու հրաշայի կարգապահութիւնը, շարքերը եւ տոկունութիւնը: Այս տեսնելով ամենն ալ շնորհաւորեցին Հրամանատար Անդրանիկը:

Նոյ. 3.— Դէպի Տիլիման երթալու համար ճամբայ ինկանք: Յերեկուան ժամը ճիշտ 12ին Տիլիման հասանք: Կէնէրայ Չէրնապուպով զիմաւորեց եւ ընդունեց մեզ: Քաջալերական ճառ մը խօսեցաւ

մեզի եւ «բարի երթ» մաղթեց: Մենք հուրրա՛ներով պատասխանեցինք կէնէրալի խօսքերուն եւ ճամբանիս շարունակեցինք: Ժամը Աին Քէօհնէ-Շէհէր (հին քաղաք) հասանք: Հրամանատար Անդրանիկ գործի սկսաւ եւ կարգադրութիւններ բրաւ: Առաջին վաշտը Գուժրանովա ուղարկեց, երկրորդ վաշտը Նազարեւա քրդական այդ գիւղերուն գիրքերը, մնացած Յրդ ու Արդ վաշտերը Հրամանատարին հետ Քէօհնէ-Շէհէր մնացին:

Նոյ. 4.— Նազարեւայի ձորով ճամբայ ելանք դէպի Կիւրինէ եւ Սօֆիանի բարձունքները: Հոս հանդիպեցանք Շունթիւսքի Կօղաքի Բօլքի մէկ կաթարոնի մը (150 հոգի):

Նոյ. 5.— Սարեր ու ձորեր կտրելով հասանք Աշնակ գիւղը: Ժամը Աին կռիւք սկսաւ եւ տեւեց Նոյ. 6ի իրիկուն ժամը 6: Այս կռիւի միջոցին Հրամանատար Անդրանիկ իր սուրը մերկացուցած զրոհի գիմեց: Զինուորները Հրամանատարին այս հերոսութենէն ոգևորուած հուրրաներով թշնամիին գիրքերուն վրայ յաղաջացան: Թշնամին մեր առջեւէն փախաւ եւ մենք տիրեցինք պատմական Առաւուլի փէշերուն: Մենք այս կռիւին մէջ ունեցանք 6 սպանուած եւ 8 վիրաւոր:

Նոյ. 7.— Առաւուտեան ժամը 10ին նորէն կռիւք սկսաւ: Այս անգամ մեր դէմ կը կռուէին Քիւրա Շէրիֆ պէկը իր ձիաւորներով եւ ոտնաւորներով, 1000 թուրք կանոնաւոր զինուորներ, Օսման Նէճիպ, Հիւսէյն եւ Սատուն պէկերը, Համիտէի ալայներով եւ 2500 ձիաւորներով:

Հրամանատար Անդրանիկ դարձեալ սուրը մերկացուցած իր զինուորներուն հետ յարձակեցաւ թըշնամիին գիրքերուն վրայ: Թշնամին սարսափահար փախաւ դէպի Պաշգայէ: Մենք յառաջացանք դէպի

Պուրուչըրան: Այդ օր մենք ունեցանք 2 սպանուած եւ երկու վիրաւոր:

Նոյ. 8.— Պուրուչըրանէն անցանք Խանիկ քրդական գիւղը եւ անկէ դէպի Ղաշղուլ եւ հոս մնացինք մինչեւ Նոյ. 16: Նոյ. ի Գրդ օրը մեր տղաքը լեւրան մը մէկ ստորոտին քով մէկ լեռնային եւ մէկ զաշտային թնդանօթ եւ երկու թնդանօթի բանալի (զատուօր) գտան եւ բերին: Թշնամին այս թնդանօթները ձգած փախած էր:

Նոյ. 16.— Ղաշղուլէն դուրս եկանք դէպի Կերչէվիկ քրդական գիւղը եւ անկէ ժամը ճիշտ Տին Ղոթուր գացինք:

Նոյ. 17.— Բազի կոչուած քրդական գիւղի բարձունքներուն վրայ կռիւք սկսաւ առաւուտեան ժամը 6ին եւ տեւեց մինչեւ ժամը 12: Ժամը մէկին Հէրէթլի (քրդական գիւղ) չորս քիւրա աղաները անձնատուր ըլլալու համար Հրամանատար Անդրանիկին նամակ գրած էին: Այդ օր մենք յառաջացանք դէպի Հէրէթլի:

Նոյ. 18.— Առաւուտեան ժամը 9ին Ղոթուրէն Հէրէթլի եկաւ Կէնէրալ Նազարպէկով, եւ Հրամանատար Անդրանիկի յաղթանակը շնորհաւորեց: Հրամանատար Անդրանիկին կարգադրութեամբ 15 ձիաւորներ Կէվլիկ գիւղ գրկուեցան թեթեւեղելու համար կօզաքներուն կողմէ քրդերուն վրայ գործադրուած խտուրթիւնները...: Այսօր ժամը 10:30ին մեզի անձնատուր եղան Օսման, Հիւսէյն, Նաճիպ եւ Սատուն պէկերը: Այս պէկերը իրենց ձեռքին տակ ունէին Համիտէի վեց ալայ: (Այս ալայները 1800 ձիաւոր ունէին): Այս պէկերուն հետ էր ձիահանկիւր Ազան: Այս աղան ալ ունէր 120 ձիաւորներ:

Կէվլիկ գիւղին մէջ տեղի ունեցած անախորժութիւնները քննելէ վերջ վերադարձանք դէպի Եա-

ման Եուրտ եւ անկէ ալ Շարէֆ Խանէ եւ միացանք
բանակին :

Նոյ. 9. — Առաւօտեան ժամը 7ին Շարէֆ Խա-
նայէն դուրս եկանք եւ ժամը 11ին Սարայ գիւղա-
բաղաքը հասանք : Քաղաքին ընակիչները Հայ եւ
Ասորիներ էին : Անոնք սիրալիւր կերպով ընդունեցին
մեզ : Հրամանատար Անդրանիկ իսկոյն պահակներ
գրաւ պետական պահեստներուն վրայ : Երեք ժամ
վերջ երբ կէնէրայ Նաղարպէկովք եկաւ բոլոր պա-
հեստները անոր յանձնուեցան : Հայ ատամնարոյժ
մը հետագրի սինի մը կապած եւ գնդակահարած էին
մեր Սարայ գիւղաբաղաքը մտնելէն մէկ օր առաջ :
Մինչեւ Նոյ. 26ի օրը Սարայ գիւղաբաղաքը մնա-
ցինք :

Նոյ. 27. — Գիշերուան ժամը 11ին Աստուծի
գիւղը հասանք : Չրդ վաշտը Քէրքիզ քրդական գիւ-
ղին կողմը զրկուեցաւ եւ հոն թշնամիին հետ ընդ-
հարում մը ունեցաւ : Հրամանատար Անդրանիկ 2
թնդանօթ եւ Ատաջին եւ Երրորդ վաշտերը իր հետ
ստնելով յառաջացաւ դէպի Մէրկէրհու քրդական
գիւղը : Մեր հետեւակներուն կրակն ու գրոհը խու-
ճուպի մատնեց թշնամին : Մէկ ժամէն գիւղը զրաւե-
ցինք : Թշնամին 70—75 սպաննուածներ թողուց :
Տուն մը կրակի տուինք անոր համար որ 4—5 թուր-
քեր այդ տան մէջ մտած անձնատուր չէին ուզեր
բլլայ : Այդ օր մեր զինուորներէն Մուշեցի Սանիտար
Սիմօնը (Հրամանատարին հին ընկերներէն) սպան-
նուեցաւ :

Նոյ. 29. — Չրդ վաշտի յառաջապահները Ղար-
գարլուի յետը բարձրանալու ատեն յանկարծակիի
կուգան : Չրդ վաշտապետի օգնական Զուլայր եւ
շիւնապետ Եղիան կ'սպանուին : Այդ օր մենք ճամ-
բայ ինկանք եւ ժամը մէկին կոխին վայրը հասանք :
Հրամանատար Անդրանիկ իւրաքանչիւր վաշտին տե-

ղը ցոյց տուաւ : Կոխը սկսաւ եւ տեւեց մինչեւ ժա-
մը 9 : Այս ատեն զինուորական վերին մարմինէն նա-
հանջի հրաման եկաւ մեզի : Հրամանատար Անդրա-
նիկ կարգադրեց որ մեր ձիաւորները սպասեն մին-
չեւ որ Հասպիսթան քրդական գիւղի հայ գաղթա-
կանները գան : Ժամը 10ին գաղթականները մեզի հա-
սան : Անոնց հետ ետ եկանք դէպի Աստուծի, եւ հոս
մնացինք մինչեւ Դեկ. 1 :

Դեկ. 1. — Այսօր կէս գիշերին Աստուծիէն դէ-
պի Սարայ նահանջեցինք : Սարայի մէջ կէնէրայ Նա-
գարպէկովին Ատրիատը չի գտնելով յառաջացանք
դէպի Շարաֆ-Խանէ եւ Բագիի ձորով Ղոթուր :

Դեկ. 3. — Գիշերուան ժամը 8ին ճամբայ էլանք
եւ հասանք Բագի : Հոս գիշերելէ վերջ առաւօտեան
ժամը 4ին հասանք Հէրէթըլ քրդական գիւղը : Հէ-
րէթըլի շուրջ կոխը սկսած էր արդէն : Մեզի հրա-
ման եղաւ որ Բագիի բարձունքները բռնենք : Երբ
մենք բարձունքները բռնեցինք՝ կօղաքները անմի-
ջապէս նահանջեցին : Կօղաքներու նահանջը քաջա-
լերեց թշնամին : Անոնք անմիջապէս Հէրէթըլ գիւ-
ղը մտան :

Այս նահանջը ընդհանուր էր : Այս ատեն էր որ
էնովէր Բաշան 120,000 զինուորներով, պաշխօզուգ-
ներով եւ Քիւրտ Համիտիէներով Սարիղամիշով,
Սարիկօյէով յարձակիլ եւ կտրել կ'ուզէր Արտասանի
եւ Խարսի գծերը :

Դեկ. 5. — Դէպի Պէյլճուկ կոչուած քրդական
գիւղը յառաջացանք : Այս գիւղը Հալէպ տաղի կո-
չուած լերան ստորոտին վրայ շինուած էր : Հոս էր
որ Հրամանատար Անդրանիկի եւ Քաբիթան Յով-
սէփեանի միջեւ վիճարանութիւն մը տեղի ունեցաւ :
Եթէ Հրամանատար Անդրանիկ Յովսէփեանի խոր-
հուրդին հետեւէր, մեր բանակը մեծ կորուստներ

պիտի ունենար երկու կողմերէն թշնամիին կրակին մէջ մնալով: Թշնամին մեզ մեր կոնակէն եւ ճակատէն պիտի զարնէր: Հրամանատար Անդրանիկ ասանց կարեւորութեան ասնելու Յովսէփեանի խօսքերը, թշնամիին կոնակէն զարկաւ մեծ կորուստներ պատճառելով: Թշնամին 250—300 դո՛ւ տալով խալտառակարար ետ նահանջեց եւ մենք տիրեցինք Հայկեայ Տաղի բարձունքներուն:

Յովսէփեան Հրամանատար Անդրանիկին տրուած էր որ միմիայն զինուորներուն հագուստն ու ուտելիքը օրը օրին զրկէր: Այս մարդուն պաշտօնը այս էր, բայց հակառակ իրեն յանձնուած պաշտօնին^(*) կ'ուզէր միջամտիս բլլալ Հրամանատարին գործերուն:

Գեկ. 6.— Առաւօտեան ժամը Յին բարձրացանք Հայկեայ Տաղի բարձունքները: Դեկ. 5ին կէսօրին ժամը 12ին Հէրէթըլի մէջ կոխը սկսած էր արդէն որ մեզի ի նպաստ վերջացաւ:

Գեկ. 7.— Իջանք Պէյէճուկ եւ մինչեւ Դեկ. 24 հոս մնացինք սարսափելի պայմաններու մէջ:

Այս ատեն էր որ Տօբ. Չավրիէյի Թիֆլիսի Ռուս Ձինուորական Սենեակէն (Շտապէն) նամակ մը ստացած էր: Այս նամակը կը տեղեկացնէր թէ Հրա-

(*) Հանրապետութեան պաշտօնեաները խնամիական այլեւայլ կապերով Յովսէփեանին զօրաւարի տիրապետութեան տուին: Երբ Թուրքերը գէպի Դարս եւ Ալեքսանդրաբոյ կը յառաջանային, Յովսէփեան Դարսի քով գտնուած 16,000 զինուորները լքելով իր օթոմօպիլը հեծած կը փախչէր: Այս ատենն էր որ Չօբ. Սիլիքով եւ Չօբ. Փիւրիմով գերի մնացին եւ Չօբ. Մագմանով անձնասպան եղաւ չի տոկալով տեղի ունեցած անպատուութեանց:

մանատար Անդրանիկ Կերկիէյըսի քաջութեան սուրին արժանացած է:

Գիւլ գերջ Հրամանատար Անդրանիկին քով եկան Ռուս բարձրաստիճան զինուորականներ չնորհաւորելու համար Հրամանատարը: Սարմաստէն Սամսոնն այ հեռագրով կը չնորհաւորէր Հրամանատար Անդրանիկը այս պատուոյ սուրին համար^(*):

Կէնչրալ Չէրնագուսով Հրամանատար Անդրանիկին քաջագործութիւնները եւ յաղթանակները տեղեկագրած էր Ձինուորական Բարձրագոյն Մարմինին: Անոնք Հրամանատարին քաջութիւնը ասնելով գայն վարձատրած էին պատուոյ այս սուրով:

Գեկ. 25.— Տղմուտ գետէն անցանք գէպի Ոոյ երթալու:

Գեկ. 26.— Տաժանելի ճամբաներէ անցնելէ ետք հասանք Ոոյ եւ յետոյ Սէյիտ Աւար Հայկական գիւղը, ուրտեղ արդէն Մարմատի Հայ գաղթականները եկեր հասեր էին հոս: Մենք մեր ուժերուն ներած չափով օգնեցինք անոնց:

Գեկ. 27.— Հաճի Այի Ուան հասանք: Երբ հոս հասանք մեզի հրաման եղաւ որ էլօղլու պարսկական

(*) Կերկիէյըսի քաջութեան սուրը կը տրուէր միայն ամէն այն զինուորականներուն որոնք շատ մեծ յաղթանակներ եւ քաջութիւններ կը կատարէին: Այն զինուորականը որ իր վրայ այս սուրը կը կրէր, ստանց պաշտօնական ձեւակերպութեանց կրնար ուղղակի Չարին մօտ երթալ: Ձինուորականը եթէ զաւակներ ունէր, անոնք կայսերական Համալսարանին մէջ կը կրթուէին ճրիարար: Այս սուրը ունեցող անձը մասնաւոր ամսական այ կ'ստանար եւ իր ընտանիքին հիւանդ անդամները հիւանդանոցներուն մէջ ձրի կը դարմանուին:

գիւղը երթանք կասեցնելու համար Մաքուէն արշա-
ւոյ քրդական հասանքները մեր նահանջը ապահովե-
լու համար :

Կէնէրալ Չէրնազուպովի հրամանով մեր հեռ
առինք 300 կողաք եւ երկու թնդանօթ : Մենք ա-
պահովեցինք մեր նահանջի գիծը :

Դեկ. 30. — Դէպի Պարսկական Զուլֆա եկանք :

1915 Յունիվ. 3. — Պարսկական Զուլֆայէն ան-
ցանք Ռուսական Զուլֆա եւ անկէ ալ Զուզա : Երբ
Զուզայի մէջ էինք, Կէնէրալ Չէրնազուպով եկաւ եւ
առաջին անգամ ըլլալով իր ձեռքով Հրամանատար
Անդրանիկին կուրծքէն կախեց Կէրկիէվաքի քաջու-
թեան խաչը որուն արժանացած էր :

Յունիվ. 11. — Զուզայէն դուրս եկանք եւ հա-
սանք Երլան Տեպի գիւղը :

Յունիվ. 12. — Ղարէ Թէփէ :

Յունիվ. 13. — Մէրէնա քաղաքը :

Յունիվ. 14. — Բինան գիւղը :

Յունիվ. 15. — Ղարա Աղաճ գիւղը եւ անկէ ալ
մեծ դժուարութեամբ, Կէս մէջքերնիս ձիւնի եւ սար-
ստիւնի յեխի մէջ թաղուած, հասանք Սօֆիա : Երբ
Սօֆիա հասանք արդէն կոխը դադրած էր : Այդ տե-
ղին վրայ սպաննուած էր յայտնի Բօլքովնիկ Վրացի
Հախվերտեանը :

Յունիվ. 16. — Կէնէրալ Չէրնազուպովի հրամա-
նով Հրամանատար Անդրանիկ 2 վաչտ, 2 թնդանօթ
եւ երկու հարիւր կողաք առնելով իր հեռ Մէրէնա
դարձաւ : Միւս վաչտերը Սօֆիա մնացին :

Յունիվ. 17. — Սօֆիա գտնուած երկու վաչտերն
եկան Մէրէնա : Մէրէնուէն ճամբայ ելանք դէպի
Բէնա : 170 գերիներ եւ 40 թուրք վիրաւոր գիւնուոր-
ներ բերին մեզի միացող վաչտերը :

Յունիվ. 28. — Մեր աղաքը երկու լրանս մուլ-
լաներ բռնեցին :

Փետր. 3. — Հրամանատար Անդրանիկի դնահա-
տական տեղեկագրին վրայ Կէնէրալ Չէրնազուպով
մէտաղնելով եւ խաչելով վարձատրած էր Սմբատը,
Սեպուհը, Արտաշէսը եւ Նիկօլը : Հրամանատար
Անդրանիկ իր վաչտապետները Զուլֆա դրկեց ստա-
նալու համար իրենց խաչերն ու մէտաղները :

Փետր. 10. — Հրամանատար Անդրանիկ հիւան-
դութեան պատճառաւ Սամսոնին հեռ թիֆլիս մեկ-
նեցաւ :

Փետր. 20. — Հրամանատար Անդրանիկ թիֆլի-
սէն ճամբայ ելած էր բանակ գալու :

Փետր. 23. — Խոյ հասանք :

Փետր. 25. — Թէհալիի պարտէզները : Հոս էր
բանակը :

Փետր. 27. — Բանակը դէպի Խոյ ճամբայ ելաւ
եւ անկից անցաւ Աէլիա Աւար գիւղը ուր մնացինք
մինչեւ Մարտ 14 :

Մարտ 14. — Աէլիա Աւարէն ճամբայ ելանք եւ
2 ժամէն հասանք պարսկական Տիւղէ-Տիւղ գիւղը :

Ապրիլ 2. — Պրն. Ռոստոմը մեր մօտ եկաւ եւ
մնաց մինչեւ Ապրիլ 7 :

Ապրիլ 7. — Տիւղէ-Տիւղէն դուրս եկանք եւ հա-
սանք Շարար Եազու : Հոս վրաններ դարկինք բնա-
կելու համար :

Ապրիլ 15. — Շարար Եազուէն գիշերուան ժամը
10:30ին դուրս եկանք եւ յետոյ հեռագրի մը համա-
ձայն նորէն մեր տեղերը վերադարձանք :

Ապրիլ 15. — Լուր ստացանք որ թուրքեր Ու-
րումիայի գծով դէպի Շահ-Թախթ կը յառաջա-
նան : Բօլգոմիսիկ նալիկէվը հեռագրած էր Հրամա-
նատարին եւ խնդրած էր որ մեր առաջին վաչտը եւ
ձիւնուոր խումբը Մուղանձուլ գիւղի բարձունքները

5406 - 2011

մնան: Հրամանատար Անդրանիկ կէս զիշերին իսկոյն կարգադրեց որ Աւօի հարիւրակը եւ Սմբատի առաջին վաշար Տիլիման օգնութեան երթան Բօլիովնիկ Նալիկէվին որը Տիլիմանի մէջ պաշարուած էր: Մեր զինուորները երբ օգնութեան դացին իսկոյն թշնամին փախաւ եւ Բօլիովնիկ Նալիկէվը պաշարուեցն ադատեցաւ:

Ապրիլ 16.— Ժամը 1.25ին ճամբայ ինկանք դէպի Եպրտուզ Աղաճ, Սարմատի դաշտին մէջ, եւ ժամը 3.30ին ետ դարձանք Միւֆթի Բէնտ եւ հոս դիշերեցինք:

Ապրիլ 17.— Առաւօտեան ժամը 5.30ին Միւֆթի Բէնտէն դուրս եկանք դէպի Հէմզէքէնտ եւ Հէմզէքէնտի քարերուն ետեւ դիրքեր բռնեցինք:

Ապրիլ 18.— Առաւօտեան ժամը 4.30ին սկսաւ Տիլիմանի մեծ եւ պատմական կռիւը: Հրամանատար Անդրանիկ բոլոր դիրքերը շրջեցաւ եւ քաջադիւրս վաշտապետներն ու զինուորները յիշեցնելով անոնց իրենց պարտականութիւնները: Ժամը 9ին լուր հասաւ որ մեր աջ թեր մեծ կորուստներ ունեցած է եւ վաշտապետ Սմբատ վիրաւորուած է իր ստրէն: Երրորդ վաշտին վաշտապետ Արտաշէս Սուճեանը որ ձախ թեւին վրայ կը կռուէր վիրաւորուեցաւ իր կողորդէն: Ժամը 10ին շրջ վաշտին վաշտապետի օգնական Մաթէոս Լօպասեանը սպաննուեցաւ: Կռիւը շատ սարսափելի էր: Թշնամին մեծ ուժերով կը կռուէր մեր դէմ: Խէլիլ վաշայի հրամանատարութեան տակ 12.000 կանոնաւոր զինուորներ, 4,000 Բիւրտ եւ Պարսիկ պաշարօգուգներ, 12 թնդանօթ, 12 արագահարուած (մէշինկըն) մեր դէմ ուժեղ կրակ բացած կը կռուէին:

Ժամը 10.15 անցած էր երբ մեզ ձախ թեւը զբրկեցին: Մենք մեզի հետ ունէինք երկու թնդանօթ, երկու արագահարուած: Ժամը 11ին ճրդ Բօլքէն եր-

կու թնդանօթ եւ երկու արագահարուածներ նորէն եկան: Հրամանատար Անդրանիկ անմիջապէս դասուորեց զանոնք պէտք եղած դիրքերը ուժովցնելով: Հրամանատար Անդրանիկ իր սուրը մերկացնելով համազարկերու եւ հուրբաներու հետ մէկտեղ թշնամիէն կարեւոր դիրքեր վերցուց: Կռիւը անհասար եւ կատաղի էր: Ժամը 12ին մեզի օգնութեան եկաւ Չրդ վաշտի ճրդ բոտային կէսը: Ասոնք փոխանակ մեզի օգնութեան հասնելու եկած եւ սրտկած էին ձորի մը մէջ: Այս զինուորներուն հրամանատարը Հերման անունով Գերմանացի մէկը:

Հայ կամաւորներուն զիմադրութիւնն ու քաջութիւնը հիացուցած էր Կէնէրալ Չէրնազուպովը: Այս ատեն էր որ Կէնէրալ Չէրնազուպով իր օգնական Բօլքովնիկ Չէնքիէվիչին հետ լուր գրկած էր Հրամանատար Անդրանիկին թէ, «Դուն եւ քու զինուորներդ իմ յոյս էք»: Հրամանատար Անդրանիկ պատասխանեց. «Բարեւ հազորդէ Կէնէրալին եւ բո՛ւ անոր որ չի վրդովի: Ես իմ զինուորներուս հետ պիտի կռուիմ եւ պիտի չթողում որ թշնամին մատ մը իսկ յառաջանայ, եթէ մէկ զինուոր իսկ կողքիս կեցած ունենամ»:

Թշնամին սմբացած էր Համզէքէնտ եւ Փէրկիւշի գիւղերուն մէջ: Հրամանատար Անդրանիկ դարձեալ իր սուրը մերկացուցած յառաջ նետուեցաւ իր զինուորներուն հետ նոր դիրքեր գրաւելով: Այս ատեն մենք ունեցանք բաւական մեծ զոհեր: Վիրաւորուեցան Պաղիյն ու Արտաւազըր:

Ժամը 4ին, Հրամանատար Անդրանիկ թշնամին չփոթեցնելու համար փորձեր ըրաւ: Կեղծ ցոյցեր կատարեց ձախ թեւի դաշտով: Այդ վայրկեանին Եպրտուզ Աղաճի կողմէն երեք հարիւր կողաքներ եկան եւ մտան Համզէքէնտ: Ժամը 8ին Հրամանատար Անդրանիկ նորէն դիրքերը շրջեցաւ եւ համա-

գարկ կրակ բացաւ : Թշնամին մութէն օդտուելով
փախաւ :

Ապրիլ 19. — Առաւօտեան դէմ Թշնամին քաշուե-
ցաւ Ղապաղ Թէփէ և Զէնծիրլի բարձունքները,
իսկ մենք այդ օր կանուխ իջանք Փէրկիւշլի գիւղը
ուր գտանք մեծ քանակութեամբ հրացաններ և 700
դիակներ : Մենք ունեցանք 51 վիրաւորներ և 25
սպաննուածներ : Կէնէրալ Զէրնազուպով Հայ կա-
մաւորներուն և անոնց Հրամանատարին հերոսական
գիմազրութիւնը և յաղթանակը տեսնելով իր օգ-
նական Բօլքովնիկ Զէնքիէվիչը զարձակ զրկած էր
Հրամանատար Անդրանիկին քով գալու և գալն
համբուրելու իր ճակատէն՝ շնորհակալութիւնը և
բարեւը հաղորդելու «բաջարի Հայ զինուորին» :

Ապրիլ 19. — Ժամը 3ին Փէրկիւշլուէն դուրս ե-
կանք Կարասար և իրիկուան ժամը 6ին Եէլթան Ա-
մա գիւղը և հոս գիշերեցինք :

Ապրիլ 20. — Ժամը 4ին Եէլթան Ալայէն ճամ-
բայ ելանք դէպի Տիլիման : Հրամանատարը իր հետ
ստնելով Սեպուհը այցելեց Չօր. Նազարպէկովին :
Իրիկուներ Տիլիմանէն ճամբայ ելանք և հասանք
Մուղանճուխ գիւղը : Այդ գիշեր Աւօն 60 ձիււորնե-
րու հետ խուզարկութեան գնաց Աշնակի և Պուրուչ-
ղբրանի բարձունքները :

Ապրիլ 21. — Ժամը 3-30ին Մուղանճուխէն ճամ-
բայ ելանք դէպի Սանամերիկ գիւղով և հասանք
Վարդան գիւղը :

Ապրիլ 23. — Երկու լաթի վրայ գրուած նամակ-
ներ ստացանք Վանէն որոնք օդնութիւն կը խնդրէին
մեզմէ :

Ապրիլ 24. — Ամբողջ օրը ակօսներ փորեցինք :

Ապրիլ 25. — Վիրաւոր թուրք զինուորականին
վրայէն տօփիւմաններ գտնուեցան որոնք կասկածի

կ'ենթարկէին Սմիօն և Ապտիւլ Բիզախ պէյը : Այս
տօքիւմանները Կէնէրալ Նազարպէկովին տուինք :

Մայիս 1. — Վարդան գիւղէն դուրս եկանք Քէօհ-
նէ Եէհէր և անկէ անցնելով ուշ առտն հասանք Այի
Պուլազի բլուրները և հոն հանգստացանք :

Մայիս 2. — 5-30ին դէպի Խանասոր ճամբայ ե-
լանք : Ժամը 7ին Սօուզ Պուլազ գագաթը հասանք :
Զիււորները Առաւուլի փէշերը անցան : 7-30ին կոխ-
ւր սկսաւ և Թշնամին ժամը 10ին նահանջեց : Այս-
տեղ մեր դէմ կոռուողները 6—700 ոստիկան զինուոր-
ներ էին : Այս զինուորները կապ չունէին Խէլի փա-
շայի տիվիթիաին հետ :

Մայիս 4. — Ժամը 4-30ին ճամբայ ելանք և 10ին
Խանասոր գիւղը հասանք և անկէ ալ 2 ժամ վերջ
Սր. Բարթուղովիս Առաքեալի փանքը :

Մայիս 5. — Մեր ձիււոր խումբը, Բ. և Դ.
փաշտերուն հետ Պաշ-Գալէ զրկեց Հ. Անդրանիկ :
Ասոնք Պաշ-Գալէի բարձունքները բռնեցին : Զիււոր-
ները կողաքնեւուն հետ մասն Պաշ-Գալէ : Թշնամին
13 սպաննուած և 4 ձիււոր գերիներ թողուց մեզի :

Մայիս 7. — Առաւօտեան 8-30ին առաջին և եր-
րորդ փաշտերը անմիջապէս դուրս եկան Հրամանա-
տար Անդրանիկին կարգադրութեամբ, ժամը 10-30ին
Հերիսան Հայկական գիւղին գիրքերը բռնած էին
4րդ ու 5րդ փաշտերուն ձիււորները Աւօի առաջնոր-
դութեամբ : Կոխը տեսց գիշերուան ժամը 10ր :
Այդ կոխին մէջ վիրաւորուեցաւ Ողնեցի Սիմօնը :
Եթէ Հրամանատար Անդրանիկ վերի հրամանին սպա-
սէր և չի կորէր Խէլի Բաշային առաջը և չի վեր-
ցրէր Պաշգալէն, Խէլիի նպատակն էր Վան երթալ և
կոտորել Վանը : Չորս թուրք գերի զինուորներ նոյն
բանը խոստովանեցան, բսելով թէ «Դուք մեզ կան-
խեցիք և մեր առաջը կորեցիք» : Մեր կոխը Պաշ-

գալէ եւ Չուխ Կէտուկ Վան տանող բարձրութեանց վրայ էր :

Մայիս 8.— Առաւօտեան ժամը 8ին 2 թնդանօթներու ընկերակցութեամբ դիրքերը բարձրացանք եւ սկսանք կրակել Բաւշային գիւղը : Հրամանատար Անդրանիկի կարգադրութեամբ մասնաւոր ձիաւորները գացին քրդական գիւղերը այրելու եւ գիւղին բարձունքները բռնելու : Ձիաւոր խումբն ալ զրկեց Չուխ Կէտուկ, իսկ Հրամանատարը վերադարձաւ Հերիսան գիւղին աջ կողմը : Հոս գտանք 15—20 Հայ ազջիւղներ :

Մայիս 10.— Առաւօտեան ժամը 8:20ին դուրս եկանք դիրքերէն եւ հասանք Բաւշայէ եւ ժամը 2ին Արակ գիւղը :

Մայիս 12.— Հրամանատար Անդրանիկ իր թիկնապահներով եւ խումբերով խուզարկութեան ելաւ Արատիլի բարձունքները : Հոս 200 թշնամիներ երևցան : Անոնց հետ կռիւի բռնուեցանք : Վերադարձանք Վերին Բիզան գիւղը եւ հասանք բանակասեղին :

Մայիս 14.— Ռուսական սաւառնակ մը թրքական դիրքերուն վրայ կը շրջէր :

Մայիս 15.— Ժամը 2ին Արակ գիւղէն երկու վերասի վրայ գտնուող Քէհրիզ գիւղէն դուրս եկանք եւ ժամը 7:30ին հասանք Էօմիրդանէի գաղաթը : Հոս կռիւր սկսաւ : Մութը վրայ հասաւ եւ կռիւր դադարեցաւ :

Մայիս 16.— Ժամը 5ին յառաջանալով գրաւեցինք թշնամիին դիրքերը : Ժամը 8ին նորէն թշնամիին հետ կռիւի բռնուեցանք : Թշնամին սկսաւ խիստ կերպով դիմադրել մեզի : Ժամը 2ին թշնամիին թրնդանօթները լաւ ձեռնարկ մեզ : Այս ատեն մեզի հետ կողք կողքի կեցած կը կռուէր Սոււժինսքի Բօլքի Յրդ հարիւրակը, առաջնորդութեամբ Բարուչիկ Բէրիւլա-

դովի : Ժամը 4ին մեր թնդանօթները հասան եւ մենք սլաւասխանեցինք : Այդ օր 5 վիրաւոր եւ 2 սպաննուածներ ունեցանք :

Մայիս 17.— Առաւօտեան ժամը 9ին Բարաքէշքինի կռակի բարձունքները : Յետոյ բարձրացանք Մաքէչի գաղաթը :

Մայիս 18.— Ծամբայ ինկանք դէպի դեակը — Տիգրիս — հետախոյզները 8 թուրք դերիներ բերին : Սեպուհը եւ ձիաւոր խումբը աջ կողմը զրկուեցան : Իսկ մենք յառաջանալով ժամը 2ին հասանք Սուքինիս գիւղը : Այդ օր Սեպուհ ունեցաւ մէկ սպաննուած : Գետէն անցնելով բարձրացանք Ոստայնի գաղաթը, ուր հանդիպեցանք թշնամի հետախոյզի մը : Այստեղ մեզի մօտ եկան Կէնէրալ Տուրուխինի ձիաւոր արվիժիայէն կողաքներու հարիւրակ մը :

Մայիս 19.— Ժամը 6ին դուրս եկանք եւ ժամը 9ին հասանք Միրվանա : Թշնամին թողուցած էր Էրկու սնտուկ դեղօրայք եւ զանազան իրեր : Հոս 16 զինուորներ բռնեցինք : Ասոնցմէ մէկը Յոյն էր, թողուցինք զայն . . . : Յառաջանալով թշնամին գտանք Տիգրիս գետի ձախ ափին ձարձալան կոչուած գիւղին մէջ : Անմիջապէս կռիւր սկսաւ : Ժամը մէկին հազիւ մեզի օգնութեան հասան Կէնէրալ Տուրուխինի երկու թնդանօթները եւ արագահարուածները : Թշնամին սկսաւ խայտառակ կերպով փախչել : Երբ թշնամին ձարձալայի լեռները բարձրացաւ, հոն դիրք բռնեց եւ սկսաւ թնդանօթի կրակ բանալ մեր վրայ : Մենք մեր դիրքերուն մէջ մնացինք մինչեւ որ ժամը 5ին թշնամիին կրակը մեղմացաւ եւ մութէն օգտուելով, թշնամին Տաւրոսի լեռնաշղթայով անցաւ Պօթանի վրայով Սղերդ :

Գիշեր ատեն երբ Հրամանատար Անդրանիկ թրշնամիին դիրքը գտաւ, լուր զրկեց Աշխարհ սէկ Գա-

լանթարեանի հետ կէնէրալ Նազարպէկովին որ անմիջապէս իր 8000 զինուորները առնէ եւ գայ: Կէնէնալ Նազարպէկով այդ օր չեկաւ, երկրորդ օրը հասաւ որ առեն թշնամին արդէն իր դիրքերը ձգած փախած էր: Եթէ այդ գիշեր ճամբայ իյնար կէնէրալ Նազարպէկով մենք թրքական այդ ուժը գերի պիտի վերցնէինք:

Մայիս 20. — Ժամը 10ին դուրս եկանք դիրքերէն եւ դարձանք Սուքինիսի եւ Միրվանայի բարձունքները: Կսիւր մինչեւ երեկոյ շարունակուեցաւ: Դիրքերուն ետեւ մէկ քանի տղայքներ նստած անդիտակցարար կը կրակէին մեր տղայոց վրայ: Հրամանատար Անդրանիկ ստիպուեցաւ անոնց մօտ երթալ եւ դադրեցնել տալ անոնց կրակները: Իր թուրով անոնց զարնելու առեն թուրը կտրեցաւ եւ դարձաւ պատմական: Այս օրն էր որ թշնամին գնդակներէն մին համբուրեց հրամանատարի ձախ ոտքին կօշիկը, առանց վնասելու: Ես այդ գնդակը առի եւ պահեցի ի յիշատակ այդ օրուան:

Մայիս 21. — Միրվանա գիւղին կանաչներուն վրայ հասանք: Միրվանայի մէջ մեր քով եկան Պիժան եւ Ստեփան Բանեանը: Թշնամին թողուցած փախած էր տասնեակ հազարաւոր ոչխարներ: Երեք օր շարունակ Հրամանատար Անդրանիկին հետ միասին յեռներէն եւ ձորերէն 50,000 ոչխարներ հաւաքեցինք, իսկ Ռուսները 45,000 ոչխար եւ 1000 կով, եղ: Ռուսները իրենց հաւաքած ոչխարները իրենց հետ տարին, իսկ մենք այս ոչխարներէն մաս մը Պիժային եւ Բանեանին հետ Վան գրկեցինք եւ մնացած մեծ մասն ալ մենք մեր հետ Վան տարինք, երբ Վան գացինք:

Այս առեն առանց բանաւոր պատճառի եւ կամ հրամանի երկրորդ վաչտի վաչտապետ Սեպուհը

(այժմ զօրավար) Հրամանատար Անդրանիկը մինակ ձգեց ու հեռացաւ Պիժային հետ Վան: Մտաւ ոտքէն վիրաւոր հիւանդանոցն էր: Վաչտապետ Արտաշէս Սուճեան նոյնպէս հիւանդանոց կը մնար իր կողորդէն վիրաւորուած ըլլալով: Մամսոնը (Քրիստափորին քեռորդին) մէկ ժամ շարունակ Սեպուհէն խնդրեց որ չհեռանայ բանակէն երբ Մտաւ հիւանդանոցն էր Արտաշէս Սուճեանին հետ: Ան առանց Մամսոնի թախանձանքներուն կարեւորութիւն տալու մեկնեցաւ: Այս վաչտապետի նպատակն էր լքել Հրամանատար Անդրանիկը, տարուած նախանձէ, օգտուելով յարմար առիթէն: Հրամանատար Անդրանիկ ինչ հրամաններ որ կ'ստանար պարտաւոր էր գտնոյք իր պաշտօնեաններուն հաղորդելու: Սեպուհ նախանձելով Անդրանիկի յաղթանակներէն եւ համբաւէն հաշտ աչքով չէր նայեր իր երբեմնի «փաշա»-յին, մոռնալով որ Սասունի մէջ ալ «Անդրանիկ փաշա»-յի հրամաններն էր որ կը կատարէր:

Հրամանատար Անդրանիկի զինուորները չի կրցին տանիլ այս անսպասելի հարուածը, ուստի Երեւանի Քանաքեռ իջխան Արղութինսկիի պահեստի Հայ զինուորներուն զբաժնէ եւ պատմած էին տեղի ունեցող զէպքը: Երբ Սեպուհ Քանաքեռ կ'երթայ, Արղութինսկիի զինուորները կ'սկսին քարկոծել Սեպուհը գայն դասալիք անուանելով: Սեպուհ հազիւ հազ կը պրծի զինուորներուն ձեռքէն եւ կը հասնի Երեւան: Լուսահոգի Ռոստոմն ալ ծանր խօսքերով ալպանած էր Սեպուհի այս ընթացքը դատապարտելով գայն:

Երբ Սեպուհ եւ Նիկօլ հեռացան, Զօր. Անդրանիկ իսկոյն նոր կարգադրութիւններ բրաւ: Առաջին վաչտին վաչտապետ Մտաւին տեղ պաշտօնի կանչեց Պուլանըզցի Մուրատը: Երկրորդ վաչտի վաչ-

տապեա Սեպուհին տեղը Նատօն: Երրորդ վաշտի վաշտապետ Արտաշէս Սուճեան գործին զլուխը եկաւ: Զորրորդ վաշտապետ Նիկօլին տեղ Զէյթունցի Յովնանը (*):

Հրամանատար Անդրանիկին նշանակած այս նոր վաշտապետները իրենց պարտականութիւնները արժանաւոր կերպով կատարեցին եւ ցոյց տուին իրենց կարողութիւնները Զէյթինի, Սորբի եւ Ուրթապի-Դատօվանի մեծ կռիւներուն մէջ:

(Իւրաքանչիւր վաշտապետի յանձնուած վաշտ ունէր 250 հոգի: Այս շորս վաշտերը միասին 1000 հոգի ունէին: Այս թիւէն դուրս էին բժշկական, զինուորական եւ պիտոյքները փոխադրող բոլոր պաշտօնեաները):

Մանօթութիւն. — Երբ Թուրքեր Բրէս Լուտովըսկիի գաշնազիրը ոտքի տակ առած դէպի Ալեքսանդրաբօլ, Թիֆլիս եւ Բագու կը յառաջանային, այս ատեն Սեպուհ եւ Սերաստացի Մուրատ (Հրամանատար Անդրանիկի հին զինուորներէն) փոխանակ իրենց զինուորական պարտականութիւնները կատարելու, 10,000 ռուբլի տալով եւ օթօմոսլի մը վարձելով գիշերով զաղանի Թիֆլիսէն — Վլատիկովկասի Ռազմավիրական ճամբայով — Վլատիկովկաս կը փախչին: Ատոնց օրինակին հետեւեցան Փափագեան, Թէրզիպաշեան եւ ուրիշներ Թիֆլիսէն դէպի Վլատիկովկաս մեկնելով:

Պ. Վահագն Նալպանտեանի պատմութեամբ Մուրատ կ'ըսէ թէ «Սեպուհ, լաւ չենք ըներ մենք Անդրանիկը մինակ կը թողունք եւ կը հեռանանք, կը կասկածիմ որ մենք փտանգի մը ենթարկուինք»:

(*) Զէյթունցի Յովնանը Մարաշի վերջին կռիւներուն մէջ հերոսարար գիմադրելէ վերջ սպաննուեցաւ:

Սեպուհ կը պատասխանէ.

«Ի՞նչ նախապաշարուած մարդ ես, եկուր երթանք»:

Երկու ամիս թափառելէ վերջ զացին Բագու, որպէս զի զինուորական գործ մը կատարեն եւ արգարացնեն իրենց արարքը:

Արբաճամ Կիւլիանդարեան, Ռոստոմ, Սարգիս Արարատեան կարեւորութիւն չեն տար անոնց, ուստի 150 սղաքներով կռիւի կ'երթան եւ Մուրատ Բագուի կռիւներուն մէջ կ'իյնայ: Դիակը 3 օր մնայ վերջ կը բերուի եւ կը թաղուի: Սեպուհ Բագուէն Պարսկաստան անցաւ շատերուն հետ, երբ Թուրքեր Բագու մտան:

Մայիս 22. — Ժամը 9ին Միրվանայէն ճամբայ ելանք Ռազան, Փարտալիի դաշտ:

Մայիս 23. — Լէյլիի 11,800 ոտք բարձր լեռնէն անցնելով եկանք Զուլամերկ, Մարշիմոնի քաղաքը (Ասորիներու առաջնորդ) եւ անկէ Սուրսի բարձունքները:

Լէյլիի ձորին մէջ մեր ձիերէն 47 հատ եւ Ռուսերէն 300 ձի խոռէն թունաւորուելով մեռան:

Մայիս 26-27. — Ժամը 5ին ճամբայ ելանք եւ հասանք Տիմ գիւղին դիմաց Նորտուզի սարը: Ժամը 8ին հրաման եկաւ որ մեր դրուժինան պիտի մեկնի Վան:

Մայիս 28. — Ժամը 10ին հասանք Սրբունիս:

Մայիս 29. — Ժամը 8-30ին ճամբայ ինկանք եւ հասանք Հայոց Զոր:

Մայիս 31. — Ժամը 1-30ին ճամբայ ինկանք եւ հասանք Անդղ: Հոս մեզ դիմաւորեց Վանէն Թէոս Ազան: 5-30ին անցանք Կզզի գիւղ: Կզզի գիւղէն Սուրսի գետը անցնելով հասանք Ոչխարաց Հայկական գիւղը եւ հոս գիշերեցինք:

Յուլիս 1.— Ժամը 7:30ին Ոչխարաց զիւղէն դուրս եկանք զէպի Վարդապ վանք: 50,000 ոչխարներէն մեծ մասը որ մեզի հետ բերած էինք, զանոնք յանձնեցինք վանքերուն, որբանոցներուն, հիւանդանոցներուն եւ 25,000 հատ ալ Վանի Արամին:

Յուլիս 3.— Վարդապ վանքէն դուրս եկանք զէպի Կուրուբաջ զիւղը: Վանի հասարակութիւնը զիմաւորեց մեզ եւ հացկերոյթ մը տուաւ:

Այս հացկերոյթին ներկայ էին թէ կղերական եւ թէ ամբողջ Վանի աչքառու անձնաւորութիւնները: Ճաշասեղանի վրայ բազմաթիւ տաք ճառագոտութիւններ եւ բաժակահատեր արտասանուեցան: Այս առթիւ Հրամանատար Անդրանիկ այսպէս խօսեցաւ. «Ես ձեզմէ, Վանեցիներէդ, 2000 զինուոր կը պահանջեմ մեր կոնակը պահելու, երբ մենք զէպի Պիթիս-Մուշ կը յատաջանանք: Մինչեւ որ մենք զրատած չենք Պիթիսն ու Մուշը, Վանը ապահով չէ երբեք: Այս նահանգին մէջ զինուած կանոնաւոր եւ անկանոն մօտաւորապէս 10,000 հրացանաւոր կան: Եթէ 2000 հոգի ինձի չի տաք եւ չի կատարէք ձեր պարտականութիւնները, գիտցէք թէ, թէ եւ Վանի յիճը փոքր է բայց իր այիքները բուսականաչափ զօրաւոր են: Անոնք պիտի գան եւ ծածկեն ձեր քաղաքը եւ դուք ամենքդ պիտի խեղդուիք...: Մի՛ բռնէք թէ Վանը աղատեցաւ եւ թող Պիթիսի մասին Պիթիսցին, Մուշի մասին Մշեցին եւ Խարբերդի մասին Խարբերդցին խորհին: Միտին զործել եւ միտին աշխատիլ պէտք է»:

Երբ կամաւորներս յատաջապահի պարտականութեան մէջ Ռատան հասանք զէպի ճակատ մեկնելու, Հրամանատար Անդրանիկ զրաւոր կերպով դարձեալ գիմեց Արամ փաշային շեշտելով Վանեցիին պարտականութիւնը: Արամ Հրամանատար Անդրա-

նիկին նամակը հրատարակով կը կարդայ Վանի ժողովուրդին, սակայն Վանեցին մէկ զինուոր խոյ չի տրամադրէր:

Այն Վանեցի կամաւորներն ալ որոնք Հրամանատար Անդրանիկի բանակին մէջ կը ծառայէին, երբ մենք Վան հասանք եւ վրաններ զարկինք Արամէտի պարագիւնը, այդ զիշեր շատ շատեր փախան քանդի Վանի մէջ քալան կար Ռուս կողմը զինուորին առատ եւ ճոխ առեւտուրին հետ:

Վանեցին թշնամիին թողուցած աւարը վերցնել վերջ (բացառութիւնները յարկելով) սկսան իրարու ետեւէ իրար ու մթերանոցներն ու պահեստները զիշերով կողոպտել:

Յուլիս 12.— Ժամը 1:30ին Արտէմէակէն դուրս եկանք եւ երեկոյեան ժամը 7ին Ռատան հասանք:

Յուլիս 13.— Ռատանէն անցանք Աղթամար եւ Իշկէրտ զիւղին մօտ բանակեցինք:

Յուլիս 14.— Ժամը 7ին Իշկէրտէն ճամբայ ելանք եւ հասանք Սր. Յակոբ:

Յուլիս 15.— Ժամը 4:30ին դուրս եկանք Սր. Յակոբէն եւ հասանք Հայվանց զիւղը: Այսօր Հրամանատար Անդրանիկ աչքէ անցուց բոլոր զիւրքերը: Հոս էին Քեռիին եւ Համաղասպին խումբերը:

10,000 (*) կազմակերպուած հրացանաւորները շատ մեծ հրաշք պիտի կրնային գործել մեծ նահանջի առեւն, եթէ անոնք հասկնային Հրամանատարին

(*) Պրն. Պարոյր Լեւոնեան, որ տեղական Ազգ. Մարմնոյ մը քարտուղարն էր մեծ նահանջէն վերջ խոստովանեցաւ թէ ինք ցուցակագրած էր աւելի քան 10-12,000 հրացանաւորներու անուններ ազդուելով Հրամանատար Անդրանիկի խօսքերէն:

ճառախօսութեան իմաստը: Շատ չի անցած Հրամանատար Անդրանիկին ըսածները կատարուեցան, Վանի լիկն ալիքները բարձրացան եւ աւերեցին Վանը...

Յունիս 16.— Առաւօտեան ժամը 4ին կոիւր սղրտաւ: Մենք ունէինք երեք արագահարուած եւ 8 թընդանօթ, որոնց 4ը դաշտային, 4ը լեռնային էին: Քեռիին խուճրը կեցած էր ծովուն կողմը (Վանայ լիճ): Երեկոյեան ժամը 5ին Հրամանատար Անդրանիկ իր թիկնապահներուն հետ անցաւ Քեռիին դիրքերը եւ յարձակում գործեցին թշնամիին վրայ: Թշնամին փախաւ անկանոն կերպով: Մենք ունեցանք 8 սպաննուած եւ 27 վիրաւոր: Այս աչքաու կոիւր համար Հրամանատար Անդրանիկ երկրորդ Կէրկիէվսկի խաչին արժանացաւ:

Յունիս 17.— Երէկի կոիւր դարձեալ շարունակուեցաւ: Թշնամին նոր ուժեր ստանալով ահռելի զիմադրութիւն մը բրաւ: Կէնէրալ Տուրուխին, Քորբուսի Ընդհ. Հրամանատար Օկանօվսկիին հեռագրած էր թէ, թրքական ուժերուն առջեւ կը նահանջէ, Չէվինէն դէպի Սր. Յակորի բարձունքները: Երբ նահանջելու լուրը Հրամանատար Անդրանիկին հասաւ, Հրամանատար Անդրանիկ ըսաւ. «Ես պիտի չնահանջեմ, այլ պիտի կռուիմ իմ կամաւորներու հետ, եւ այս գիշեր ժամը 11ին ուժեղ յարձակում մը պիտի գործեմ»:

Կէնէրալ Տուրուխին լուր դրկեց թէ, «Այսօր ալ, իսպառ ալ եւ միւս օր ալ փամփուշտ չունինք»: Հրամանատար Անդրանիկ պատասխանեց. «Ես սուիններով յարձակում պիտի գործեմ եւ պիտի պարպեմ իմ ունեցած ամենավերջին փամփուշտս»:

Այս ատեն արդէն Ռուս զինուորները ետ նահանջած էին: Քանդուած էին հեռաձայնի եւ հեռագրի թելերը: Իրիկուան դէմ Հրամանատար Անդրանիկ

դարձեալ դիրքերը աչքէ անցուց եւ քաջաբերեց իր զինուորները պատուաւոր յաղթանակ մը չահելու համար: Գիշերուան ժամը 11ին Հրամանատար Անդրանիկ իր քաջարի եւ անվախ զինուորներուն հետ հուրրա՛ պոսալով, եւ շղթայ կազմած յարձակեցաւ թշնամիին դիրքերուն վրայ եւ գրաւեց գանոնք: Ժամը 12.15 անցած յաղթանակը չահած էինք եւ թշնամին պարտուած փախուստ կուտար:

Յաջորդ առաւօտ Կէնէրալ Տուրուխին իր 2400 ձիաւորներուն հետ ետ եկաւ իր թնդանօթներուն եւ արագահարուածներուն հետ միասին, եւ շնորհատուրեց Հրամանատար Անդրանիկը համբուրելով իր ճակատէն իր յաղթանակին համար: Կէնէրալ Տուրուխին մէկ օր առաջ բնդհ. Հրամանատար Օկանօվսկիին հեռագրած էր թէ կը նահանջէր, հիմա ինչպէ՞ս պէտք էր արդարացնել զայն, ուստի հեռագրեց:

«Անդրանիկ իր պատասխանատուութեան տակ սուիմախարտով (ըշտիկի պօյ) վերցուց Զէվիկի բարձունքները»:

Այս զիւցազնական յաղթանակին համար Հրամանատար Անդրանիկ կրկին երկրորդ աստիճանի Կէրկիէվսկի օսկի խաչին արժանացաւ:

Յունիս 29.— Առաւօտեան ժամը 4.30ին Սորբէն դուրս եկանք եւ Սորբի բարձունքները բռնեցինք: Ժամը 9ին հրաման եղաւ մեզի որ շղթայ կազմած յատաջանանք Սորբի բարձունքները: Մեր թնդանօթները դարձեալ գործի սկսան: Այս ատեն Գրօն մեր ձախ կողմը կը գտնուէր: Մենք սկսանք յառամալ եւ թրքական դիրքերը գրաւել: Կոիւր տեւեց ութ ժամ: Թշնամին իր դիրքերը լքեց ու փախաւ, 150—200 զիւղներ թողելով: Մենք գերի վերցուցինք 4 թնդանօթ, երկու կոտրուած արագահարուած, մէկ հարիւրապետ, երկու յիւնապետ եւ 25 զինուորներ: Մենք ունեցանք 8 վիրաւոր եւ 4 սպաննուած:

Յուլիս 30.— Ժամը երեքին ճամբայ ելանք եւ Սորգէթէն անցնելով հասանք Հափաթաշ:

Յուլիս 1.— Ժամը 7ին անցանք Կորական: Քանի մը ժամ վերջ դիրքեր բռնեցինք: Հրամանատար Անդրանիկ Սնձորիկ գիւղը իջաւ, իսկ վաշտերը դիրքերը մնացին: Կորականի մէջ գտանք 120,000 փամփուշտ, 80 վրան, հրացան եւ դեղօրայք:

Յուլիս 5.— Կէնէրալ Տուրուխին յաջորդ օրուան յարձակումին կարգադրութիւնները յանձնեց Հրամանատար Անդրանիկին: Հրամանատար Անդրանիկի արամադրութեան տակ գրուեցան 600 կօղաք, 2 յետնային, 4 դաշտային թնդանօթ, Դրօի եւ Համագասպի վաշտերուն հետ: Դրօի եւ Համագասպին ալ հրաման եղաւ թէ իրենց հրամանատարը այլևս Անդրանիկն է եւ պէտք է որ անոր հնազանդին:

Յուլիս 6.— Հրամանատարին կարգադրութեամբ ժամը 9:30ին հետեւակ զինուորները շրջալսուեցան սկսան: Ժամը 10ին մեր թնդանօթները գործի սկսան: Դրօի խումբը կեղբունէն, մեր ոտատորը (պէխտ) աջ կողմէն, ձախ կողմէն ալ Քեռին սկսաւ: Գիշերը մինչեւ յայս կօխը շարունակուեցաւ առանց դադարի:

Յուլիս 7.— Թուրքեր իրենց դիրքերուն ետեւէն սարսափելի կրակ կը տեղան մեր վրայ: Հրամանատար Անդրանիկ 100 ձիաւոր զրկեց Դատփան գիւղը: Ժամը մէկին 10 ձիաւոր եւ մէկ յիսնեակ հետեւակ զինուոր նորէն: Երեկոյեան դէմ էր: Հրամանատար Անդրանիկին համբերութիւնը հատած էր, ուստի հրաման ըրաւ բոլոր ձիաւորներու որ իրենց ձիերը նստին: Հրամանատարը իր սուրը մերկացուցած զինուորին առջեւ ինկած խոյացաւ «հուրրա» պօռալով թուրքերուն վրայ: Մեր խիզախ յարձակումին առջեւ Թուրքերը իրենց դիրքերը թողուցած փախչիլ սկսան: Երբ մենք թուրք զինուորը կը հայա-

ծէինք, Թուրքեր հակադարձակում մը տուին: Այս ատեն էր որ մեր ամենասիրելի դաշնակցական Խաչօն սպաննուեցաւ: Մենք ունեցանք 4 սպաննուածներ եւ 12 վիրաւոր, իսկ թշնամին թողուց 300—350 զոհ եւ երկու գերիներ:

Յուլիս 8.— Կէնէրալ Տուրուխին շնորհաւորեց կամաւորները եւ Հրամանատար Անդրանիկը իրենց քաջութեան եւ յաղթանակին համար: Կէնէրալը Ա. աստիճանի Կէրկիէլիսիի սկի խաչով վարձատրեց Հրամանատար Անդրանիկը:

Յուլիս 11.— Ժամը 4ին Դրօի խումբին եւ 600 կօղաքներուն հետ ճամբայ ելանք մեզի հետ երկու թնդանօթներ ունենալով, եւ հասանք Ձրհօր եւ Ծամիրամ գիւղերը եւ հոն գիշերեցինք:

Հրամանատար Անդրանիկ Կէնէրալ Տուրուխինին գրաւոր խնդրագիր մը մատուց հետեւեալ իմաստով. «Այս վայրկեանիս իմ երկիրս կրակի, աւերի եւ ջարդի ենթարկուած է, թոյլ տուէք ինձի որ երթամ Մուշ եւ Սասն»:

Այս խնդրագիրը ֆօրիս ըրաւ եւ տուաւ Կէնէրալ Ծարբանթիէլին ալ: Հրամանատար Անդրանիկի խնդրագրին երկու կէնէրալներն ալ պատասխանեցին. «Առանց Քօրբուսի Ընդհ. Հրամանատարի թոյլտուութեան ուեչ բան չենք կրնար ընել»: Այս պատասխանէն վերջ Կէնէրալ Ծարբանթիէլը Հրամանատար Անդրանիկին պատասխանեց թէ ինք անձամբ, անթել հետագրով յայտնած է փախաքղ, Քօրբուսի Ընդհ. Հրամանատարին: Յուլիս 11ին լուր եկաւ Հրամանատար Անդրանիկին թէ Արդ Քօրբուսի Ընդհ. Հրամանատար Օկանօվսիկին թոյլտուութիւն կուտայ Հրամանատար Անդրանիկին յատուց երթալ, եւ կը հրամայէր Բօլկովսիկ Վասիլիէլին, որ իր 600 կօղաքներուն, 2 թնդանօթի, 2 արագահարուածներուն

հետ ենթարկուի Հրամանատար Անդրանիկի հրամանին, ինչպէս նաև Դրօի պաթալիօնը:

Հրամանատար Անդրանիկ նկատելով որ Մորիս Քէարէնի, Չուխուր-Նորչէն ճամբայով երթալը վրտանգաւոր է, որոշեց երթալ Սոխորզի վրայով, Վարդէնիս եւ Ադրէնիս Մչոյ դաշտ:

Յուլիս 13.— Սոխորդ հասանք: Սոխորդ հասնելէն քիչ վերջ երկու ձիաւոր կողաքներ քրտնած եւ շնչասպառ մեզի հասան, իրենց հետ նամակ մը բերելով Կէնէրալ Տուրուխինէն, հետևեալ բովանդակութեամբ: «Հիացայ մտածելակերպիդ վրայ որ քարտէսին վրայ մեր ցուցուցած ճամբայով չի գացիր, այլ քու դիտցածդ ճամբան ընտրեցիր: Այդ 3000 հոգին որոնք քեզի յանձնուած են, անոնց կեանքը քեզի կը պարտինք: Այս վայրկեանիս մենք կը նահանջենք: Երկու ձիաւորներս ետ չուղարկես, այլ հետդ տանես: Նամակս ստանալուդ պէս օգնութեան հասնիս Կամուրջ, Ախլաթ, Կէնէրալ Նազարպէկովին եւ Բօլդովինի Ապրասովին»:

Այս նամակը կարգաց եւ բացատրեց Հրամանատար Անդրանիկին Ռուս Բօլդովինի Վասիլէէվը:

Ի՞նչ պատահեր էր որ պիտի նահանջէինք, երբ բանակին մէկ ծայրը եկեր հասեր էր Մուշի դաշտ, Վարդէնիս եւ Ղարս: Հրամանին համաձայն Հրամանատար Անդրանիկ հաւաքեց զօրամասերը եւ եկանք ետ Կամուրջ եւ Ախլաթ: Երբ Ախլաթ հասանք 8000 Ռուս զինուորէն մնացած միմիայն դտանք ութը հեռաձայնի պաշտօնեաները: Չանոնք մեզի հետ առնելով նահանջեցինք Այճափաղ: Երբ Այճափաղ հասանք 8000 զինուորները հոս գտանք եւ անցանք միասին Արճէշ եւ Յուլիս 17ի առաւօտ հասանք Բերկրի Գալէ:

Արճէշի մէջ Հրամանատար Անդրանիկ վէճի բրոնուեցաւ կէնէրալի մը հետ եւ այսպէս խօսեցաւ:

«Այս նահանջը կատարեալ կեղծիք մըն է, դուք կ'ուզէք որ Հայաստանը առանց Հայու մնայ, ահա ձեր մտապատկերը: Բնութիւնը ձեզի հակայ լեռներ, բերդեր (քրէփուս) եւ պատնէշներ տուած է, ինչո՞ւ չէք նստիր տեղ մը եւ դիրք բռնէք, այլ կը նահանջէք խայտառակաբար 200 վերստ առանց ձեր ետեւ նայելու: Թո՛ղ թշնամին գայ, անոր հետ կը չափուինք, եթէ մեզմէ ուժեղ են, տեղի կուտանք: Ինչո՞ւ պիտի փախչինք երբ մեր դէմ միմիայն քայքայուած եւ յուսահատած երեք թրքական տիպիժիաներ կան, (թրքական տիպիժիան 12,000 զինուորներէ կը բաղկանար: Ամէն մէկ տիպիժիան կուրին մէջ 4000 զինուորներ կորսնցուցած էր: Այն ատեն թրքական տիպիժիաներէն իւրաքանչիւրը 8000 հոգի ունէր միայն, երեք տիպիժիաները միասին 24,000 էր): Խէլիւքի, Արապսքի եւ Ղաստամոնսքի: Եթէ կ'ուզէք քայքայուած այս ուժերուն վրայ աւելցուցէք բոլք մ'ալ: Ո՞ւր է Մուշ եւ Մուշի դաշտ, ո՞ւր է Արարատի հարաւային կողմը գտնուող Պայազիտ քաղաքը: Հոս գաւաղբուրէն մը եւ խաղ մը կայ»:

Կէնէրալը որ նստած մտիկ կ'ընէր, ըսաւ. «Եթէ այդպէս խօսիս քեզ զինուորական դատաստանի կուտամ: Ո՞վ է այդ գաւաճանը, ըսէ մեզի, թէ ոչ դու պատասխանատու ես բսածներուդ»: «Դաւաճանը դուք ձեր մէջ փնտռեցէք: Դուք զիտէք թէ ի՞նչ կեղծիքներ կը կատարուէք: Դուք զիտէք թէ ո՞վ է այդ գաւաճանը որ այս կեղծ նահանջը կը կատարէ»:

«Եթէ այդպէս շարունակես խօսիլ, կեանքովդ պատասխանատու ես»:

«Այդ սպանալիքներդ այնպէս մէկին ըրէք որ մահէն կը վախնայ: Ես սպանալիքէ վախցող չեմ: Ես ալ այդ հարիւր հազարաւոր Հայ ժողովուրդին»

մէկ զաւակն եմ, կրնաք զիս ալ կախել կամ զնդա-
կահարել, բայց վստահ եղէք որ ես քաջութիւնն ու-
նիմ իմ կուրծքս բանալ որ դուք զնդակահարէք եւ
նոյնպէս ես քաջութիւնն ունիմ իմ ձեռքովս անցնել
այն չուանն ալ որով ուղէք զիս կախել» :

Այս խօսքերը խօսելէ վերջ Հրամանատար Անդ-
րանիկ Կէնէրալին վրանէն դուրս եկաւ :

Պրն. Տիգրան Տեւոեանց որ Կովկասեան բանա-
կին մէջ թրքական ուժերը լրտեսելու պաշտօնը կը
կատարէր, տեղեկագրած էր Ընդհ. Հրամանատար
Օկանէսովին թէ Թուրքեր 11 տիպիժիաներով մեր
վրայ կուգան : Այս տեղեկագրին համաձայն Ռուս
բանակները կը նահանջէին առանց իրենց ետեւ իսկ
նայելու :

Ընդհանուր մեծ նահանջն էր որ տեղի կ'ունենար
այս ատեն : Կովկասեան ճակատին 4րդ քորբուսը որ
64,000 զինուորներէ եւ եօթը կէնէրալներէ, Կէնէրալ
Ապաղիէվ, Կէնէրալ Վարպանով, Կէնէրալ Ստու-
եանով, Կէնէրալ Նաղարպէկով, Կէնէրալ Տուրուխի-
նին, Կէնէրալ Շարիանթիէվ եւ Կէնէրալ (Վան մնա-
ցող) Նիկոլայէվ, կը բաղկանար, կը փախչէին դէպի
ետ առանց իրարմէ լուր ունենալու : Չորրորդ քոր-
բուսի Ընդհ. Հրամանատար Օկանովսկին երեք օրէ
ի վեր էր որ կորսուած էր եւ ոչ մէկ վաշտ կամ տի-
պիժիա իրարմէ լուր չունէր :

Այս էր Ռուս բանակին պատկերը եւ աւելի
թշուառ էր Վանի Հայ ժողովուրդին նահանջի պատ-
մութիւնը :

Յուլիս 22.— Ապաղայի դաշտով ժամը 9ին հա-
սանք Պէյազիտ Ադա գիւղը :

Յուլիս 23.— Սօուզ Սու հասանք :

Յուլիս 24.— Գրղըլ Թէփէ հասանք :

Յուլիս 25.— Իրիկուան ժամը Տին Պէյազիտ,
Օրկօֆ :

Յուլիս 26.— Ժամը 12ին Իկտիր :

Օգոստ. 8.— Իկտիրէն դուրս եկանք եւ հասանք
Էջմիածին եւ Երեւան :

Օգոստ. 9.— Քանաքեռ :

Օգոստ. 10.— Քանաքեռի մէջ ռազմական փոր-
ձեր կատարելէ վերջ Երեւան եկանք :

Օգոստ. 11.— Երեւանէն դէպի Թիֆլիս :

1915, Նոյ. 7.— Քանաքեռի մէջ բանակը կազ-
մակերպուելէ ետք փոխադրուեցաւ Վան :

Նոյ. 11.— Հայտար Պէկի մօտ :

Նոյ. 15.— Բերկրի եւ Արճէշ եկանք, եւ անկէ
կուրի ճակատ դացինք : Երբ մենք Արճէշի մէջ էինք,
Կէնէրալ Կուլուպէզին, Վանէն Կէնէրալ Չէրնապու-
պովէն հեռագրով լուր ստացած էր թէ Իշխան Ար-
ղուժինսկիի մէկ բօտան (200 հօգի) Պարսկաստանի
մէջ կորսուած է : Երբ այս լուրը Հրամանատար
Անդրանիկին հասաւ, Հրամանատարը ըսաւ իր Հայ
զինուորներուն, «Տղերք, անոնք կորսուած չեն,
այլ սպաննուած» : Երկրորդ օրը Չրդ հեռագիրը ե-
կաւ թէ այդ բօտայի տղաքները սպաննուած են :
Իշխան Արղուժինսկին հրաման կ'ստանայ որ դէպի
յառաջ շարժի, հրամանին համաձայն յառաջ կ'եր-
թայ : Յառաջ շարժելու ատեն իր պահեստի բօտա-
ները շատ ետեւ կը թողու առանց կապ պահելու
առջեւէն քարոյ բօտաններուն հետ : Թշնամին առ-
ջեւէն քարոյ բօտան դերի կը վերցնէ եւ բոլորն ալ
թուրերով կը մորթեն : Այս այն Իշխան Արղուժի-
նրսկին էր որ Խանասարի կուրներուն ատեն անոր
քաջութիւնը երգած էին «Աջից Վարդանը, ձախից
Իշխանը» եւ այլն :

Հայ կամաւոր զինուորին պահեստի (բիզրով)
կեդրոնը Երեւան-Քանաքեռն էր եւ Իշխան Արղու-
ժինսկին այս զինուորներուն Հրամանատարն էր :

ձախասներուն վրայ կրուող հայ կամաւորը եթէ վիրաւորուէր կամ սպաննուէր, անոնց պակասը այս զինուորներէն էր որ պիտի առնուէր, պակասը լրացրնելու:

Ամէն մարդ գիտէր թէ Իշխանը իբր զինուորական մարդ ոչ մէկ հեղինակութիւն չէր ներկայացնէր: Երեւանի-Քանքեռ կամաւոր Հայ զինուորներուն թիւը եղած է 3600: Քանի մը ամսուան մէջ այս թիւը իջած է 1200ի: Իւրաքանչիւր զինուոր եկած եւ մընացած է ատեն մը եւ դժգոհ ձգած ու հեռացած է: Վանի նահանջէն առաջ Դրօ, Քեռի իրենց սպաննուած եւ վիրաւոր զինուորներուն տեղը լեցնելու համար զինուոր ուղարկուած էին Իշխանէն, բայց ան ոչ մէկին չուղարկեց:

Իշխան Արղութինսկիի գործերը այլևս յոյս չէին ներշնչէր, ուստի Ազգային Բիւրօն միաձայն կարգադրութեամբ որոշում տուաւ որ այս պաթալիոնը Իշխանէն առնուի եւ յանձնուի Կարօ Փաստորմաճեանին, որը նոյնպէս զինուորական մը չէր: Կարօ Փաստորմաճեան իր պաթալիոնին հետ պիտի ենթարկուէր Հրամանատար Անդրանիկին:

Ազգային Բիւրօն երկու պատգամաւորներ զրկեց Թիֆլիսէն Երեւան, Բիւրօն տուած որոշումը յայտնելու Իշխան Արղութինսկիին: Պատգամաւորներէն մէկն էր Միքայէլ Յովհաննէսեան (Վարանդեան) եւ Մանվան: Պատգամաւորները երբ Երեւան-Քանքեռ կը հասնին, կ'ըսեն Իշխանին. «Մենք եկած ենք ըսելու քեզի թէ քու պաթալիոնդ պէտք է յանձնես Կարօ Փաստորմաճեանին: Բայց մենք սրբան որ Բիւրօն որոշումը կը բերենք քեզի, մենք եւ Բիւրօն դաշնակցական անդամներս կը յայտնենք քեզի որ պաթալիոնդ չի յանձնես Կարօ Փաստորմաճեանին»:

Կարօ Փաստորմաճեան երբ լսեց այս խոսքը բար-

կանալով թողուց Թիֆլիսը եւ մեկնեցաւ Գանձակ: Լուսահողի Ռոստոմ քանի մը անգամներ Կարօին նամակներ գրեց որ Թիֆլիս դայ, բայց չեկաւ, մինչեւ որ օր մը Կաթողիկոսին կողմէ (այս անձերուն թելադրութեամբ) իբր ներկայացուցիչ Եւրոպա դըրկուեցաւ Վսեմ. Պօղոս Նուպարին: Իշխան Արղութինսկին ալ Հանրապետութիւնը Պարսկաստան զրկեց իբր հիւպատոս:

Նոյ. 27.— Կոխը սկսաւ Սու Սողանի վրայ: Մէկ սպաննուած եւ եօթը վիրաւոր ունեցանք:

Գեկ. 29—30.— Կոխ, երկու սպաննուած եւ 3 վիրաւոր:

1916, Յունիլ. 20.— Յարձակում Արճաւազի ուղղութեամբ:

Յունիլ. 29.— Դէպի Արճաւազ եւ Սիւխանի փէշերը: Հոս կոխ մը ունեցանք քէօր Հիւսէյն փաշայի ցեղին եւ թուրք ռատիկաններուն հետ: Թշնամին 200—300 զոհ թողուց ու փախաւ:

Փետր. 1.— Մտանք Արճաւազ:

Փետր. 2.— Ախլաթ: Հոս կոխ ունեցանք, թըշնամին փախաւ: 70 հատ հայ կիներ եւ աղջիկներ դատնք: Չանոնք Վան ուղարկեց Հրամ. Անդրանիկ:

Փետր. 6.— Դէպի Ծղակ: Ծղակի մէջ ալ դրտանք 50—60 հայ կիներ եւ զանոնք ալ ուղարկեցինք դէպի Վան:

Փետր. 7.— Դէպի Դատվան յառաջացանք: Կէնէրայ Ապաշիէվ ծագումով հսկաին եւ կրօնքով մահմետական էր: Այս կէնէրայը թուրքերէն չէր գիտեր: Մեր եւ Ռուս զինուորներուն հրամանատարն էր եւ մենք անոր հրամանին կ'ենթարկուէինք միակ այստեղ: Չկար դիչեր մը որ Կէնէրայ Ապաշիէվ Հրամանատար Անդրանիկը իր քով չհրաւիրէր եւ խորհուրդ հարցնէր: Ռուս զինուորականները կատարեալ

կոյրեր եւ արքաներ էին այդ հողամասերուն: Քարտէսին ցուցմունքներն ու անոր վրայ գծուած տեղեկութիւններն էին անոնց ունեցածները: Հրամանատար Անդրանիկ աշխարհացոյցին վրայ սլաքներով եւ գրաւոր բացատրութիւններով դիւրութիւններ կուտար զօրամասերուն թէ ո՞ր մէկ ուղղութեամբ յատանալու են:

«Շատ լսած էի քու մասին, ըսաւ օր մը Կէնէրալ Ապացիէվ Հրամ. Անդրանիկին, լսած էի, բայց անձամբ զօրձ ունեցած չէի, ուրախ եմ որ միասին պիտի գործենք: Արդեօք կրնա՞ս ինձի 3—4 թուրք զինուորներ բռնել, քու կամաւորներուդ ջանքերով»:

«Պիտի աշխատիմ», ըսաւ Հրամ. Անդրանիկ:

24 ժամ անցած չէր, երբ կամաւորներ 8 հօգի թուրք զինուորներ գերի բռնելով բերին նախապէս Հրամ. Անդրանիկին: Հրամ. Անդրանիկ հարցաքննելէ եւ Պիթլիս քաղաքին եւ թուրք զինուորական ուժերուն մասին լսելէ վերջ, Կէնէրալ Ապացիէվին զրկեց այդ 8 թուրք գերիները:

Կէնէրալ Ապացիէվ իսկոյն հեռագրեց Արդ քօրբուսի Ընդհ. Հրամանատար Օկանօվսկին թէ «Անկարելի է մօտենալ Պիթլիսին եւ գրաւել զայն: Ձիւնը սաստիկ է եւ ես պէտք է նահանջեմ: Ձիերը խոտ չունին, ուտելիք չկայ»: Ասիկա էր այս Կէնէրալին պատճառարանութիւնները: Հրամանատար Անդրանիկ Բօլգովնիկ Ֆիլլիպովի միջոցաւ իսկոյն Արդ քօրբուսի Ընդհ. Հրամանատարին հեռագրեց. «Գլխովս կ'երաշխաւորեմ որ կարելի է Պիթլիսը դրաւել անմիջապէս»:

Ասոր վրայ հրաման եկաւ թէ, «Ի՛նչ գնով ալ որ ըլլայ, պէտք է վերցնել Պիթլիսը իսկոյն»:

Երբ Դատվան մտանք, տասնեւմէկ կին եւ երասրայ սպաննուած գտանք: Կէնէրալ Ապացիէվ այս

սպանութիւնը Հայ կամաւորին վերագրեց: Քննութեան մը վերջ ապացուցուեցաւ որ այդ օր Հայ կամաւորը հօն եղած չէր, այլ դիրքերը: Պէտք է ըսել թէ յայտնի չէին որ սպաննուածները Հա՞յ էին թէ Քիւրտ: Քրդերուն եւ Թուրքերուն տուներուն մէջ Հայ կիներ ալ կային որոնք քրդական տարազ կը կրէին եւ Քրդերուն եւ Թուրքերուն պէս գիլիֆ կը կարէին: Երկու փոքր սպաննուած երախաներ ալ կային: Ասոնք թրփատուած չէին:

Դատվանէն մինչեւ Պիթլիս շորս ժամ է: Մենք այս հեռաւորութեան վրայ հինգ կռիւններ ունեցած ենք: Գուրգուր, Ուրթափ, Այա Մեծ Խան, Պաշխան, Բարչէն Խան կիրճ մը կը կազմէ ուրտեղ հարկ հօգի շարուած զինուոր կ'առնէ միայն: Մինչեւ հոս Հայ կամաւորը յատա՛ջ իյնալով հասած է:

Փետր. 16.— Առաւօտեան ժամը 4ին մեր պաթալիսներ (Հայ զինուորը) սկսաւ կռուիլ: Կամաւոր զինուորը հրաշալի դիմադրութիւն մը կ'ընէր թըրքական ուժեղ կրակին առջեւ: Կէնէրալ Ապացիէվ, Բարչէն Խանի ետեւ գտնուած բլուրին քով եկաւ: Կէնէրալ Ապացիէվ իր խօսքը ուղղելով Բօլգովնիկ Ֆիլլիպովին, ըսաւ. «Այդ Հայ կամաւորները ի՞նչ կ'ընեն հոտ, ինչո՞ւ պառկեր են եւ չեն կռուիր»: Երբ Կէնէրալ Ապացիէվ այսպէս կը խօսէր, Հրամանատար Անդրանիկ ներկայ էր հօն:

Բօլգովնիկ Ֆիլլիպով պատասխանեց. «Առաւօտեան ժամը 4ին մինչեւ հիմա Հայ կամաւորն է որ կը կռուի եւ մենք մեր յաղթանակը անոնց կը պարտինք: Հոն պառկող զինուորները Ռուս զինուորներ են»:

Կէնէրալ Ապացիէվ իր խօսքերը մեղմացուց եւ փոխեց անմիջապէս:

Պիթլիսի բարձունքներուն եւ չրջանին վրայ մեր կռիւր տեւեց մինչեւ Փետր. 19ի գիշերը: Առաւօտեան դէմ ժամը 4ին դեռ լոյսը չբացուած հուրրաներով մենք մտանք Պիթլիս: Մեզի հետ մէկ պաթալիսն Ռուս զինուոր կար միայն...: Մենք Պիթլիսէն վերցուցինք 24 թնդանօթ, տասնեակ միլիոն փամփուշտ, 1300 թուրք գերիներ, մօտաւորապէս 1400 ձի եւ շորի: 300 Հայ կիներ եւ երախաներ թուրքերու տուներէն հանեցինք եւ վան դրկեցինք: Մեր Պիթլիս մանելէն վեց ժամ վերջ մեր ետեւէն յառաջացող 8000 Ռուս զինուորները Պիթլիս մտան:

Երբ մենք Պիթլիս մտանք, թուրքերը սկսան փախչիլ: Մեր 100 ձիաւորները եւ 500 կօզաքները դէպի Սղերդ, 17 վերստ հեռաւորութեան Ծակքար տանող ճամբուն վրայ 600 հոգի թուրքեր կոտորած էին իրենց թուրքերով: 35 թուրք զինուորական պաշտօնեաներ շապիկով եւ շապրնկերով բռնեցինք: Պիթլիսի կուսակալը նոյնպէս իր շապրնկերով Պօթան փախաւ: Հրամանատար Անդրանիկ այդ օր գիշերեց Պիթլիսի կուսակալին տան մէջ:

Պիթլիս մտած օրերնիս Հայ կամաւոր մը իր ուսը գորդ մը ձգած կը քալէ եղեր: Կէնէրալ Ապագիէվ կը բռնէ դայն եւ կը հարցնէ թէ «Ինչո՞ւ այդ գորդը գողցեր ես»: Կամաւորը կը պատասխանէ թէ «Կօզաքէ մը դնեցի»:

Հայ կամաւորը բանտարկել կուտայ: Լուրը Հրամանատար Անդրանիկին հասաւ: Լուր զրկեց Կէնէրալ Ապագիէվին եւ բանտարկեալը բանտէն բերաւ ու քննեց եւ յետոյ բանտ զրկեց:

Այս ատեն էր որ Կէնէրալ Ապագիէվ իր օրուան յայտարարութիւնը հրատարակելու ատեն, խոշոր վերտառութեամբ, ամէնէն առաջ, գրած էր. «Հայ կամաւորները Պիթլիսը կը թալանեն եւ ես բռնեցի դանոնք»:

Հրամանատար Անդրանիկ այս մարդէն շատ վշտացած էր: Հակառակ որ Ռուս բանակին մէջ կը ծառայէր, բայց հաւատարիմ պաշտօնեայ մը չէր: Բոլոր հանդիպող քրդերուն եւ թուրքերուն մէկ մէկ վկայաթուղթ կուտար «խաղաղ ժողովուրդ» ըսելով: Այս թուրքերը Ռուս բանակին բոլոր շարժումները թուրք բանակին կը տեղեկագրէին ամէն օր:

Կէնէրալ Ապագիէվ դարձեալ Դատվանի սպաննուածներուն հարցաքննութիւնը կ'ընէր, որպէս զի պատասխանատու թիւն մը դանէր կամաւորներուն վրայ եւ գնդակահարել տար դանոնք:

Հրամանատար Անդրանիկ չտոկալով այլեւս այս Կէնէրալի անբարեխիղճ գործերուն, բողոքեց Կէնէրալ Ապագիէվին ըսելով.

Ա.— Դատվանի մէջ տեղի ունեցող սպանութիւնը հակառակ կրկնակ հարցուփորձերու, ուղեցիր հաստատել թէ Հայ կամաւորը սպաննած է այդ 11 անձերը, որոնց ոչ Հայ եւ ոչ Քիւրտ կամ թուրք ըլլալը յայտնի էր:

Բ.— Անպատուեցիր Հայ կամաւորը ըսելով թէ ինչո՞ւ պառկեր են ու չեն կուտիր, երբ Բօլքովնիկ Ֆիլիպով բաւ ձեզի թէ Հայ կամաւորն է կոտորը եւ յազթանակը շահողը, մինչ հոն պառկողները Ռուս զինուորներն են:

Գ.— Ամբաստանցիր թէ Հայ կամաւորները Պիթլիսը կը թալանեն: Թոյլ կուտա՞ս որ բոլոր Ռուս պաշտօնեաներու (օֆիցեր) սենեակները խուզարկեմ եւ 10—20 գորգեր հանեմ անոնց սենեակներէն: Այս քաղաքը 16,000 Հայ ունէր, միայն 300 հոգի դտայ, ո՞ւր դնաց Հայ ժողովուրդը: Այդ հարստութիւնն Հայ ժողովուրդինն է եւ ոչ թէ թուրքինն ու Քիւրտինը: Քու նստած կահաւորուած տունն ալ Հայու է:

Արդեօք մէկ միլիոն Հայ զոհերը քեզի բաւարարութիւն չտուին, որ կ'ուզես քանի մը Հայ կամաւորներ ալ սպաննել տալ:

Դ. — Հայ կիները եւ երախաները ուղեցի վանդրկել եւ քեզմէ դիւրութիւններ խնդրեցի, չտուիր եւ կառքերը դատարկ եւ ուղարկեցիր:

Այս ատեն Կէնէրալ Ապացիէվ մեզմ եւ ցած ձայնով ըսաւ. «Շատ կը ցաւիմ որ այդպէս եղաւ»:

Հրամանատար Անդրանիկ, ըստ օրէնքի, ներկայացուց իր բողոքագիրը Կէնէրալ Ապացիէվին որ դայն Արդ բորբուսի Ընդհ. Հրամանատար Օկանովրակիին զրկէ:

«Բողոքագիրդ շատ երկար է, հեռագրով չեմ կրնար զրկել, այլ ձիաւորով պիտի ուղարկեմ Հրամանատարին»:

Հրամանատար Անդրանիկի բողոքագիրը զրկեց թէ ոչ, չեմ գիտեր, բայց Հրամ. Անդրանիկ Արդ բորբուսի Ընդհ. Հրամանատարին բողոքեց առանձինն հեռագրով մը:

Այս Կէնէրալ Ապացիէվին էր որ Կովկասի փոխարքայ Մեծ Դուքս Նիքոլայ Նիքոլաւիչին բողոքած էր թէ «Անդրանիկ Պիթլիսի մէջ 5500 խաղաղ թուրք ժողովուրդ կոտորեց իր կամաւորներուն հետ»:

Փետր. 23. — Մօսխ Գէւորգնի մօտ կռիւ:

Մարտ 9. — Դէպի Մուշ մեկնեցանք: Մեր ճամբուն վրայ Մուսա Պէկի էջիբին հետ կռիւի բռնուցանք: Մուշն Պիթլիս եկող Ռուս զինուորներէն 137 հօգի սպանուած եւ վիրաւորուած էին, եւ 7 հատ Ռուս զինուորներ ալ գերի տարած եւ երկար չարչարաքէ վերջ թոնիրին մէջ այրած էին: Այս դէպքը մեզի պատմեցին Մուսա Պէկին քով գտնուած եւ յետոյ ազատուած Հայ կիները:

Մարտ 13. — Հրացանաձգութիւն:

Մարտ 14. — Պիթլիսէն Մուշ երթալու ատեն Քիւրտ աղա մը որ Շէկօի տունը կը կոչուէր, Մուշի ճամբուն վրայ 28 քիւրտերու հետ մեզի հանդիպեցաւ: Այս աղան իր հետ բերած էր 190 Հայ կիներ եւ աղայքներ մէկ քահանայի հետ: Այս քիւրտ աղան Հրամանատար Անդրանիկի նախկին բարեկամներէն էր: Այս այն Քիւրտ ցեղէն է որ յայտնի Պըշարը Խէլիլի 31 տարեկան աղան սպաննեցին, իսկ Խէլիլ Պիթլիս գնաց եւ Պիթլիսի վալիէն 3000 թուրք կանոնաւոր զինուորներ, 600 ձիաւոր եւ թնդանօթ առնելով իր էջիբէթին հետ պատրաստուեցաւ յարձակումի երթալ Շէկօի այս տան վրայ իր աղուն վրէժը լուծելու համար: Այս ատեն էր որ Անդրանիկ փաշան իր աղայքներով Խէլիլի Մուշէն տուն դարձին Խաչարաչ սարին վրայ ճամբան կը կտրէ եւ Խէլիլը իր խէնչերով կը զլիսատէ: Այդ բարեկամութիւնը այս օրէն մնացած էր: Հրամանատար Անդրանիկ մեծ նուէրներով եւ պարգևներով վարձատրեց բոլորն ալ:

Մարտ 24. — Պոթանի սարին վրայ կռիւ մը ունեցանք եւ 2 զոհ տուինք:

Մարտ 25. — Վազանցի առթիւ Հրամանատար Անդրանիկ Թիֆլիս վերադարձաւ բանակը յանձնելով Սմբատին եւ Արտաշէս Մուճեանին: Ես ալ իբր թիկնապահ զինուորը Հրամանատար Անդրանիկին, իր հետ Թիֆլիս վերադարձայ:

Մարտ 30. — Մարքօ գիւղին մօտ մեծ կռիւ մը տեղի ունեցած է: Այս կռիւին մէջ սպանուած են վաշտապետ Արտաշէս Մուճեան, Կարնեցի Մանուէլ եւ Նատօն քառասուն ուրիշ զինուորներու հետ: Այս կռիւին մէջ վիրաւորուած է Տօք. Խաչատուր Պօնափարթեան (այժմ Գէրթըն Հայկ Պօնափարթեան):

Մեր Մուշ գանուած միջոցին Հրամանատար Անդրանիկ յսած էր թէ Կէնէրալ Ապացիէ՛վ Թիֆլիս պիտի մեկնի վաղանսի համար եւ իրեն պիտի յաջորդէ Կէնէրալ Նազարպէկով :

Երբ մենք Մուշ Թալիս էֆէնտի կոչուած թուրքի մը տունն էինք, Կէնէրալ Նազարպէկով Մուշ եկաւ եւ յաջորդ օր ճաշկերոյթ մը տուաւ Հրամանատար Անդրանիկին : ճաշկերոյթի միջոցին Հրամ. Անդրանիկ ըսաւ Կէնէրալ Նազարպէկովին. «Եթէ կ'ուզես որ դուն Պիթլիս քաղաքը պահես, պէտք է Հէյրու եւ Սղերդ տանող կիրճերը քու ձեռքդ պահես : Պէտք է որ Պիթլիս քաղաքի դիրքերուն վրայ յոյսդ դնես, եթէ Հէյրուի եւ Սղերդի կիրճերը եւ լեռները չուժեղացնես եւ դիրքերը չբռնես, դուն Պիթլիսը պիտի չկրնաս պահել» : Իրաւ ալ Պիթլիսը տըւին շատ չանցած :

Հրամանատար Անդրանիկ 1914—1916 Կովկասեան ճակատին վրայ տեղի ունեցող մեծ ու փոքր կրօններուն մէջ հետեւեալ զինուորական կորուստն ունեցած է :

104 զինուոր սպաննուած : 25 զինուոր այլեւայլ հիւանդութեամբ կամ վէրքերէ մեռած : 285 զինուոր վիրաւորուած եւ առողջացած :

Երբ Հրամանատար Անդրանիկ Թիֆլիս կը գլուխուէր վաղանսի առթիւ, Կէնէրալ Ապացիէ՛վ բողոքադիր մը զրկած էր Կովկասի փոխարքային՝ Նիքոլա Նիքոլայիչին, սրտածառարանելով թէ Անդրանիկ իր կամաւոր զինուորներու հետ Պիթլիս քաղաքին խաղաղ թուրք ազգարնակչութենէն 5500 հոգի կոտորած է, եւ մենք օրերով ու շաբաթներով հազիւ կրցինք անոնց դիակները թաղել :

Այս ամբաստանութեան համար Հրամանատար Անդրանիկ սրտասխանատուութեան տակ էր : Վեհ. Կաթողիկոսը եւ փոխարքան այս խնդիրը մօտէն քննելու համար իրենց կողմէն երկ-երկու անձեր որոշեցին զրկել Պիթլիս քննութիւններ կատարելու փոխարքային առաջարկութեամբ :

Մինչեւ որ Փոխարքան եւ Հայոց Կաթողիկոսը իրենց կողմէն մարդեր որոշեցին, Թուրքերը վերագրաւեցին Պիթլիսը :

Փոխարքայ Նիքոլայիչիչ չեմ գիտեր ինչո՞ւ համար կ'անտեսէր Պիթլիսի Հայութիւնը : Նախապատերազմեան շրջանին այդ քաղաքին մէջ 15,000 Հայեր կ'ապրէին, մինչ այդ օրերուն հազիւ 300 հոգիներ զանուեցան թուրք հարէմներուն մէջ : Չենք գիտեր նոյնպէս թէ ինչո՞ւ համար նոյն Փոխարքան ուշադրութեան չէր առներ մէկ միլիոն Հայութիւնը որ կոտորուած էր թուրք բռնապետներէն Կարինէն մինչեւ Իսկէնտէրուն, Տրապիզոնէն մինչեւ Տիգրանակերտ . . . :

Թիֆլիսի Ժէնտէրմէի Ընդհ. Հրամանատարը լուր զրկած էր Տօք. Զավրիէ՛վին, Ռոստոմին եւ Միշա Էրզումանեանին հետ թէ, «Ըսէք Անդրանիկին որ ատենուան մը համար Թիֆլիսէն հեռանայ, եթէ ոչ մենք զայն պիտի բանտարկենք» :

Երբ յիշեալ անձերը կ'առարկեն թէ «Ինչո՞ւ համար», կը պատասխանէ. «Մենք ուղտը պիտի պայտենք եւ երբ վաղը աշխարհ լսէ թէ ուղտը ի՞նչ պէս կը պայտուի, պիտի բսնք, թիւրիմացութիւն մը տեղի ունեցած է, բայց ուղտը պայտուած է արդէն» :

Այս ատեն էր որ Կովկասի ճակատին Արդ քոր-
րուսի Հրամանատար Օկանովսկիին տղան Թիֆլիս
եկած էր: Այս պարոնը Հրամանատար Անդրանիկին
հետ տեսակցութիւն մը ուղած էր ունենալ: Տեսակ-
ցութեան միջոցին թուղթ մը ներկայացուցած եւ
պահանջած է որ Հրամանատար Անդրանիկ հաստատէ
թէ՝ «Ընդհանուր մեծ նահանջը տեղի ունեցաւ անոր
համար որ թրքական 11 տիվիթիաներ բերուած էին»:

Հրամանատար Անդրանիկ մերժեց զայն՝ ըսելով
թէ այդ նահանջը կեղծիք մըն էր եւ նպատակուած
էր Հայը ջնջելու: Մեր դէմ մենք միմիայն երեք ոչ
լրիւ քայքայուած եւ պարտուած թրքական տիվի-
թիաներ ունէինք եւ ոչ աւելի: Այս տեսակցութեան
ներկայ էին եւ թարգմանի գեր կատարեցին Մեսրոպ
Եպսկ. եւ Կիլիա Սատիսեան:

—o—

Մայիս 16ին էր, եթէ չեմ սխալիր, Նիքոլա Նի-
քոլայէվիչ հրամանագիր մը (բրիգադ) հանեց, որով
կը ծանուցանէր թէ այլեւս Հայ կամաւորական
գնդերը Ռուս բանակներուն մէջ ծառայելէ դադարա-
ծ են եւ կը հրամայէր իր զինուորականներուն ցրուել
գանոնք: Այս հրամանագրով այլեւս Հայ կամաւորը
կը զրկուէր հացէ, հագուստէ, սաղմանիւթէ, եւ ե-
թէ հիւանդանար հիւանդանոց իսկ չէր ընդունուեր:

Այս ատեն Հրամանատար Անդրանիկ մասնաւոր
մարդերու հետ լուր զրկեց զէպի Պիթլիս Սմբատին
եւ Համազասպին որ ունեցած զինուորնին առենն ու
Երեւան բերեն: Պիթլիսի ճակատին վրայ կը դրու-
նուէր Կէնէրայ Նաղարայէկով: Նաղարայէկովի մաս-
նաւոր խնդրանքով Հայ կամաւորները մնացած էին
հոն թշուառ վիճակի ենթարկուելով: Մարքո գիւղին
մօտ Թուրքերուն հետ կռիւ մը կ'ունենան: Մարքօի
այս կռիւին մէջ կ'սպաննուին վաշտապետ Արտաշէս

Սուճեանը, Նատօն եւ Կարնեցի Մանուէլը քառասուն
զինուորներու հետ եւ կը նահանջեն զէպի Դատվան
եւ Ախլաթի Կամուրջ գիւղերը:

Հրամանատար Անդրանիկ Պարսկաստան ալ լուր
զրկեց մասնաւոր մարդերու հետ Քեռիին եւ Իշխանին
որ կամաւորները ցրուեն: Քեռին սպաննուեցաւ
Բէվանտուղի կռիւին մէջ 100 Հայ կամաւոր զոհեր
տալով: Ըստ կարգին Դրօն նոյնպէս: Օգոստոսին բո-
լոր կամաւորները Երեւան եկան:

ԻՆՁՈ՞Ւ ՆԻՔՈՒԱ ՆԻՔՈՒԱԷՎԻՉ
ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐԸ ՑՐՈՒԵՑ

Նիքոլա Նիքոլայէվիչ սա հետեւեալ պատճառնե-
րով Հայ կամաւորները ցրուեց:

Ա.— Որպէս զի Հայ կամաւորին ծառայութիւնը
եւ կատարած գործերը արձագանգ չգտնեն հանրու-
թեան եւ Եւրոպայի մէջ, հող չէր թէ Դաշնակից-
Հայ կամաւորին կատարած գործերուն եւ յաղթա-
ներուն Կովկասեան ներկայացուցիչները իրազեկ էին
նակներուն:

Բ.— Թաթար յայտնի անձնաւորութիւններ բո-
ղոքած էին Փոխարքային ըսելով թէ «Հայ կամա-
ւորները խաղաղ թուրք ժողովուրդը կը կոտորեն»:

Գ.— Հայաստան առանց Հայու քաղաքականու-
թիւնն էր որ յառաջ կը տարուէր: Այս ատեն Մեծ
Դուքս Նիքոլա Նիքոլայէվիչ, Ալաշկերտի հովիտը
50,000 կողաքներ բերելու եւ հոն բնակեցնելու հա-
մար գիւղեր եւ ճամբաներ շինել սկսած էին:

1917ի անսպասելի անակնկալները այդ մտադ-
րութիւնները առժամեայ կերպով կասեցուցին:

Հրամանատար Անդրանիկի բանակին մէջ ծա-
ռայող բոլոր վաշտապետները եւ զինուորները որոնք
հաստատարմարար ծառայեցին եւ քաջագործութիւն-

ներ կատարեցին, Հրամ. Անդրանիկ անոնց կատարած ծառայութիւնները եւ գործերը իրմէ վերին պաշտօնեաներուն ներկայացնելով խաչերով եւ մէտախներով վարձատրեց զանոնք: Մօտաւորապէս :350 Հայ կամաւորներ քաջութեան պատուանշաններով վարձատրուեցան: Թէեւ զինուորները խաչի պէտք չունէին, բայց Հրամանատար Անդրանիկ ըսաւ թէ «Թող այս քաջութեան խաչերը ձեր կուրծքերը մնան իրր (տօզիւման) փաստ, Ռուս ժողովուրդին եւ զինուորականներուն որ դուք ծառայած էք հաւատարիմ կերպով եւ տարած էք արժանաւորակ յաղթանակներ, արժանանալով Կէրկիէփսկիի (Սբ. Գէորգ) քաջութեան խաչերուն»:

* * *

Թիֆլիսի Առաջնորդարանին մեծ դահլիճին մէջ ի ներկայութեան 1500 հոգիներու ժողով մը տեղի ունեցաւ: Այս ժողովը սարքուած էր Կովկասի օրուան դառն խնդիրներուն շուրջ խօսելու: Այս ժողովին փոխանորդարար կը նախագահէին Հայր Արաճաճ եւ Պրն. Ա. Ահարոնեան: Ժողովին ներկայ էին կարգ մը յայտնի Կովկասահայ անձնավորութիւններ ամէն դասակարգէ: Ներկայ էր Տօք. Սաչատուր Պօնափարթեանն ալ (Քէփթըն Պօնափարթեան):

Հրամանատար Անդրանիկ այդ օր սրտատուչ ճատ մը խօսեցաւ յայտնելով թէ քաղաքական շատ աններպաստ պայմաններու մէջ կը գտնուինք: «Ձեր թրչնամիները ձեր դոններուն առջեւ կեցած են: Թուրքերը Կովկաս պիտի մտնեն. դուք ինչո՞վ պիտի դիմադրէք անոնց: Հարաւէն գիշակեր ագոսանները արշաւելով Թրքահայաստանի վրայ Հայ չթողուցին կերան, իսկ հիմա կարգը ձեզի եկած է: Այդ գի-

շակեր ագոսաւը միանալով ձեր կողքին դառնուած ագոսաւին — Աարպէյճան — ձեզ ալ պիտի ուտեն ու հատցնեն: Ես ձեզ կենդանի չեմ տեսներ. դուք կենդանի չէ՛ք, ես ձեր կմախքները կը տեսնեմ:

«Կովկասեան լեռները հրարուխով լեցուած են, անոնք մէկ կայծի կ'սպասեն որ բռնկին, եւ եթէ բռնկին՝ դուք տակը պիտի մնաք եւ մեռնիք...»:

«Օր չըլլար որ ժողովներ չդումարէք, օր չըլլար որ յայտարարութիւններ, անխմաստ խօսքեր, անտրամարանական ենթադրութիւններ երեւան չի բերէք օդային դղեակներ կառուցանելով: Եթէ ձեր ուժերը չհաւաքէք, եթէ ձեր ըսի ըսաւները, անհատական կերբերը, կոխները եւ ատելութիւնները չի դադրեցնէք, դուք ալ պիտի տուժէք:

«Թուրքերը Կովկաս պիտի գանի դադախարը 1916ի կէսին Պ. Սամսոն Յարութիւնեանի տան մէջ արուած ճաշկերոյթի միջոցին ի ներկայութեան Պրքսթըն եզրայրներուն եւ օտարներուն ու ազգային դէմքերուն ըսի: Գերմանիա առժամանակեայ կերպով պիտի յաղթանակէ եւ այնքան իր դրօշակները պիտի ընդարձակէ որ զայն հաւաքելու ատեն իսկ պիտի չունենայ երբ նահանջել սկսի: Եթէ Գերմանիա Փեթրօկրատն ալ գրաւէ, դարձեալ պիտի պարտուի: Այս է իմ կատարելալ համոզումս, թէ դաշնակիցները վերջ ի վերջոյ պիտի յաղթանակեն, եւ ատոր համար էր որ ես անոնց կողքին կեցած կուռեցայ թշնամիին դէմ: Ի՞նչ ունիք դուք այս յեղաշրջումին առջեւ, ինչո՞վ պիտի կրնաք պաշտպանել ձեզ, ձեր զաւակները եւ ձեր պատիւը»:

Հրամանատար Անդրանիկ իր խօսքը փոխելով, անդրադարձաւ մեծ նախանշին շուրջ եւ ըսաւ. «Ես կեղծիքի եւ դաւաճանութեան մը մէկ խողը կը տեսնեմ այդ նահանջին մէջ, ես չեմ կրնար համոզել ինք-

դինքս թէ մեր դէմ թրքական 11 տիվիթիաներ կային, հարցուցէք Պրն. Տիգրան Տեւոեանցին թէ իրա՞ւ 11 թրքական տիվիթիաներ կային կամ բերուած էին մեր ուժերուն դէմ: Հարցուցէք այդ պարոնին եւ ան թող բացատրէ ձեզի եւ համոզէ ձեզ եթէ կրնայ: Հարցուցէք անոր (ցոյց տալով Տեւոեանցը) թէ ո՞վ ստիպեց կամ ի՞նչ բանի համար այդ տեղեկագիրը սուաւ Կրդ քորբուսի Ընդհ. Հրամանատար Օկանօփսիին: Ինչո՞ւ պատճառ եղաւ հարիւր հազարաւոր Հայերու կեանքին: Անոնք ինկան նահանջի ճամբաներուն վրայ եւ մեռան էջմիածնի եւ Երեւանի փողոցներուն մէջ վարցաւէն: Հարցուցէք անոր, քանզի իր տեղեկագրին վրայ էր որ նահանջեցին Ռուս բանակները»:

Տեւոեանց հոն էր եւ չկրցաւ արդարացնել ինքզինք:

—o—

Ռոստոմ, Տօք. Չափրիէյ, Միշա Էրզումանեան եւ կարգ մը ուրիշ անձնաւորութիւններ եկան եւ խնդրեցին Հրամ. Անդրանիկէն որ ատենուան մը համար հեռանայ Թիֆլիսէն կեղծ անցազրով մը դէպի Բագու: Հրամանատար Անդրանիկ մերժեց պանոնք ըսելով. «Եթէ Ռուս պաշտօնեան զիս պիտի բռնէ ու բանտարկէ, անոնք հոս ալ կրնան ամէն տեղ ալ, եթէ պատահի որ կեղծ անցազրով ճամբայ իյնամ եւ բռնուիմ, այդ պարագային խնդիրը աւելի ծանրակշիռ կերպարանք պիտի ստանայ»:

Դէպքերը այսպէս անորոշ եւ քաշքշուք վիճակի մէջ էին երբ առաւօտ մը լսեցինք թէ Կովկասի Փոխարքան Մեծ Դուքս Նիքոլայ Նիքոլայէվիչ փախած է եւ Չարական պաշտօնեաները ինկած եւ Չարին յաջորդած է Կէրէնսկին:

Ռուսական յեղափոխութիւնը եկաւ եւ Կէրէնսկին զործի գլուխ անցաւ: Կէրէնսկիի կառավարութիւնը Կովկասեան երեք ազգերուն (Հայ, Վրացի, Թաթար) արտօնութիւն տուաւ կազմակերպելու իրենց առանձին առանձին ազգային քորբուսները (64,000 զինուորէ կը բաղկանայ մէկ քորբուսը): Հայկական քորբուսը կազմակերպելու զործը յանձնուած էր Կէնէրալ Նազարպէկովին: Կէնէրալ Նազարպէկով իր հետ կարգ մը օգնական զինուորականներ ունէր — Կէնէրալ Տէր Յակոբով, Կէնէրալ Արիշով, Կէնէրալ Սիլիբով, Կէնէրալ Ղօրղանով եւ ուրիշներ: Հայկական զինուորական շտապը (կեդրոնը) սրտուած էր Թիֆլիսի Պէվպրովսեանա փողոցին մէջ դանուած ազնկանց վարժարանը: Կէնէրալ Նազարպէկովին արամազրութեան տակ դրուած էին անհաշիւ եւ անսահման ռազմամթերք, զինուորական այլեւայլ մթերքներ, ուսելիք եւ հագնելիք:

Վեց ամիս անցաւ Կէրէնսկիի հրամանէն եւ սակայն ոչ միայն քորբուսը չկազմակերպուեցաւ, մէկ տիվիթիա (16,000 զինուոր) նոյն իսկ չկրցին կազմակերպել եւ օգտուել տրուած պատահութեանէն:

Կովկասի Փոխարքայ Մեծ Դուքս Նիքոլայ Նիքոլայէվիչ Էրբ Հայ կամաւորները ցրուեց, անոնց տեղը բերաւ Ռուս բանակներուն մէջ ծառայող Ռուսահայ զինուորները եւ չորս առանձին բոլքեր (մէկ բոլքը 4000 զինուորէ կը բաղկանայ) կազմակերպեցին: Այս բոլքերը կը մնային հետեւեալ տեղերը:

Յրդ պաթալիոնը Թիֆլիս Արամեան հսկայ շէնքին մէջ: Չրդը Խնուս: Առաջինը Էջմիածին: Կրդը Վան:

Երբ Ռուս պօլէվիկ զինուորը Հայաստանի հոգամար թողուցած կը հեռանար, Թուրքիստանսի կրչուած ռուսական տիվիթիային մէջ զինուորաց-

րուած կային 900 Ռուսահայ զինուորներ: Այս զինուորներն ալ մնացին եւ աւելցան վերի յիշուած պաթալիոններուն վրայ: Այս ժամանակ Բարեբրէն (Պայպուս) մինչեւ վան 2600 կանոնաւոր զինուոր ունէինք մենք իրենց բոլոր զինուորական պիտոյքներով միասին: Այս թիւը սկսաւ օրէ օր պակսիլ, փոխանակ աւելնալու: Ձինուորը օգտուելով թոյլ եւ անկերպարան զինուորական զրութենէն, լքեց ճակատը եւ տուն եկաւ:

Ինչո՞ւ կէնէրալ Նազարպէկով չկրցաւ կազմակերպել ֆորքուսը, չենք գիտեր, եւ կամ ինչո՞ւ յուսարանութիւններ չտուաւ այս ձախողանքին համար, այդ ալ անձանօթ կը մնայ, բայց սաչափը յայտնի էր որ կէնէրալ Նազարպէկով դաշնակցական մտաւորականներուն ձեռքը խաղալիք էր:

Դաշնակցական այդ խմբակցութիւնը ինչ որ հրամայէր կէնէրալ Նազարպէկովին, ան հլու եւ ահամայ հնազանդող գործիք մըն էր: Մեծ զինուորական մը հասարակ վարժապետներու եւ գրիչ բըռնողներու ձեռքը խաղալիք էր, երբ կրնար երկաթ կարգապահութիւնով հնազանդեցնել ամէնքն ալ:

Ամէն օր նոր նոր վիճարանութիւններ, նոր նոր ժողովներ, նոր նոր Միութիւններ եւ Խորհուրդներ կը կազմակերպուէին եւ կը կազմարուծուէին: Մտտի վիճարանութիւններ, փուճ տրամարանութիւններ, կուսակցական եւ անձնական ճգճիմ հաշիւներ յառաջ կը տարուէին, առանց օգտագործելու տըրուած պատահութիւնն ու ժառանգիր: Անտեսուած եւ մոռցուած էր ճակատին հրամայողական պէտքը եւ անլսելի էին ճակատի ներկայացուցիչներուն խնդրանքներն ու հեռագիրները:

Երեքէն չորս երկար ամիսներ սոսի բանալիներ, կոխներ եւ վիճարանութիւններ տեղի ունեցան: Մէ-

կը «կեցցէ՛ Միլիցիան» կը պօռար, ուրիշ մը «անկցի՛ միլիտարիզմը»: Ուրիշներ կ'ըսէին «գացին Ռուսերը եւ էլի չեն գար», «գացին եւ էլի կուգան» կը ջատագովէին շատեր: Մէկը նոր կազմուելիք բանակին կարգապահութեան մասին կը ճառէր, ուրիշ մը ինքզինք նոր գրաւուելիք վայրերուն պաշտօնեայ կը ներկայացնէր: Պ. Արշակ Զամալեան զինուորն ու զինուորականը իրենց խմբակներուն հետ շարաթիւեր ու ամիսներ զբաղեցուց ժողովներու մէջ ճառելով թէ, «Մեր զինուորական կարգապահութիւնը պէտք է հիմնուած ըլլայ դեմոկրատիկ երկիրներու, դեմոկրատիկ սկզբունքներուն հիման վրայ»:

Ամէն մարդ եւ ամէն խմբաւորում իր քաղաքական վարդապետութիւնները կ'ուզէր յառաջ տանիլ: Դաշնակցութիւն, Հայ Սօցիալ Դեմոկրատ, Սօցիալ Ռեվոլյուցիոնէր, Հայ Ժողովրդական եւ Պօլշէվիկ Հայր իրենց տեսակէտները ունէին եւ կ'ուզէին զանոնք առաջ տանիլ:

Այս իրարանցումներուն հետ գոյութիւն ունէին այլեւայլ Միութիւններ եւ Խորհուրդներ, ըլլային անոնք բարեգործական կամ քաղաքական, շինարար՝ թէ գաղթային, ամէնքն ալ զիրար կը խաչաձեւէին եւ իրնրու ձեռնարկները կը չբացնէին:

Ա. Ռուսահայ Ազգ. Խորհուրդ — իր ստորարաժանումներով:

Բ. Հայաստանի Ազգահովութեան Խորհուրդ, իր մասնաձեւերով:

Գ. Ռուսահայ Քօրբուսի Հրամանատարութիւն:

Դ. Հայաստանի Երկրտօղահ Զօրամասի Հրամանատարութիւն:

Ե. Հայաստանի Քրոմիսարիատ:

Զ. Ձինուորական Միութիւն, միութիւն մը որ ամէնէն աղէտաբերը եւ ամէնէն տխուր դերը կատարող միութիւնը եղաւ:

Է. Սէյմը :

Ը. Եղբայրական Օգնութիւն :

Թ. Գիւղատնտեսական Միութիւն :

Փ. Վերաշինութիւն :

ՓԱ. Նպաստամատոյց :

ՓԲ. Գաղթականական Կոմիտէ :

ՓԳ. Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ :

ՓԴ. Խորհրդային Ռուսաստանի Կովկասի Արտակարգ Քոմիտարիատը :

ՓԵ. Մամուլի Ներկայացուցիչներու Միութիւնը :

ՓԶ. Եւ Կուսակցականները :

Կ'արժէ քանի մը տողերով բացատրութիւններ տալ այս կազմակերպութեանց դործերուն շուրջ :

Ա. — Հայ Զինուորական Միութիւնը Ռուսահայ սպաներէ կազմուած էր դաշնակցական խմբակի մը հրամանին տակ : Հայ մամուլը նախապէս ոյժ տուաւ այն մտայնութեամբ թէ հայրենիքին բախտը զինուորականներէն կախուած է : Ասոնք երկրին ամէն մէկ մասին մէջ իրենց մասնաճիւղերը ունեցան, եւ ամէն մէկ մասնաճիւղ շուտով ինքնիշխան եւ տէր կղաւ իր շրջանի պահեստներուն եւ մթերքներուն, առանց անտալու եւ ահանջ դնելու վերին հրամաններուն եւ արդարաբարութեանց :

«Հայաստան» Արեւմտահայ օրաթերթ օրկանը կապուած էր «Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին» եւ «Երկրպագ հօրամասին» հետ : «Հնորիզոն» Գաղնակցական Բիւրօին, իսկ «Մշակ» բոլորովին անիշխանական էր : «Մշակ»ի խմբագիր Համբարձում Առաքելյան այսպէս կը գրէր այդ օրերուն, «Մեմֆ Ռուսահայերս Ռուսահայաստանի սահմանները կը պաշտպանեմք, իսկ Թրքահայր թո՛ղ Թրքահայաստանի սահմանները պաշտպանէք» :

Հրամանատար Անդրանիկ այս մտայնութեան այսպէս պատասխանեց «Հայաստան» օրաթերթին մէջ, «Պահէ՛նք, միասին պահենք Թրքահայաստանի սահմանները, որով պահած կ'ըլլանք Ռուսահայաստանի սահմանները : Երբ Թրքահայ սահմանները ապահով են, ապահով է Ռուսահայաստանը : Առանց Թրքահայաստանի վտանգուած է Ռուսահայաստանը : Երբ Թուրք բանակը Սարըղամիշի մօտենայ, Թաթարը պիտի գարնէ ձեր կոնակէն : Պէտք է վերցուի Ռուսահայ եւ Թրքահայ հարցը, պէտք է վաճակին այդ խրամատները եւ միացած պէտք է դիմել թշնամիին դէմ եւ այսպէս կուտիլ» :

1917 Մայիս 29ին Հրամանատար Անդրանիկ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Թիֆլիսի Ամերիկեան Հիւպատոս Մր. Սմիթի հետ : Մր. Սմիթ տեսակցութիւն մը ինդրած էր Հրամանատարէն, ուստի մենք միասին գացինք Ամերիկեան Հիւպատոսարան : Մեզի իբր թարգման կ'ընկերանար Պրն. Վահան Թոթովենց :

«Ռուսական մեծ յեղափոխութիւնը եկաւ, ըսաւ Մր. Սմիթ, ի՞նչ կը խորհիս եւ ի՞նչ ծրագրերներ ունիս Հայկական երեք նահանգները (Կարին, Վան եւ Պիթլիս) պահելու եւ օգտակար ըլլալու եւ դիւրացընելու դաշնակից բանակներուն յաղթանակը դէպի Թուրքերը» :

Հրամանատար Անդրանիկ պատասխանեց. «Երբ Անդրիացիք Կիպրոս կողմն իրենց կեդրոն քնելով յարձակում մը դարձնեն դէպի Իսկէնդէրուն եւ անկէ յառաջանալով կտրեն Պաղատտի երկաթուղին եւ կ'ստանան 30,000-նոց Թրքահայ բանակ մը ունենամ ես, մեր մէկ տիվիթիան կը յառաջանայ դէպի Պիթլիս, Սյուրդ, Իսինիէմէր երկաթուղին կտրելու : Երկու բոլք Մուշի ճամբով դէպի Սասոն եւ ան-

կէ ալ այս բողբերուն մէկ թեւը դէպի Ֆարսին կ'իջնէ : Դուք իսկէնտէրունէն, մենք ալ յիշեալ ճակատներէն դարներով թրքական ուժերը կը տկարացնենք եւ այս ատեն Անգլիացիք շատ գիւրաւ պիտի կրնան գրաւել Պաղտատն ու Մուսուլը» :

Երբ Հրամանատար Անգրանիկ այս բացատրութիւնը տուաւ, Մր. Սմիթ շատ ուրախացաւ, իր ուրախութիւնը այնքան մեծ էր որ սկսաւ խայտայ եւ կրկել ու հրճուել :

«Մենք դաշնակիցներս պիտի հոգանք 30,000նոց բանակին բոլոր ծախքը», ըսաւ Մր. Սմիթ : «Ես այդ բանակը պիտի կազմակերպեմ, բայց ես պէտք ունիմ վարժ զօրականներու, պէտք է Անգլիացիք ինծի 150 սպաներ տան : Այս սպաներէն 50 հոգի պէտք է բանակին անտեսական մասը կառավարեն, 50 հոգին թնդանօթածիզ, 50 հոգին ալ արագահարուածի» :

«Շատ լաւ, պիտի տրուին քեզի այդ սպաները : Քանի՞ ամիսէն կրնաս պատրաստել բանակին զինուորները» :

«Առաջին տիպիժիան մէկ ամիսէն, Չրդ տիպիժիան երկու ամիսէն : Երեք ամիսէն ամէնքն ալ կազմ ու պատրաստ կ'ըլլան» :

Այս բացատրութիւնները լսելէ վերջ հիւսադատուր խնդրեց Հրամանատար Անգրանիկէն որ այս լուսաբանութիւնները եւ քարտէսին վրայ մատնանշած ճամբաները գծէ եւ գրաւոր կերպով իրեն յանձնէ որքան չուտ որ կարելի է :

Մենք մեկնեցանք հիւսադատարանէն եւ Հրամանատար Անգրանիկ թրքաճայ մէկ երկու սպաներու հետ քարտէսը գծեց եւ նշանակներով եւ գծերով իր ծրագիրը նկարեց : Երեք օր եւ երեք զիշեր աշխատելէ վերջ դայն տարաւ եւ յանձնեց Մր. Սմիթին : Մր. Սմիթ իսկոյն ճամբայ ինկաւ նոյն օր դէ-

պի Մոսկուա : Ան Հրամանատար Անգրանիկին ծրագիրը ներկայացուցած է Անգլիական, Ֆրանսական եւ Ռուսական զինուորական կցորդներուն : Այս ծրագրին քափիւնէրը առնուելով անմիջապէս Լոնտոն եւ Բարիզ գրկուած են :

Ռոստովի եւ Նոր Նախիջևանի Հայ գաղութը Աղզ. Մեծ Խորհուրդին մէջ իրենց ձայնը ներկայացնելու համար որոշած եւ իրենց քուէները տուած էին Չօր. Անգրանիկի եւ Պրն. Գրիգոր Չալխուշեանի : Չօրսովարը թէ եւ մերժեց իրեն տրուած այդ պատիւը եւ սակայն կրկնակ թախանձանքներու վրայ ընդունեց անոնց խնդրանքը եւ ներկայացաւ Աղզ. Մեծ Խորհուրդին, տանելով իր հետ Ռոստովի եւ Նոր Նախիջևանի Հայ գաղութին ձայնը :

Այս ժողովին մէջ ձայն ունէին Դաշնակցութիւնը, Հայ Սօցիալ Դիմոկրատը, Հայ Սօցիալ Ռէվօլուցյոնէրը, Հայ Ժողովրդականը եւ Չէզոքը : Չօր. Անգրանիկ, Լէօ, Չալխուշեան եւ ուրիշներ չէզոքներու խումբին մէջ էին :

Ատեն մը կանոնաւոր ժողովներ տեղի կ'ունենանային : Ժողովին կը նախադասէին փոխն ի փոխ եւ արձանագրութիւնները կանոնաւորապէս կը կատարուէին : Մեծ բաղմութիւն մը ներկայ էր միշտ, ըլլար սա կղերական, մտաւորական, հասարակ ժողովուրդ եւ կուսակցական : Փոխադարձ ոչ մէկ վրատահութիւն չկար : Իրարու ետեւ դաւեր եւ դաւատահութիւններ կը սարքուէին իրենց ձայնը եւ իրենց տեսակէտները յտուաջ քշելու տենչանքով, անփոյթ եւ անտարբեր ճակատի հրամայողական պէտքին :

Թշնամին եկեր Կովկասեան սահմաններուն եւ գոներուն առջեւ հասեր էր : Թրքաճայ զժբախտութիւնը կրնար ըլլալ որ իրենց ալ պատասէք, եւ այդ

տխուր պատկերները տեսնող չկար: Ճառե՛ր, ճառե՛ր, ճառեր ու խօսքեր տեղի կ'ունենային անվերջ եւ երկարապատում: Երբ ճառախօսը կը խօսէր եւ կը յողնէր, նախագահը 5 վայրկեան դադար կուտար ժողովին: Երբեմն դադարը 20 վայրկեան ալ կը տեւէր: Դադարի միջոցին Դաշնակցութեան շէֆը (սկիւնը կը պօսար «Դաշնակցական փրակցիան հոս թող գայ»): Սօցիալ Դէմոկրատ կուսակցութեան շէֆը կը պօսար «Ս. Դ. փրակցիան հոս թող գայ», Ս. Ռէվօլուցցոնէրը, Հայ Ժողովրդականը ասոնց կը հեռուէին: Չէզոքները, Զօր. Անդրանիկ, Լէօ եւ Չարխուչեան մէկ կողմ քաշուած սրտացաւով մը կը դիտէին տեղի ունեցող խաչատուակութիւնները:

Օր մը պատմական եւ նոյն ատեն շատ ծիծաղելի դէպք մը տեղի ունեցաւ: Շատ որոշ կը յիշեմ զայն եւ հոս կը նօթագրեմ, ինչ որ խօսեցաւ դաշնակցական Պրն. Նիկոյ Աղբալեան(*): «Դաշնակցութիւնը այն վարպետ դարբինն է որ իր փոքրիկ մուրնը ձեռքումը առած կը հրամայէ միւս մուրնաւորներուն հոս գարնել, հոն գարնել: Եթէ խոշոր մուր-

(*) Պրն. Նիկոյ Աղբալեան այժմ Եգիպտոս կը մնայ եւ կը լսեմ թէ ուսուցչութեամբ կ'ըրադի: Կիւրեւի թէ Պրն. Նիկոյ Աղբալեան այդ հանրածանօթ փոքրիկ մուրնը իր հետ առնելով Եգիպտոս բերած է «աջէն ալ դարնելու ձախէն ալ»: Թիֆլիսի մէջ «աջէն ալ դարկաւ եւ ձախէն ալ» եւ Թուրքերը եկան Թիֆլիս: Երեւանէն-Տաթև գարկաւ, հոն ալ թշնամին եկաւ: Տաթևէն Դարատաղի վրայով Պարսկաստան թափրից, Հնդկաստանի ճամբով «աջէն ու ձախէն գարնելով» եկած է իր մուրնին հետ Եգիպտոս: Մի գուցէ այս անգամ ալ Եգիպտոսի Հայութեան «աջէն ու ձախէն» գարնէ:

նաւորները դիտումնաւոր եւ կամ ոչ իրենց մուրնը վարպետին գարնեն, այդ վարպետը իր փոքրիկ մուրնովը աջէն ալ պիտի գարնէ, ձախէն ալ պիտի գարնէ եւ կեդրոնէն ալ»:

Վարձուած ամբոխը սկսաւ պօսալ եւ ծափահարել: Այս ատեն միւս կուսակցութիւնները եւ անոնց ներկայացուցիչները պօսացին կանչեցին թէ «Պրն. Աղբալեան այդ խօսքերը անհաստատէ՞ս կը խօսի թէ Դաշնակցութեան անունով»:

Երկար աղմուկներէ եւ կոիւններէ վերջ ըսուեցաւ թէ «Աղբալեան այդ խօսքերը անհաստատէս կը խօսի եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան կողմէ»:

* * *

Կ'արժէ յիշատակել հարիւրաւոր արժանաւոր գործերէն մին զոր Հրմ. Անդրանիկ գործադրեց Արմաւիրի մէջ Հայ որբերուն հանդէպ, երբ Արմաւիրի Հայութիւնը ճաշկերոյթով մը կը պատուէր զայն եւ կոկիկ նուիրատուութեամբ մը կը գնահատէր Հրմ. Անդրանիկը:

1917ի սկիզբն էր, երբ Հրմ. Անդրանիկ Բիւլատակիէն, Փէթիկորսկի, Արմաւիր, Նախիջևան կ'իջնէր, հիւրասիրուեցաւ Արմաւիրի Հայ բնիկներէն մէկուէն տունը: Արմաւիրի Հայութիւնը 60—65 որբեր կը հոգար իր ծախքով, Հրմ. Անդրանիկ կը փափաքի զանոնք տեսնել եւ երկու ազգայիններու հետ որբանոց կը դիմէ: Որբերը մերկ, բոբիկ եւ թշուառ վիճակի մը մէջ գանելով՝ զգածուած տուն եկանք:

Այդ օր տեղի Հայերը ճաշկերոյթ մը սարքած էին ի պատիւ Հերոսին: Երբ սեղանին վրայ թամասան (սեղանապետ) 15.000 բուպլին (այն օրերուն 7000 տոլար կ'ընէր) ձեռքին մէջ բռնած կը նուիրէր

Հրմ. Անդրանիկին ըսելով. «Այս փոքր գումարը քու հայրենակիցներդ քեզի կը նուիրեն որ հանգիստիդ համար ծախսես»: (2000 ըուպլի ալ Եալթայի Հայերը գրկած էին իրր նուէր Հրամանատարին):

Հրմ. Անդրանիկ որ տեսած էր որբերուն խեղճ ու թշուառ վիճակը, զգածուած ձայնով մը իր չնորհակալութիւնը յայտնեց անոնց իրենց գնահատանքին համար եւ ըսաւ. «Ես ալ իմ կողմէս — սիրտս հանգիստ ընելու համար — սոյն գումարին 10,000 ըուպլին Սասունցի գաղթականին կը նուիրեմ, որ շատ զոհողութիւն ըրած է, 3,000ը այս տեղի որբերուն, որոնց վիճակը տեսայ եւ 2,000 ըուպլին ալ Արեւմտահայ օրկան «Հայաստան» օրաթերթին»:

«Դուն պահէ այդ գումարը քեզի համար, ըսին ներկաները, մենք որբերն ալ կը հողանք եւ գաղթականներուն ալ կուտանք»: Բայց Հրամանատարը իր չնորհակալութիւնը յայտնելով մերժեց:

Հրմ. Անդրանիկի սէրն ու համակրանքը որբերուն եւ Հայ գաղթականութեան հանդէպ պիտի ներկայացնեմ ուրիշ ատեն, ուրիշ էջերու վրայ, այսօր քան ըստ համարելով:

* * *

Լոնտոնի զինուորական մարմինը հեռագրով կէնէնու Շօրին կը հրամայէ որ Պաղտատով դէպի Բազու երթայ իր հետ աններով քօլօնէլ Փայք: (Այս քօլօնէլը մէնչէվիի եւ պօլչէվիի կռիւի մը ատեն զոհ գնաց վրիպող զնդակէ մը): Երբ կէնէրալ Շօր Թիֆլիս հասած էր, Մր. Եարօ Հրամանատարին քով եկաւ եւ ճաշի հրաւիրեց զայն: Հրամանատարը չմերժեց Մր. Եարօն եւ ընդունեց անոր հրաւերը: Ծաշին ներկայ էին կէնէրալ Շօր եւ քօլօնէլ Փայք: Մր. Եարօ զանոնք Հրամանատար Անդրանիկին ծանօթա-

ցուց: Երբ կէնէրալ Շօր լսեց Մր. Սմիթի հետ ունեցած նախորդ օրերուն մեր խօսակցութիւնը եւ մըշակուած ծրագիրը, շատ ուրախացաւ:

Հրամանատար Անդրանիկ ստիպուած էր մեկնել Ռոստով եւ Նոր Նախիջևան: կէնէրալ Շօր փախաքեցաւ որ Հրամանատարը Թիֆլիս մնայ եւ չմեկնի Ռոստով, բայց Հրամանատարը ստիպուած էր մեկնել, ուստի իր հասցէն տուաւ եւ մենք տասնեւօթը զինուորներով մեկնեցանք դէպի Ռոստով եւ Նոր Նախիջևան:

Երբ Ռոստով հասանք պօլչէվիի եւ մէնչէվիի քաղաքացիական եւ յեղափոխական կռիւները սկըսած էին արդէն: Առաւօտ լուսաբացին տեսանք որ մեր բնակարանը պաշարուած էր բազմաթիւ Ռուս զինուորներէ: Արագահարուածներ զըուած էին մեր տան դիմաց եւ կ'սպառնային անձնատուր ըլլալ: Դէպքը իսկոյն Հրամ. Անդրանիկին հաղորդեցինք: Հրամանատարը հրամայեց մեզ որ կրակ չբանանք եւ ինձի ըսաւ որ տան գուռը բանամ: Երբ դուռը բացի անմիջապէս Ռուս զինուորները ներս խուժեցին:

Հրամանատար Անդրանիկ իր ատրճանակը կապած գուրս եկաւ եւ ըսաւ. «Ո՞վ է ձեր պաթալիոնին քամանտիրը, կրնա՞մ զայն տեսնել»:

Ռուս զինուորները իսկոյն Հրամանատար Անդրանիկը աններով իրենց հրամանատարին տարին եւ անոր ներկայացուցին:

Ռուս գնդապետը քաղաքախառնութեամբ մեզ ընդունելէ վերջ ըսաւ. «Կրնա՞ք ինձի ձեր ո՞վ ըլլալը հաստատող տղու ման մը (փաստաթուղթ) ցոյց տալ»:

Հրամանատար Անդրանիկ իր փաստաթուղթերը հանեց եւ ցոյց տուաւ: Երբ Ռուս հրամանատարը

«Անդրանիկ» անունը կարգաց իսկոյն բարեւեց զայն եւ ալ աւելի յարգալից վերաբերում ցոյց տուաւ եւ ներդրութիւն խնդրեց տեղի ունեցած անասորժ թիւրիմացութեան համար :

«Մենք ներքին կռիւներու եւ յեղափոխութեան մէջ ենք, ինչպէս կը տեսնէք: Պօլշէվիկներ մեր երկիրը կ'ուզեն քանդել գործի դուռն անցնիլ ջանալով, ուստի պէտք էր հսկել: Մեզ լուր տուին թէ պօլշէվիկ զօրական մը զինուորներու հետ տան մը մէջ ապաստանած է, ահա այդ էր որ մենք ուղեցինք հասկնալ: Հրամանատար Անդրանիկ օգնէ մեզի, կռուելու եւ խեղդելու պօլշէվիկ շարժումը: Ես շատ լսած եւ կարդացած եմ ձեր մասին»:

Հրամանատար Անդրանիկ պատասխանեց թէ, «Ինք անձանօթ է քաղաքին եւ երկու օր է որ քաղաք հասած է»: Քիչ մը խօսելէ վերջ Ռուս զինուորները «հուրբաներով» մեզ դարձեալ մեր բնակարանը բերին: Պէտք է ըսել որ Հրմ. Անդրանիկ Ռուսական օրուան կառավարութեան գործերուն հետեւող մըն էր: Ան երբեք չէր փափաքեր այս կամ այն կողմը թեքուիլ: Ռուսական ներքին կռիւները քաջալերող այս կամ այն պետութեանց հանդէպ ալ զգուանք ունէր, որոնք դրամով եւ կամ ռազմանիւթերով ներքին այս կռիւները կը քաջալերէին:

Հազիւ տուն հասած էինք, յանկարծ հեռաձայնը հնչեց. «Հրամանատար Անդրանիկին շիֆրովնի (սպաննակաճ) հեռագիր մը կայ»: Այս լուրը տրուողը Պրն. Գրիգոր Զալխուշեանն էր:

Հեռագիրը Կէնէրալ Ծօրէն էր: Կէնէրալ Ծօր Ռոստովի Անգլիական հիւպատոսին հեռագրած էր. «Հրամանատար Անդրանիկ եւ իր զինուորները իբր Անգլիական միսիօն ամէն միջոց գործածելով շուտով զանոնք Թիֆլիս գրկես: Կէնէրալ Ծօր»:

Անգլիական հիւպատոսը օրուան Ռուս կէնէրալին դիմեց եւ անմիջապէս սայտն-վակոն մը տրամադրուեցաւ մեզի: Երեկոյին ճամբայ ելանք եւ եկանք Բագու, Գանձակ եւ Թիֆլիս: Երբ Թիֆլիս եկանք, Կէնէրալ Ծօր Հրամանատար Անդրանիկին հետ խօսեցաւ եւ ուրախութեամբ յայտնեց թէ Անգլիական, Ֆրանսական եւ Ռուսական կառավարութիւնները մեծ հաճոյքով ընդունած են ձեր մշակած եւ մատուցած ծրագիրը: Ռուսական պետութիւնը պիտի հողայ 30,000-նոց բանակին ռազմանիւթն ու հազնելիքը, Անգլիա դրամ պիտի տայ, իսկ Ամերիկեան հիւպատոսը ամէն մէկ զինուորի ընտանիքին ամսական 20 բուպլի (10 տոլար) պիտի վճարէ: Այս պետութեանց կողմէ լիազօրուած էք ստանձնելու բանակին ընդհ. հրամանատարութիւնը:

Ռուս կառավարութիւնը որ ծանօթ էր Հրմ. Անդրանիկին զինուորական գործերուն եւ անոր ցոյց տուած տաղանդին եւ որ զայն վարձատրած էր Կեր-կիէվսկի պատուոյ սակի սուրով եւ քաջութեան սակի խաչերով, պաշտօնական հրովարտակով մը Զօրավարի պատուանունը կը պարգևէր. 30,000 թրք-բահայ բանակին հրամանատարութեան հետ:

Այս օրերուն Կէնէրալ Ծօրին հասցնով Լոնտոնէն ծածկագիր հեռագիր մը եկած էր: Հեռագիրը Վսեմ Պօղոս Նուպարէն էր:

Զօր. Անդրանիկ,

Կոչ կ'ընեմ քեզի եւ քու բոլոր զինակիցներուդ որ կրցածիք չափ դուրս բերես բոլոր ուժերդ եւ կարելի եղած չափով պաշտպանես Վան, Պիթլիս եւ Կարին: Նիւթականդ ապահովուած է:

ՆՈՒՊԱՐ

Զօրավար Անդրանիկ գործի սկսաւ: Ոգևորութիւնը բարձր էր: Զօր. Անդրանիկ եւ Արեւմտահայ Սորհուրդը կոչ ըրին բոլոր հայ զինուորականներուն եւ զինուորներուն որ դան եւ իրենց պարտականութիւնները կատարեն:

Կէրէնսկիի կառավարութիւնը 30,000 թրքահայ բանակին կազմակերպութեան համար բրած իր խոստումը գործադրեց: 18,000 զինուոր հագուեցնելու եւ զինելու համար անմիջապէս տրուեցաւ հագուստը, կօշիկ, գուլպա, վերարկու, դեղօրայք եւ ուտելիք եւ այլն, գէնքի, թնդանօթի եւ ռազմամթերքի հետ, ստանալով Զօր. Անդրանիկէն ստացական, խոստանալով 12,000 զինուորներու պիտոյքներն ալ յանձնել իսկոյն, երբ զինուորը պատրաստ ըլլայ:

Զօր. Անդրանիկ իր նախկին զինուորներէն Սրմբատին 600 զինուորներ յանձնեց եւ անմիջապէս դէպ ի Ալաշկերտ, Ախլաթ եւ Մանազկերտ զրկեց: Սմբատ տեղական երիտասարդներէն 400 հողի ալ զինուորագրելով իր հրամանին տակ պիտի ունենար 1000 կանոնաւոր զինուորներ պաշտպանելու դէպի Պիթլիս տանող ճամբաներն եւ դիրքերը:

Խնուսի ճակատը զրկուեցաւ բնիկ Նոր Նախիջևանցի Բուլքովնիկ Սամարցիէվ, 5-600 զինուորներու հետ, Խնուսի ճակատը պաշտպանելու եւ տեղական ուժերը զինուորագրելու: Բուլքովնիկ Սամարցիէվ, բարի, կարող եւ ջերմհոանդ Հայ զինուորական մէկը: Սամարցիէվ ոչ միայն զինուորական մէկը այլ նաև հետաքրքրուող մը հայկական հնութիւններով եւ եկեղեցիներով: Երբ Մուշի Սր. Կարապետի վանքը կը գտնուէր ջանաց ելեքտրական լոյսերով լուսաւորելի վանքը եւ վերանորոգելի դայն:

Այս զինուորականը վերջին ծայր շքաւորութեան մէջ մնալով, Երեւանի մէջ մնում է Դաշնակցական կառավարութեան ժամանակ:

Բուլքովնիկ Պաղտասարեանի, (որ Հանրապետութեան օրով Կէնէրալ եղաւ, եւ յետոյ լսեցինք թէ պօլշեփիքները սպաննած են դայն) յանձնեց մէկ Պրիկատնի (8000 զինուոր) հրամանատարութիւնը: Բուլք. Պաղտասարեան Վան պիտի մեկնէր եւ Վանի 160,000 Հայ ժողովուրդէն եւ կովկաս գտնուող Վանեցիներէն 8000 զինուոր պիտի զինուորագրէր եւ դէնքի տակ կանչէր Վանի ճակատը պաշտպանելու: Բուլք. Պաղտասարեան իր ստորագաս սպաներուն հետ անոնաց եւ չի կրցաւ շարժիլ պէտք եղած ատեն, կազմակերպելու եւ պաշտպանելու Վանի ճակատը: Երբ Բուլք. Պաղտասարեան իր սպայակոյտին հետ Թիֆլիսէն ճամբայ ելաւ արդէն Կարինը կը նահանջէր Վանի, Խնուսի եւ Ալաշկերտի ճակատներուն հետ միասին:

Սմբատ որ իր զինուորներուն հետ միասին Ալաշկերտի Հովիտէն մինչև Ախլաթ-Կամուրջ երկարող հողամասը կը պաշտպանէր կրցաւ դիւրացնել նահանջը եւ ազատել այդ շրջանի 50,000 Հայութեան կեանքը: Սմբատ իր զինուորներուն հետ հիանալիօրէն կատարեց իրեն յանձնուած գործը եւ պարտականութիւնը, մինչդեռ Վանի մէջ գտնուած 500 զինուորները ստանց սպասելու Հայ ժողովուրդին կը նահանջեն եւ 25,000 Վանեցիներ ինքնազուխ դէպի Պաշլալէ, Սարմասա եւ Պարսկաստան կը հասնին րազմաթիւ դժուարութիւններէ վերջ:

Պէտք է ըսել թէ Դաշնակցական Բիւիքը լսած էր արդէն 30,000-նոց Թրքահայ բանակին կազմակերպութեան ծրագիրը եւ յստաջ տարուած ջանքերը:

Անոնք հաշտ աչքով չէին նայեր Զօր. Անդրանիկի ջանքերուն եւ ոչ ալ հրձուեցան երբ կոչերն ու ազգազերը հրապարակ դրուեցան:

Պրն. Ա. Ահարոնեան, Արամ Մանուկեան (Արամ Բաշա), Ռուբէն Տէր Մինասեան եւ Դաշնակցական խումբ մը կ'աշխատէին որ 30,000-նոց բանակին կազմակերպութեան գործը եւ դրամը իրենց ձեռքն անցնի, ուստի դիմած էին Կէնէրալ Շօրին եւ յայտնած իրենց փափաքը:

Այս անձերը եւ անոնց մանկաւելները, որոնք արգելք եղած էին Հայկական առաւմտեան ֆօրթուսին կազմակերպութեան եւ ձախողանքի մատուցած էին, հիմա ալ այլեւայլ դարձուածքներով եւ ներքին խաղերով կը ջանային այս գործն ալ իրենց ձեռքը ձգել:

Կէնէրալ Շօր այս մարդոց կը պատասխանէ. «Իմ կառավարութիւնս Լոնտոնէն ինծի հրահանգ եւ հրաման տուած է որ 30,000-նոց բանակին գործը միայն ու միայն Զօր. Անդրանիկին յանձնեմ, անկէ դուրս ոչ ոքի եւ ոչ ոք ալ չճանչնամ»:

Յիշեալ խմբակցութիւնը գիշեր եւ ցերեկ մտահոգուած դաւադրութիւններ կը սարքէր գործը անյաջողութեան մատնելու: Իրիկուն մը Վահան Փափաղեան Զօր. Անդրանիկին եկաւ եւ ըսաւ. «Զօրավար, այս իրիկուն Զօր. Զավրիէվին տան մէջ ժողով մը ունինք, կուգա՞ս որ միասին երթանք»:

«Էաւ», ըսաւ Զօրավարը եւ մենք իրիկունը միասին Զօր. Զավրիէվին բնակարանը գացինք:

Հոն էին Զօր. Զավրիէվ, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Միշա Էրզումանեան, Սեպուհ, Դրօ եւ Ամատունին:

Երբ ժողովը բացուեցաւ, Ռուբէն Տէր Մինասեան Զօր. Անդրանիկին ըսաւ. «Անգլիացիք 30,000-

նոց Թրքահայ բանակին կազմակերպութեան գործը յանձնած են Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդին եւ Կէնէրալ Աւերիանովին: (Կէնէրալ Աւերիանով Ռուս կէնէրալ մըն էր եւ գրաւուած երեք Նահանգներուն ժամանակաւոր կառավարիչն էր, եւ Տօր. Զավրիէվն ալ անոր օգնականն էր), Կէնէրալ Աւերիանով եւ Ազգային Խորհուրդն ալ մեզի յանձնած են, ուստի հիմա մենք քեզի կը հարցնենք թէ այդ բանակին հրամանատարութիւնը կը վերցնե՞ս թէ ոչ»:

«Զեր առաջարկները գրաւոր տուէք որ ես ալ ձեզի գրաւոր պատասխանեմ իմ «այո»ն կամ «ոչ»ը»:

«Ուրեմն մեր խօսքին չէ՞ք հաւատար», ըսաւ Ռ. Տէր Մինասեան:

«Հաւատարու եւ չհաւատարու հարց չկայ, ըսաւ Զօր. Անդրանիկ: Ես ձեզ հետ պաշտօնական գործ է որ կ'ունենամ եւ պէտք է գրաւոր ըլլայ ան»:

Տօր. Զավրիէվ ըսաւ. «Զօր. Անդրանիկ, վաղը ժամը 11ին Կէնէրալ Աւերիանով քեզ կ'ուղէ տեսնել»:

«Եթէ վաղը Անդրանիկը առնես եւ Կէնէրալ Աւերիանովին տանես, ըսաւ Ռ. Տէր Մինասեան ջղայնացած, մենք կուսակցականներս այս գործին յաջողութեան համար ոչ մէկ աջակցութիւն չենք ըներ»:

«Զեմ ուղեր որ այդպէս սպառնալիքներ ընէք ինծի», ըսաւ Տօր. Զավրիէվ:

Ազգային Խորհուրդը երկրորդ իրիկուն ժողով ունեցաւ: Զօր. Անդրանիկն ալ հոն գնաց: Զօր. Անդրանիկ ժողովին հարց տուաւ եւ ըսաւ. «Անգլիացիք իրա՞ւ 30,000-նոց Թրքահայ բանակին կազմակերպութեան գործը ձեզի յանձնած են, եւ դուք ալ իրա՞ւ այդ գործին կարգադրութիւնը յանձնած էք Պրն. Ռ. Տէր Մինասեանին, Վահան Փափաղեան»:

ներն, Սեպուհին, Արամ Մանուկեանին եւ այլն: Եւ կրնա՞մ ժողովին արձանագրութիւնը տեսնել եւ կամ կրնա՞յ Պրն. Ատենադպիրը կարգալ գայն»:

Այդ ատեն Պրն. Սամսոն Յարութիւնեան ոտքի ելաւ եւ ըսաւ. «Երբեք այդ իրականութիւն չէ: Այս Ի՞նչ խաղեր են որ կը կատարուին եւ մենք լուր չունինք»: Դատնալով դէպի նախագահ Պրն. Ա. Ահարոնեանին՝ ըսաւ. «Դուք իբր նախագահ այս Խորհուրդին, այսպիսի իրաւունք մը տուա՞՞ծ էք այս մարդկանց»:

Ահարոնեան կարմրեցաւ, կիմիացաւ եւ չկրցաւ պատասխան տալ: Երբ Ջօր. Անդրանիկ եւ ներկաները հասկեցան խաղուած խաղը, Ջօր. Անդրանիկ ոտքի ելաւ եւ ըսաւ. «Ուստի այդ պարոնները «սուտ կը խօսին» եւ դաւեր կը լարեն գործը անյաջողութեան մատնելու համար»:

«Ես սեւէ բաժին չունէի այդ սուտին մէջ, ըսաւ Սեպուհ: Ինծի Վահան Փափաղեան, Ռ. Տէր Մինասեան ըսին որ դամ եւ եկայ»:

Ռուբէն Տէր Մինասեան «սուտ կը խօսին» բառէն նախատուած զգալով սկսաւ պոռալ եւ յարձակիլ Ջօր. Անդրանիկին վրայ: Պրն. Վրացեան իբր թէ գայն կը բռնէր եւ թոյլ չէր տար որ յառաջ քալէ: Մենք 17 զինուած զինուորներս հոն էինք, պատրաստ Ջօր. Անդրանիկի հրամանին դաս մը տալու մէկի մը եւ խմբակի մը որ ամէն բան անյաջողութեան մատնելով ցեղին ճակատագիրը այսօրուան տխուր պատկերին բերին հասցուցին:

Ժողովը ազմուկներու մէջ փակուեցաւ եւ մենք տուն եկանք: Ժողովուրդը անարգանքով խօսեցաւ այդ դաւադիրներուն հասցէին:

Չորս ամիս Ջօր. Անդրանիկ աշխատեցաւ եւ այս երկար ժամանակաշրջանին անոր բոլոր ձեռնարկները

Դաշնակցութեան այդ ղեկավարները անյաջողութեան մատնեցին: Օր մը Ամերիկեան Հիւպատոս Մր. Սմիթ դարձեալ հրաւիրեց Ջօր. Անդրանիկը եւ իր գրպանէն հանեց իր օրագրութեան տետրակը եւ կարդաց, Արամ Մանուկեան, Ա. Ահարոնեան, Ռ. Տէր Մինասեան, Վահան Փափաղեան եւ այլն, կը ցաւիմ ըսելու որ քու ոտքիդ տակ փոսեր կը փորեն եւ քայլերուդ առջեւ փուշեր կը ցանեն որպէս զի յաջողութիւն չունենաս: Ժամանակը եկաւ եւ անցաւ, դաշնակից բանակներուն եւ գործերուն ընթացքն ալ փոխուեցաւ եւ ամէն բան անորոշութեան մէջ քողարկուած մնաց:

Դաշնակիցները ճանչցան մեզ, եւ քաջուեցան մէկ կողմ իրենց ուժերուն վստահելով միայն: Անոնք այլեւս նախկին համակրանքը չպահեցին, մանաւանդ որ Կէրէնակիին կը յաջորդէր Պօլշէվիկ վարչութիւնը:

ԳԵՊ Ի ԿԱՐԻՆ

Ռուս զինուորը Հայաստանի հողամասէն բոլորովին քաշուած եկած հասած էր Կովկաս եւ Ռուսաստան: Ճակատները պարապ թողուած էին: Ըստ Բրէսթ Լուդովակիի դաշնագրութեան, թուրքեր մաս մը իսկ պիտի չյառաջանային դրաւուած հողամասերէն ներս եւ պիտի յարգէին դաշնագրութիւնը: Այս Արշակ Չամալեանի եւ Ռուսահայ ինտելիգէնցիայի մտայնութիւնն էր: Այդպէս չեղաւ սակայն: Երբ Ռուսերը քաշուեցան, թուրքեր եւ Բիւրաեր ոտքի կեցան եւ սկսան ասպատակութիւններ ընել Հայաստանի հողամասին մէջ:

Թրքահայ դադթականը զինուորագրուեցաւ եւ Ռուսահայ մնացորդ զինուորին հետ փոքր ուժերով

պահել փորձեց Հայաստանի սահմանները: Հայկական բորբուքը կազմակերպուած էր, Թրքահայ 30,000-նոց բանակին յաջողութիւններն ալ արդեւքի հանդպած էին: Կովկասահայր 100-150,000 զինուորները առած էր ծառայելու 1914—16 Ռուս բանակներուն մէջ: Անոնք հիմա շկային, բոլորն ալ իրենց գէնքերը առած տուն եկած էին անտոյթ եւ անտարբեր ճակատի հրամայողական պահանջին հանդէպ: Ասոնք թելադրուած եւ քաջալերուած էին դաշնակցական քլիք ինտելիգէնցիայի կարգ մը պաշտօնեաներէն, անլսելի թողելով Կէնէրալ Նաղարպէկովի եւ Զօր. Անդրանիկի կոչերն ու ձեռնարկները:

Կէնէրալ Նաղարպէկով հրաման կ'ընէր Կէնէրալ Արիշովին որ Ալեքսանդրապոլի մէջ իր հրամանին տակ գտնուած 3500 զինուորները առնէ եւ իսկոյն Կարին մեկնի գէթ ճակատին դրութիւնը մեղմելու: Արիշով երեք ամիս Ալեքսանդրապոլի մէջ տնտնաց եւ չմեկնեցաւ Կարին:

Ճակատին վրայ պատահած դէպքերը սարսափի մասնեցին եւ մտահոգութիւն պատճառեցին «Ազգային Խորհուրդին»: Անոնք որ Բրէսթ Լուդովսկիի դաշնագրին վստահած էին՝ տեսան թէ իրենց վրաստահութիւնը եւ յոյսը չբացած են, ուստի ամէն ջանք թափեցին ու Թիֆլիս եւ Ալեքսանդրապոլ գտնուած Ռուսահայ Կէնէրալներ գործի լծուին, բաց ի դուր: Հակառակ ահաւոր դաւադրութեանց եւ խաղերուն, դարձեալ գիմեցին Զօր. Անդրանիկին: Զօր. Անդրանիկ նկատի ունենալով Երիզայէն (Երզնկա) մինչեւ Վան եւ էրզրում գտնուող 160,000 դաղթականներուն կեանքը, ստանձնեց ճակատի պաշտպանութիւնը եւ հրամանատարութիւնը:

Զօր. Անդրանիկ Ազգ. Խորհուրդին ըսաւ. «Որչափ որ ես կ'ստանձնեմ այս գործը, համոզուած եմ

թէ յաջողութիւն չունիմ: Յայտնեցէք Կէնէրալ Նաղարպէկովին որ իր ուշադրութիւնը դարձնէ Պաթուհէն գալիք թրքական ուժերուն վրայ: Պաթուհի գօրքը Աճառաի Թուրքերուն հետ միանալով Ախցիսան եւ Ախցիէլէքէ դէպի Ալեքսանդրապոլ պիտի յառաջանայ մեր կոնակէն զարնելու: Այս կէտը Կէնէրալ Նաղարպէկովի ուշադրութեան կը յանձնեմ»:

* * *

Պէտք է ըսել թէ Զօր. Անդրանիկ ամիսներ առաջ Երիզա (Երզնկա) ողբացեալ Մուրատին հեռագրած էր թէ Ռուս տուն դարձող զինուորին հետ մէկտեղ ետ նահանջէ եւ եկուր Մամախաթուն: Ահա հեռագիրը — «Ներկայ Հայ ուժերով Երզնկան չենք կրնար պաշտպանել: Ռազմանիւթ, ուսելիք եւ դաղթականութիւն հետք առնելով ետ եկուր դէպի Մամախաթուն եւ հոն հաստատուէ ձեզիլտնէի կէրծը ընելով մինչեւ որ օգնական ուժեր հասնին»:

Մուրատ այս հեռագիրը առնելով Երզնկայի մէջ Հայ ժողովուրդին կը կարգայ եւ պատրաստութիւններ կը տեսնէ քաջուելու դէպի Մամախաթուն: Այս ստեն էր որ Արշակ Զէմարեան իբր ներկայացուցիչ՝ Ռուս զինուորական միութեան կողմէ Երիզա եկած էր Թուրքին հետ դաշնագրութիւն կնքելու:

Ողբացեալ Բրօք. Տ. Կ. Լիւլէճեանի Եղբայրը Պրն. Լեւոն Կ. Լիւլէճեան, որ Երիզա կը գտնուէր, Երիզայի գաղթականութեան հետ նահանջած եկած էր՝ վիրաւոր եւ ստած ձեռքերով ու ստքերով: Կարնոյ մէջ անոր տեսութեան դացած պահուս հետաքրքրուեցայ եւ պատմել տուի թէ, «Ինչո՞ւ Զօր. Անդրանիկի հեռագրին համաձայն չչարթեցաք»: Պրն. Լ. Կ. Լիւլէճեան հետեւեալը պատմեց որ լր-

սելէ վերջ խսկոյն զօրանոց դացի եւ նօթագրեցի ըսածները իմ օրագրութեանս շարքին:

«Մուրատ Մամախաթուն կը գտնուէր այդ ատեն եւ իր աչքերովն իսկ տեսած էր թէ Ռուս զինուորները ինչպէս գիրքերը թողուցած խելայել եւ գինով դէպի տուն կը վերադառնային:

«Այս տեսարանէն սարսափած էր: Եկաւ եւ Հայոց շտապին մէջ իր վախերը յայտնեց թէ մենք քանի մը Հայերով պիտի չկրնանք 60,000 զօրքերու պահած գիրքերը պահել, ուստի պէտք է ճար մը խորհիլ: Այս ատեն էր որ ծագումով Փրանսացի Ռուս բոլքովնիկ Մարէլ, — որ Երիզայի Հայ զինուորներուն ընդհ. հրամանատարն էր — հեռագիր մը զրկած էր Մուրատին: Կարդացի գայն: Զօր. Անդրանիկի վերոյիշեալ հեռագիրն էր սրով ան իր թելադրանքները կ'ընէր: Ամէն մարդ պատրաստ էր մեկնիլ Ռուս զինուորին հետ, երբ յանկարծ Արշակ Զէմալեան եկաւ Ռուս-թրքական դաշնագիրը կնքելու: Նոր «խապրիկներ կը բերէր»: Ժողովուրդը Երիզայի Հայոց Առաջնորդարանը հրաւիրուեցաւ եւ հոն Զէմալեան իր ճարտար բառերով եւ իր պաշտօնին ուժով հրամայեց եւ կապեց Մուրատն ու ժողովուրդը ըսելով. «Քան որչէն 20,000 զինուորներ հոս պիտի ըլլան: Տուն դարձող Ռուս զինուորները տակաւին 20 օր հոս են: Արդէն մեր 20,000 զինուորները Ալեքսանդրապօլէն ճամբայ ելած են: Անոնք մինչեւ հիմա հոս պիտի ըլլային, բայց Ազգ. Խորհուրդը զանոնք պահած էր Ալեքսանդրապօլ հսկելու հսկայ պահեստներուն սպասանութեան, որ չկողոպտուին տուն դարձող Ռուս զինուորէն: Թուրքերը եւ Գերմանացիք մեզի հետ դաշինք կնքել են, անոնք համաձայնել են մեզ հետ: Անոնք պիտի յարգեն իրենց ստորագրութիւնը եւ մաս մը իսկ յառաջ պիտի չդան որոշուած սահ-

մանէն: Ես եմ թուրքերուն հետ դաշինք կնքողը եւ ես եմ այս խօսքերը ձեզի խօսողը»:

«Մուրատ մնաց իրեն հետ կապելով դաղթականն ալ: Զէմալեան օթօմօպիլը հեծած մեկնեցաւ յաջորդ օր եւ 20 օրը անցաւ, ոչ մէկ զինուոր չեկաւ: Երեք ամիսներ ալ անցան: Մենք Կարնոյ հետ յարաբերութիւն ունենայէ կտրուեցանք եւ Թուրքն ու Քիւրտը ասպատակութեան ելան պաշարելով մեզ Երիզա քաղաքին մէջ: 300—500 հազիւ հրացան բռնող տղայքներ կայինք, պէտք էր հսկել եւ նոյն ատեն կողմի զիշեր ցերեկ ներքին թշնամիին դէմ: 1918 Յունիւլ. 31ի օրը թրքական բանակը յարձակում գործեց եւ մենք ճզնաժամային վայրկեաններ ասրելի վերջ կտրեցինք մեր կոնակի թուրք եւ Քիւրտ պաշարող զիծը եւ կիրճերէն երեք օր ահաւոր ձիւնին ու փութին մէջէն կողուելով եւ կողուելով հասանք Մամախաթուն մօտ 1000 կեանքերու կորուստ տալով»:

Զօր. Անդրանիկ երբ Երզնկա ողբացեալ Մուրատին կը հեռագրէր որ ետ գայ եւ Մամախաթուն հաստատուի, նոյն օրերուն Սեպուհ (այժմ Զօր. Սեպուհ) Բարերդ (Պայպուտ) երթալու եւ ճակատ բռնելու համար, եկաւ Ալեքսանդրապօլ Զօր. Անդրանիկին մօտ եւ ըսաւ. «Ազգային Խորհուրդը ինձի ըստ ընդհանուր անձնակազմի պաշտօնը տուած է, ուստի հրաման ըրի Կարնոյ Զինուորական Իշխանութեան որ ինձի 200 հրացան տայ»: Զօր Անդրանիկ ըսաւ. «Սեպուհ, ես խսկոյն Կարնոյ Իշխանութեան կը հրամայեմ որ քեզի երկու հարիւր հրացան տայ, բայց ոչ 200, ոչ 500 հրացան բռնողներ պիտի կրնան պահել Բարերդը: Ես Մուրատին հեռագրեցի որ Երզնկայէն Մամախաթուն գայ, եւ տակաւին հոն կը տնտնայ: Եթէ դուն ալ երթաս եւ քեզի հետ Բա-

րերդի գաղթական Հայը պահես, զինուորն ալ պիտի կոտորել տաս եւ գաղթականն ալ, եթէ թրքական կանոնաւոր ուժեր իսկ չգան վրադ: Տեղական եւ շրջանի թուրք եւ Բիւրտ ուժերը բաւական են որ քեզ կոտորեն: Երդնկա եւ Բարերդ անրնականօրէն շատ յառաջացած ճակատներ են եւ մեր ներկայ ուժերը չեն բաւեր կոռնիլ թուրք զօրքին եւ խուժանին դէմ»:

Զօրավարը հրամանը տուաւ եւ Սեպուհ մեկնեցաւ Կարին եւ անկէ Բարերդ: Քանի մը օր վերջ «Հորիզոն» գրեց. «Սեպուհ 17 հոգիով ետ եկած Շէյթան Տաղի դիրքը կը պահէ»: Քիչ վերջ թուրքերը յարձակում տուին եւ իրաւ ալ Զօր. Անդրանիկին ըսածին համաձայն կոտորուեցան զինուոր եւ գաղթական եւ Մուրատ ու Սեպուհ իրենց շունչը Մամախաթուն առին առանց իրարմէ լռէր ունենալու:

Զօր. Անդրանիկ այլեւս չէր կրնար զինուորներ հաւաքելու կոչերով եւ գործերով զբաղիլ: Պէտք էր ժամ առաջ կարգադրութիւններ ընել եւ մեկնիլ դէպի ճակատ:

Երբ Զօր. Անդրանիկ «Աղգային Սորհուրդին» եւ «Արեւմտահայ Սորհուրդին» հրամանաւ իր օգնական Չէնքիշվիչին եւ Տօք. Չավրիշվիչին հետ միասին թիֆլիսէն կը մեկնէր, կայարանին մէջ Ահարոնեան հանդիսաւոր կերպով կը համբուրէր Զօր. Անդրանիկին ճակատը եւ այսպէս կը խօսէր. «Զինուորներ, այս ճակատը նայեցէք սր երրեք գետին չհասնի: Այդ ճակատը երեսուն տարի աստղին դպած է»: Նոյն թօնով խօսեցան Վահան Փափաղեան եւ ուրիշներ: Զօր. Անդրանիկ ալ խօսեցաւ.

«Երբ այս ցեղը կրնայ այսպէս պատանիներ դէպի ճակատ զրկել կոռելու, վստահ եղէք որ մօտ է

մեր ազատութիւնը: (1000 զինուորներ կային կայարանին մէջ: Ասոնք ճակատ պիտի մեկնէին, եւ ասոնց մէջ կար 12—14 տարեկան տղայ մը եւ այդ տղան էր որ Զօրավարը մատնանիչ ըրաւ): Բաւական է մեզի մեր նահատակներուն բարոյական ուժը, մենք կը յաղթենք եւ վստահ եմ թէ կը յաղթանակենք: Աշխարհի մէջ միտ մինակ ենք: Բաւական է որ այդ մինակութիւնը, մենք զրահ եւ պողպատ հագնինք: Ռուսը գնաց, ան մեր հայրենիքը մեզի թողուց: Թուրքը կ'սպառնայ դալ եւ մեր հայրենիքը մեր ձեռքէն խլել, չթողունք որ թուրքը իր ձեռքերը մեր արիւններով ներկէ: Ստեղծենք մեր հայրենիքը եւ աէրն ըլլանք մեր ընտանիքին, ջուրին, հողին ու քարին: Կեցցէ՛ մեր բանակը որ ազատութեան համար կը կոռուի, կեցցէ՛ մեր նահատակութիւնը: Տայ Աստուած որ մենք մեր հաւատքին մէջ մինակ չըլլանք»:

Հասանք Ալեքսանդրապօլ: Հոս ալ ճառեր տեղի ունեցան: Գնացքը ճամբայ ելաւ եւ մենք հասանք Կարս: Ժողովուրդը խանդավառուած դիմաւորեց եւ 2000 հոգի իսկոյն զինուորազրուեցան: Երբ Զօրավարը դանոնք դասաւորեց եւ զօրանոց զրկեց, ճամբան բոլորն ալ փախան եւ 25 հոգի միայն զօրանոց հասան: Զօր. Անդրանիկ թրեց անոնց երեսին եւ խկոյն ճամբայ ելլելով զիչերով հասանք Սարը-Ղամիշ:

Հնչակեան Պանդուխտը եկաւ Զօր. Անդրանիկին մօտ եւ պատմեց թէ Ինչպէս «Զինուորական Միութեան» ներկայացուցիչը եւ Ռուսահայ զինուորականները անհոգ եւ անտարբեր ճակատի պահանջէն, զիչեր եւ ցերեկ պահեստանոցներէն շաքար, դէնք եւ իւղ կը ծախէին եւ «Բէյֆ» կ'ընէին:

Երբ Սարի-Ղամիշ հասանք, լսեցինք թէ Կարնոյ ճակատի Սէյմի կառավարութեան ընդհ. հրամանատար Վրացի Կէն. Օտիշէլիցին, իր հրաժարականը տալով հասած է Սարի-Ղամիշ: Օտիշէլիցին լուր դրկած էր Զօր. Անդրանիկին թէ կը փափաքի տեսակցութիւն մը ունենալ: Յաջորդ օր երբ գիրար տեսան, Օտիշէլիցին դատապարտեց Հայ զինուորին երկչոտութիւնը եւ անպատուեց զանոնք: Զօր. Անդրանիկ սրտնեղեցաւ կէնէրալին դէմ եւ բաժնուեցան...:

Օտիշէլիցին Կարին զոնուած ատեն անթել հեռագրով Հաբակիան ուժերուն եւ ներքին անցուղարձերուն մասին միշտ լուր կուտայ եղեր Վէհիպ Բաշային եւ իր ձեռքին տակ զոնուած Վրացի ու Ռուս ստորադաս պաշտօնեաները ի նպաստ թուրքին կը գործածէ: Գնդապետ թուրքոմ մէկ քանի անգամ ճակատ առ ճակատ կոռւած էր Օտիշէլիցին այն դաւաճանութիւնը երեսին զարնելով եւ տեղեկագրած էր այս արարքը Ազգ. Խորհուրդին: Մեր լսածին նայելով Օտիշէլիցին քոյրը թուրք զինուորականի մը հետ ամուսնացած էր արդէն:

Երբ կը պատրաստուէինք Սարի-Ղամիշէն մեկնել, Սմբատէն հեռագիր մը եկաւ թէ՛ «Զինուորական կարգ ու սարքը լաւ վիճակի մէջ է եւ զինուորը բարձր տրամադրութեան տակ է»: Այս հեռագրալուրէն քիչ մը վերջ լուր առինք թէ Մուրատ եւ Սեպուհ Մամախանները արդէն թողուցած են: Զօր. Անդրանիկ իսկոյն փութաց շուտով Կարին հասնել եւ կարգադրութիւններ ընել: Երբ Սարի-Ղամիշէն մեկնելով հասանք Պորասան, Քէօիլիւ Քէօյ եւ Հասան Գալէ, Զօր. Անդրանիկ մասնաւոր թեւադրանքներ, ծածկագրեր եւ կարգադրութիւններ ըրաւ եւ տըլաւ այդ շրջանի զինուորական եւ քաղաքական պաշ-

տօնեաներուն: Զիւնը շատ ծանր իջած էր եւ քամին սաստիկ էր: Սարիղամիշէն մինչեւ Կարին երկարող նորաշէն կուկուրչկան (փոքր երկաթուղի) չէր գործեր ձիւնին պատճառաւ, ուստի օթօթօպիլով եկանք Կարին, կուրծք տալով ձիւնին, փուքին եւ քամիին:

1918 Փետր. 18ի իրիկունը Կարին հասանք:

Մուրատ 150 ձիաւորներով մեզ դիմաւորեց Կարսի դրան առջեւ եւ առաջնորդեց մեզ Կէնէրալ Իւտենիչի նախկին բնակարանը:

Քաղաքը աւերակ էր արդէն: Հակառակ ձիւնին ու փուքին Հայ ժողովուրդը եւ զինուորները խանդավառուած փոքոց լեցուած էին Անդրանիկ «Բաշան» տեսնելու: Թուրքեր Զօր. Անդրանիկի ներկայութեան սմբած պահուրած էին իրենց տուներուն մէջ: Երբ Զօր. Անդրանիկ իրեն համար որոշուած բնակարանը հասաւ, ժողովուրդին խնդրանքին համաձայն քաջալերական հետեւեալ խօսքերը ըսաւ. «Զինուորներս եւ ժողովուրդս, ահա ես ձեր մէջ եմ եւ ձեզի հետ մեր պատմական քաղաքին մէջ: Աւերակ կը տեսնեմ դայն: Անիշխանութիւն, հրացանաձգութիւն եւ անկանոն վիճակ կը դաննեմ: Ես յանուն նահատակներուն կը հրամայեմ ձեզ որ դադրին հրացանաձգութիւնները, կեղեքումները, անհնազանդութիւնները: Զինուորը իսկոյն թող երթայ զօրանոց եւ մեկնի ճակատ: Ես անհատ մըն եմ. Անդրանիկը ձեզմով Անդրանիկ է. ձեր ուժերով է որ մենք պիտի յաղթենք թշնամիին, ձեր վրէժխնդիր սրտով է որ թշնամին պիտի ահարեկի: Կարգը եկած է եւ յաղթանակը ձեր սուրնին ծայրն է, ս'ի Հայ զինուորներս:

«Ես պիտի չիյնամ թշնամիին զնդակէն: Թշնամիին զնդակը այս կուրծքէն ներս պիտի չմտնէ: Եթէ ես իյնամ, հայ դաւաճան զնդակ է որ պիտի իյնամ:

Ուստի երթանք ճակատ, ձեռք ձեռքի, և կուրծք տանք թշնամիին և մեր ստրեբը թող անոնց դիակները կոխտան, ազատագրելու մեր հայրենիքին մնացած հողամասերն ալ»:

Կեցցէ՛ Անդրանիկ, Անդրանիկ, Անդրանիկ... Անվերջ ծախահարութիւններ, աղմուկ կը բարձրանային փողոցներէն և ժողովուրդն ու զինուորը խանդավառուած զէպի ճակատ կը վազէին կուրծք տալու թշնամիին:

Այս ձառէն վերջ Զօր. Անդրանիկ իր օգնական Զէնքիէվիչին հետ գործի սկսաւ և զբաղեցաւ հետեւեալ հարցերով:

Ա.— Ո՞րչափ զինուոր կայ ճակատները և քանի՞ տեղերու վրայ:

Բ.— Ո՞րչափ դասայիք զինուոր քաղաքին մէջ:

Գ.— Ո՞րչափ զինուոր կայ բերդերուն մէջ:

Դ.— Քանի՞ թնդանօթ կայ:

Ե.— Ո՞րքան ոսղմանիւթ, ուտայիք կայ:

Զ.— Քանի՞ թնդանօթածիլ սպայ կայ:

Է.— Բերդերուն մէջ քանի՞ սուժր կայ և որո՞նք կը հսկեն բերդերուն, և այլն:

Կարնոյ զինուորական սկա Պրն. Տիգրան Աղամախան անձարակ դաշնակցական ուսուցիչ մըն էր: Ուսուցիչ մը Կարնոյ պէս ոսղմական քաղաքի մը զինուորական սկան էր: Աղամախան կըրցած էր ոչ զինուորները դասուորել և ոչ ալ թնդանօթներուն հոգ տանիլ: Թոյլ և մեղկ կեանք մը տալրած էր իր խմբակին հետ: Թրքական դաւադրութիւնները օրէ օր կ'ուժեղանային: Թրքական լրտեսները թրքական բանակին հետ յարաբերութեան մէջ էին: Աղամախան և իր օգնականները Ֆէրէչեան և Թորոսեան Կարնոյ պահեստանոցները բանալով շարար, իւղ,

ալիւր, հրացան կառքերու մէջ լեցնելով Կովկաս կը փոխադրէին գորգերու հետ և թղթէ զրամները ոսկիի կը վերածէին: Թրքահայ զաղթականը և զինուորը թուրք բռնուած լրտեսները կը բերէին և զինուորական այս ներկայացուցիչներուն կը յանձնէին. ասոնք կաշառքներու և կամ ցոփ հեշտանքի մը փոխարէն ազատ կ'արձակէին: Կարինը վտանգի տակ էր: 30,000 թուրքեր ներքին դաւադրութիւններ սարքած էին: Զօր. Անդրանիկի փութկոտ դործունէութիւնը և ներկայութիւնը սանձահարեց զանոնք և երեւան բերաւ դաւադրութիւնը դայն իր սողմին մէջ խեղդելով:

Երբ Զօր. Անդրանիկ իր օգնականին հետ Սարիգամիչ հասած էր Կարին գալու, Կարնոյ զինուորական սկա Պրն. Տիգրան Աղամախան հեռաձայնով իր օգնականները իրեն մօտ կը հրաւիրէր «Իրենց դիրքը սրոշելու Անդրանիկին հանդէպ»: Ի՞նչ որոշեցին և կամ ի՞նչ հրահանգներ ստացած էին, անձանօթ էր մեղի, բայց սաշափը որոշ էր որ այս զինուորական ներկայացուցիչները հակառակ գործեցին Զօր. Անդրանիկին, և զինուորը ըմբոստացուցին անոնց բերնին մէջ լեղու դնելով՝ «Մենք Ռուսահայաստանի մէջ շատ հոգեր ունինք, թո՛ղ Թրքահայաստանը Թրքահայր պաշտպանէ»:

Մեր Կարին հասնելէն երեք օր վերջը Պրն. Լեւոն Լիւլէճեան Զօր. Անդրանիկին մօտ եկաւ և հետեւեալ պատմութիւնը պատմեց: «Երբ մենք Երիզայէն նահանջեցինք, ձիւնը և քամին իմ ալ ստքս և ձեռքս ստոնցուցած էին: Ես ստիպուած տան մէջ փախուած մնացի: Մեր տղայքներէն երեք հոգի թէլէֆօնի պաշտօնեայ էին (ալիբըէյթըր) և զիս զբաղուած պահելու և ինձի հետ զիշեր ու ցերեկ խօսելու հա-

մար զաղտնի թէլէֆօնի գործիք մը դրած էին մեր սան մէջ: Երեք օր առաջ կէս գիշերին մօտ յանկարծ թէլէֆօնը հնչեց: Մեր աղայքներէն Պրն. Եղիշէ Մեփեանը բաւ. «Լեւոն մտիկ ըրէ, հիմա Աղամալեանը պիտի խօսի Ֆէրէշեանին հետ, դուն ալ լսէ թէ ի՞նչ պիտի խօսին»:

«Լարուած ուշադրութեամբ մտիկ ըրի, մէկէն հաստ ձայն մը հնչեց — Սէնքըրալնի կօրօտ — բացուեցաւ դիժը Ֆէրէշեանի հետ եւ Ֆէրէշեան ձայնեց «եա սլուշի» (կը լսեմ): Աղամալեան բաւ. «Անդրանիկը վազը իրիկուան դէմ հոս կ'ըլլայ, տըղայոց հետ հոս իմ սենեակս եկէք որ ժողով դուժարենք եւ մեր դերքը սրոշենք: Ըսելիքներ եւ լուրեր կան»:

«Շատ լաւ» բտուեցաւ եւ փակուեցաւ հեռաձայնը»:

Կարնոյ վիճակը յուսահատական էր: Զօր. Անդրանիկին ներկայութիւնը սանձահարած էր Թուրքը, սանձահարած էր կաշառակեր Հայ պաշտօնեան եւ զինուորականը: Զինուորը զազրած էր ինքնազուխ եւ անփոյթ գործեր գործելէ: Հսկողութեան տակ առնուած էին պահակները եւ մթերանոցները: Երկիւզի մէջ էին զեղծարար պաշտօնեաները: Զօր. Անդրանիկ իր օդեականին հետ գիշեր եւ ցերեկ գործին յծուած ձակատը կը զօրացնէր եւ քաղաքին ներքին կեանքը կ'ապահովէր: Զօր. Անդրանիկ չարչարանքի կեանքն էր որ կ'ապրէր, սպասելով նոր ուժերու սրտնք պիտի հասնէին Կարին, Կարսէն ու Ալեքսանդրապօլէն: Եւ սակայն չեկան եւ չզրկուեցան եւ բոլորը խոստում մնացին...:

Օր մը Ռուս կին մը Զօր. Անդրանիկին մօտ եկաւ եւ հետեւեալ ղէպքը պատմեց: Թուրքերը իմ ամու-

սինս զերի տարած են եւ անոր պաշտօնակիցները թուրք տուներու մէջ նստած անոնց աղջիկները եւ կիները վայելելէ զատ հրացան եւ ռազմանիւթեր կը ծախեն: Ռուս սպայ մը որ թուրքի մը տունը կը մնայ (տունը եւ փողոցը մատնանշեց) զէնք կը ծախէ: Ճիշտ հիմա իր սենեակէն եկայ, սենեակին մէջ 25 հատ հրացան կար:

«Իրա՞ւ էք, լաւ տեսա՞ք զայն», բաւ Զօրափար Անդրանիկ:

«Գլխովս կը վստահացնեմ, եթէ մարդ զրկեա եւ քննութիւն կատարես, պիտի գտնես»:

Զօրափարը իսկոյն զինուորներ զրկեց ու խուզարկել տուաւ տունը: Սպան եւ հրացանները բտուեցան Զօրափարին առջեւ:

Զօրափարը հարցուց իր թարգմանին միջոցաւ: «Անունդ ի՞նչ է եւ ո՞ր մէկ բուլբին կը պատկանիս, ի՞նչ կ'ընես հետ, ո՞րչափ ատեն է հոս ես եւ ի՞նչ գործով կ'զբաղիս»:

Ռուս սպան անմայել կեցուածք մը ունէր: Զօր. Անդրանիկ բաւ որ իրմէ բարձր զինուորականին առջեւ յարգանքով կանգնի եւ ուղղակի պատասխաններ տայ իր հարցումներուն:

Սպան պատասխանեց թէ ինք «Ռուս սպայ է»:

Այս ատեն Զօր. Անդրանիկ ուժեղ ապտակ մը զարկաւ սպային երեսին եւ բաւ. «Ես ալ Ռուս կէնէրայ եմ», եւ բանտարկել տուաւ:

Այս յայտնութենէն վերջ Զօրափարը հրաման ըրաւ որ բոլոր թուրք տուներու մէջ բնակող Ռուս, վրացի եւ Հայ զինուորականներ իսկոյն մեկին զօրանոց եւ հոն բնակին: Ռուս եւ վրացի սպաները թուրք տուներու մէջ նստած լրտեսներ էին (բացա-

ուութիւնները յարգելով) : Զօր. Անդրանիկ ինք ան-
ձամբ սկսաւ խուզարկութիւններ կատարել եւ գը-
տաւ գաղտնի թէլէֆօնի թելեր, հեռագրաթելեր, ու-
րոնք թուրք բանակին հետ յարաբերութեան մէջ
էին : Ահա Հայ գինուորական պետ Պրն. Աղամալ-
եանի եւ անոր օգնականներուն գործունէութեան
արգելները :

Օր մը թուրք փոքրիկ տղայ մը նամակ մը ձեռ-
քին դէպի թուրք տուն մը կ'ըջալէր : Նամակը Վրացի
սպայի մը ուղղուած էր : Առինք զայն եւ կարգա-
ցինք : «Ստացայ տուած տեղեկութիւններդ : Անդ-
րանիկ Բաշային մասին շուտով տեղեկացուր : Զէիք
զրած թէ Անդրանիկ Բաշա ո՞րքան զօրք բերած է» :

Սէյտօֆ անունով Բագուցի թուրք մը որ Թա-
թար բարեգործական ընկերութեան կողմէ Կարին կը
գանուէր թուրք աղբատ Ժողովուրդին նիւթական
օգնութիւններ ընելու, յրտես մըն էր Ռուս եւ Թուրք
բանակին մէջ : Ռուսերուն հեռանալէն վերջ Սէյտօֆ
Կարին կը մնար եւ օգտուելով Հայ գինուորականին
կողոպուտի, թալանի եւ հեշտանքի վայելքներէն, իր
գործը սանձարձակ յառաջ կը տանէր :

Բոնուած ուրիշ նամակի մը մէջ կը կարդանք :

«Մենք բոլորս պատրաստ ենք ապստամբութեան
համար, կը գրեն Կարնոյ գիւղերէն — դուք մեզի
գրած էիք թէ երբ մեր բանակը իլիճէ հասնի, պիտի
ապստամբիք : Միթէ իլիճէ եկած չէ՞ : Ձեր տեղե-
կութիւնները երեք օր է որ չեն հասնիր : Շատ զան-
գաղ կը շարժիք : Այս տեղ ամէն մարդ վախի ու դողի
մէջ է Անդրանիկ Բաշայի ներկայութենէն : Ժողո-
վուրդը հանդարտեցնելու համար քաջալերական բա-
ներ գրեցէք : Գրեցէք մեր բանակին թէ անհրաժեշտ

է էնվէր Բաշային ներկայութիւնը մեղմելու համար
Ժողովուրդին վախը» :

Ուրիշ մը — Սէյտօֆէն գրուած :

«Անդրանիկ Բաշան եկաւ : Դրութիւնը շատ վատ
է : Անմիջապէս նոր ուժեր աւելցուցէք : Ինչո՞ւ տե-
ղեկութիւններ չէք հաղորդեր : Կովկասէն լուր ստա-
ցայ թէ չեն կրնար կամաւորներուն գալը արգիլել» :

Սէյտօֆի տունը խուզարկուեցաւ եւ բանտար-
կուեցաւ իսկոյն :

Երբ թրքական դաւադրութիւնները ակներեւ
էին, եւ երբ գաղտնապէս գինուած Կարնեցի թուրքին
ներկայութիւնը ոչ մէկ վստահութիւն չէր ներշնչ-
չեր Հայուն, պէտք էր կերպ մը եւ միջոց մը գա-
նանք գինաթափ ընելու եւ ապահովելու մեր կոնակը :
Զօր. Անդրանիկ Կարնեցի բնիկները իր մօտ կանչեց
եւ որքան որ կրցաւ ձեռք բերաւ թուրք ղեկավար-
ներուն անունները : Օր մը Պարսից հիւպատոսը Զօր.
Անդրանիկին այցելեց : Զօրավարին կողմէ ցոյց
տրուած հիւրասիրութիւնն ու խօսուած անուշ խօս-
քերը պատճառ եղած են որ Պարսից հիւպատոսը եր-
թայ եւ գտնէ պահուած Կարնեցի թուրք մեծերը եւ
բացատրէ թէ ի՞նչպիսի լաւ հիւրասիրութիւն եւ քա-
ղաքավար վերաբերում ցոյց տուաւ իրեն Զօր. Անդ-
րանիկ : Յաջորդ օր Կարնեցի թուրք մեծաւորները եւ
քաղաքացիական տարազ կրող գինուորականները
տեսակցութեան եկան, եւ երբ Զօր. Անդրանիկի տու-
նէն կը մեկնէին, Կարնոյ բրիգադնալը գործի սկը-
սաւ : Թրիպունալը պատմութիւն մը պիտի մնայ մի-
այն չրթունք առ չրթունք խօսելու սեղունդէ սե-
րունդ, մինչեւ որ վաղուան Հայը զայն առասպել մը

համարէ . . . և անոր հերոսը առասպելային դէմք մը . . . :

Փետր. 19ի օրը Անգլիացի երկու սպաններ եկան Կարին: Մեր ներքին ազեղ կեանքէն ոչինչ չզիտցան: Արդէն ծայր տուած էր ներքին դաւադրութիւն մը և Խխուր փրօփակախոս մը ճակատի զինուորներուն մէջ:

Անգլիացի այս երկու սպանները պէտքերու մեծ ցանկ մը պատրաստեցին. սաւառնակ, օթօմօպիլ, ձի, խոտ, դարբի և այլևայլ պիտոյքներ, և մեկնեցան: Երբ կը մեկնէին, Պրն. Վահան Թոթովենցին ըսին. «Հոգ տարէք Ձօր. Անդրանիկին, մեծ մարդ է ան»:

Մերատ հեռագրով ամէն օր իրենց ճակատի կացութեան մասին լուր կուտար և վերջին անգամ հրաման կը խնդրէր Ձօրավարէն յարձակելու և գրաւելու Պիթլիսը: Ձօրավարը այս լուրէն քաջալերուած կ'ուզէր ուժեղացնել Կարնոյ երեք թեւերը, և յետոյ յարձակումի սկսիլ բոլոր ճակատներուն վրայ: Գնդապետ Թորգոմ 450 զինուորներով Կարնոյ արեւելեան կողմը Թէէէ Տէրէն դիրք բռնած էր: Սեպուհ և Մուրատ Իլիմէի առջև էին: Երբ Ձօրավարը կը պատրաստուէր յարձակողականի սկսիլ, Ա. և Գ. գունդերը չուզեցին կուռիլ: (Այս գունդերը որքան որ գունդ անունը ունէին, սակայն և այնպէս լման գունդ չէին, Ա. գունդը 250 զինուոր ունէր, իսկ Գ. գունդը 400 զինուոր):

Երբ Ձօրավար Անդրանիկին հասաւ այս լուրը, իսկոյն Իլիմէ գէպի ճակատ մեկնեցաւ և հրամայեց

զինուորներուն որ երկու երեք օր ալ սպասեն, մինչև որ օգնական զինուորները հասնին. երբ օգնական զինուորները հասնին, ըսաւ, ևս ձեզ ձեր տուները կը դրկեմ, վստահ եղէք:

Այս զինուորները սակայն չուզեցին անսալ Ձօրավարին խօսքերուն և սկսան օդին մէջ կրակ բանալ և պոսալ. «Ձե'նք կուռիք, չե'նք կուռիք, Թո'ղ Տաճկահայր կուռիք»:

Այն զինուորը որ երեք օր առաջ ուրախութեամբ գիրքերը վազած էր «կեցցէ՛ Անդրանիկ» պոսալով, այսօր չէր ուզեր կուռիլ . . . :

Այս գունդերուն նախկին հրամանատար Գնդապետ Պէժանպէկով, որ Կարին կը մնար, իսկոյն Ձօրավար Անդրանիկին հրամանով մեզի հետ գէպի Իլիմէ մեկնեցաւ, համոզելու և խօսելու իր նախկին զինուորներուն թէ «պահեցէք դիրքերը քանի մը օր ալ և երբ օգնական զինուորները հասնին, իսկոյն Ձօր. Անդրանիկ ձեզ ձեր տուները պիտի դրկէ»:

Երկար ջանքերէ վերջ վերջապէս կրցին համոզել զինուորը որ սպասէ և չմեկնի:

Ձօրավար Անդրանիկ Կարին եկաւ և իսկոյն «Հայ Ապահովութեան Խորհուրդին» և «Ազգ. Խորհուրդին» հեռագրեց.

«Կարնոյ ճակատին գրութիւնը շատ վատ է, Ա. և Գ. գունդերը չեն կուռիք: Մեր զինուորները չի հասան տակաւին: Աշխատեցէք մեր թիկունքը լաւ պահել: ԱՆԴՐԱՆԻԿ»

Ձօր. Անդրանիկ ստիպուած էր մաքառիլ և կուռիլ փտանդներուն դէմ փրկելու Հայ գաղթականութեան կեանքը և Հայ ժողովուրդին ու զինուորին անունը: Պէտք էր որ կուռէր և հսկէր.

Ա. Ընդհ. ճակատի գրութեան,

Բ. Թուրք ներքին ապստամբութեանց ,

Գ. Ներքին Հայ դաւադրութեանց ,

Դ. Թիֆլիսի մէջ կատարուած խաղերուն :

Զօր. Անդրանիկ եօթ օրուան մէջ անկարելին կարելի բրած էր , բայց Հայ դաւադրութիւնը ամէն բան ձախողանքի կը մասնէր յուսահատեցնելով տ-մենահօր էակն իսկ :

1918 Փետր. 25ի կէսօրին Վէհիպ Բաշայէն նա-մակ մը ստացանք :

«Անդրանիկ Բաշային և Կարնոյ մեծերուն :

«Օսմ. բանակին յայթախան ուժերը շարժման մէջ դրուած են գրաւելու հայրենիքին հողամասերը : Ռուսերը Բրէսթ Լուդովսկիի դաշնագրով մեր հողա-մասերը մեզի թողուցած են — Պաթում , Կարս , Ար-տասան , Օլթի և Արթուին : Ես ուստի ձեզի կ'առա-ջարկեմ անմիջապէս հեռանալ մեր սահմաններէն , թէ ոչ խտախ պիտի պատժուիք , օրէնքին տրամադ-րութեան համաձայն : Արդէն մեր զինուորները Պա-թումէն ցամաք ելած կը բախն դէպի Կարս» :

Օսմ. Բանակին Հրամ. ՎէհիՊ

Զօրավար Անդրանիկ իսկոյն պատասխանեց , յիշեալ նամակը շարազրել տալով Պրն. Վահան Թո-թովենցին :

«Օսմ. Բանակին Ընդի. Հրամանատարին .

«Եթէ Բրէսթ Լուդովսկիի դաշնագիրը Կարսը , Պարսուր անգի կուտայ , մեզի տուած է գէնք , ուղ-մամբերք . եւ ամէն տեսակ միջոցներ մեր հայրենիքը եզոզ Կարսը , Կարիւնը , Վանը , Պիքլիսը եւ մնացած չորս նահանգները պաշտպանելու , որոնք տակաւին բռնակալութեան տակ կը հեծեն : Ռուս պետութիւնը

մեզի տուած է գէնք , մենք գէն ի ձեռին հոս եկած ենք , գէնքն է որ պիտի վնէ՛ք թէ այս հայրենիքը մե՞քն է թէ ձե՛րը : Ես մեզի պէս բաշաներ շատ տե-սած եմ , մեզի հետ այ կը չափուինք» :

Հայաստանի երկ. Զօրամասի Հրամ.

Ժէնէրալ Մաթօր ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Ահա այս ատեն Թիֆլիսէն հեռագիր մը եկաւ Զօրավար Անդրանիկին . «Տրապիզոնի մէջ Կովկաս-եան ազգերու խաղաղութեան համաժողովը կը գու-մարուի , Թրքահայը մասնակցի՞ թէ ոչ» :

Ռուսահայը հաշտութիւն կ'ուզէր կնքել Թուր-քին հետ : Վրացին և Թաթարը իրեն հետ առած Տրապիզոն կը մեկնէր և փոքր Թրքահայ ուժը միս մի՞նակ իր բախտին կը թողէր : Զօր. Անդրանիկ իս-կոյն հեռագրեց :

«Ոչ մէկ Թրքահայ թող չուղարկեն Տրապիզոն պաշտօնապէս : Եթէ կ'ուզեն ուղարկել , անձ մը թող երթայ անպաշտօն և չօչտիէ թուրք մտայնու-թիւնը» :

Օսմ. նախկին երեսփոխան Վահան Փափաղեան արոչուած էր գնալու : Ինչո՞ւ չզնայ , չեմ գիտեր , և կամ ի՞նչ բաներ արգելք եղան , անձանթ են մեզի :

1918 Փետր. 26ին Զօր. Անդրանիկ ինք անձամբ երկրորդ անգամ ըլլալով կը պատրաստուէր իջնել ձակատ , յաջորդ օր յարձակողականի սկսելու հա-մար :

Լուր եկաւ թէ զինուորը առանց ունէ պատճառի և կամ թրքական յարձակումի դիրքերը ձգած է և ևս կուգայ : Զօր. Անդրանիկ և իր օգնական Չէն-

քիչվել է խկոյն դէպի զերբերը խոյացան Կարնոյ պարիսպներուն առջեւ, ուր Ա. եւ Դ. գունդերու հրամանատար Պէժանպէկովին հանդիպեցան: Պէժանպէկով սկսաւ զինուորներուն հայհոյել եւ ըսել թէ «չեն կոուիր», մինչդեռ Պէժանպէկով ինք լքած էր գունդերը եւ փախած եւ զինուորն ալ սկսած էր անոր հետելի: Կ'անցնինք պարիսպի — Խարբերդի — դռնէն եւ կուգանք երկաթ թելեր քաշուած ցանցերուն քով եւ հոն կը հանդիպինք զինուորներուն:

Զօր. Անդրանիկ կեցնել ուզեց զինուորը, եւ սկսաւ ոգևորել եւ խօսիլ անոնց Կաթողիկոսին, նահատակներուն, Քրիստոսի եւ Հայրենիքին անունով: Զինուորը առանց անսալու Զօրավարին, կրակ բանարով սկսաւ դէպի Կարնոյ պարիսպին ետեւ խրոնուել: Այս տեսարանէն թուրք բանակը քաջալերուած եկաւ եւ հասաւ Կէզ կոչուած զիւղի աւերակները: Զօրավար Անդրանիկ 150 թրքահայ տղայքներու հետ հակադարձակումի զիմեց սուրը մերկացուցած: Թուրքեր սկսան փախչիլ, բայց դարձեալ թուրքեր ոգևորուած եւ ուժեղացած արագահարուածներով եւ թնդանօթով յարձակում գործեցին: Ռուսահայ զինուորը նստած հանդիսատես էր այս բոլորին: Զօր. Անդրանիկ 50—60 զոհեր տալով չէր կրնար գահները կուգային տարալի պէս եւ կ'իյնային ոտ-100 տղայքներով թրքական ուժին զիմադրել: Գրնբին առջեւ, կը սուրային գլուխին վերեւ եւ սակայն խիզախ հերոսք միշտ դէպի յառաջ թշնամիին վրայ կը խուժէր:

Այս անհաւասար եւ յուսահատ կռիւն տտեն Խորասանի բերդէն երեք ուսմբ միայն բացուեցան, այն ալ ի նպատակ թուրքին եւ ալ չգործեցին 300—400 թնդանօթները:

Ռուս բոլոնէլ վերտախլէպով 65—68 թնդանօ-

թաճիդ սպաներ ունէր իր ձեռքին տակ: Այս քօլօնէլին համակրանքը բացարձակապէս թուրքերուն հետ էր, ան եւ իր սպաները թուրք տան մէջ կ'ուտէին եւ հոն կը քնանային եւ կը լլկէին թուրք ազնիւները (բացառութիւնները յարգելի էին) եւ ոչ մէկ սպայ իր պաշտօնին գլուխը չէր կրակ բանալու:

Կէզի առջեւ Զօր. Անդրանիկ վերջին փորձ մըն ալ ըրաւ: Մօտեցաւ զինուորներուն եւ խօսեցաւ անոնց նահատակներուն անունով որ անոնց վրէժը լուծեն եւ Հայ անունը բարձր պահեն:

«Ձեք կոուիր հոս, չենք, չենք» (*):

«Եթէ հոս չէք ուզեր կոուիլ եւ կ'երթաք ձեր երկիրը, հոն ալ սխախ չկուուիք եւ սխախ չկրնաք պաշտպանել»:

Ոչ ոք մտիկ չըրաւ եւ բաղձաթիւ հրացաններ դարձեալ բացուեցան օդին մէջ եւ Զօր. Անդրանիկ ամէն ջանք թափելէ վերջ կըր տեսաւ թէ յոյս չկայ կոուելու, քաշուեցաւ Կարնոյ պարիսպէն ներս եւ լուր դրկեց Տօք. Զավրիէվին. «Երբ վերաւորները, հիւանդները եւ կիները վակոնները լեցուր եւ անմիջապէս Սարիգամիչ փոխադրէ»:

Զինուորը Կարնոյ պարիսպներուն ետեւ ալ չի կոուեցաւ եւ 1918 Փետր. 27ի առաւօտուն արչալոյսը

(*) Այս Ա. Դ. գունդի Հայ զինուորները Ղարսպաղցի էին: Դասալիք ըլլալով դացին իրենց երկիրը: Զանկէզուր, Կորիս քաղաքի եւ Ղարաղլախ մեծ զիւղին մէջտեղ գտնուող Զապուխ Հէֆէրու կիրճին մէջ սպաննուեցան աղտոտ թաթարներուն ձեռքով՝ պատճառ ըլլալով ՏՅ գաղթական տուններու ալ: Զօր. Անդրանիկ առանց սակոյններուն վրայ կեցած իր մարտնչումները յառաջ կը տանէր: Տե՛ս Առանձին Հարուածող Զօրամաս գիրքը:

չբացուած, զինուորը սկսաւ թողուլ Կարինը եւ նահանջել, առանց անսալու սեւէ հրամանի:

Երբ զինուորը Կարնոյ ճակատին վրայ չի կոտեցաւ եւ դէպի ետ նահանջեց առանց պատճառի, Զօր. Անդրանիկ վերջին փորձ մ'ալ ըրաւ զինուորը ճակատեցնելու թշնամիին դիմաց: Զօրավարին նպատակն էր թուրք զինուորը Կարնոյ պաշխապներուն մէջ քաշել եւ սուխամարտ կռիւ մը մղել, ուստի Քէփթըն Հայկ Պօնաբարթեանին ձիաւորներու խումբը մը տուաւ եւ զանոնք Կարսի գուռը զրկեց, դրան հսկելու եւ դիրքեր բռնելու:

Քէփթըն Պօնաբարթեան փոքրիկ ուժովը 1500-2000 զինուորը կեցուց եւ ջանաց համոզել զանոնք՝ «պատուով մնալ եւ տղամարդու պէս կռուիլ» — Այս խօսքին ի պատասխան բազմաթիւ հրացաններ բացուեցան դէպի օդին մէջ սպաննալիքի հետ: Խառնի-ճաղանճ ձայներուն եւ իրարանցումներուն յաջորդեց «— չենք կռուիլ, չենք կռուիլ, մենք Ռուսահաստան շատ հոգ ունինք, թող Թրքահայը կռուի»:

Ընդդիմութիւնը այլեւս վտանգաւոր էր: Զրգ-ձըգում մը կամ սպաննալիք մը պատճառ պիտի ըլլար եղբայրասպան կռիւի մը:

Զօր. Անդրանիկ յետնապահ փոքր ուժով մը կը ճակատէր Խարբերդի դրան առջեւ ներս մտնել փորձող եւ «Ալլահ, Ալլահ» պօռացող թուրք մեծ ուժին դէմ, երբ անդին Կարսի առջեւ 1500-2000 զինուորներ հրացանը ձեռքերնին, սպաննալիք կ'ընէին «Զենք կռուիլ, չենք կռուիլ»:

Վերջին փորձն ալ ձախողանքի մատնուած էր: 300-400 թնդանօթներէն եւ ոչ մէկը կրակ չի բացաւ բերդերէն հակառակ կրկնակ եւ խիստ հրամաններուն: Օտար սպան եւ զինուորականը կաշառուած

էին եւ թուրք օրիորդը տիրացած էր անոնց սրտին: (Բացառութիւնները յարգելով):

Հայ թնդանօթաճիգ սպան եւ զինուորականը Կարսի, Ալեքսանդրապոլի եւ Թիֆլիսի մէջ, Հայ, Ռուս եւ Վրացի օրիորդներուն թեւը ինկած Կալավինսքիի փողոցներուն մէջ կը ձեռքէն հեշտանքի կեանքը սպրելով, (բացառութիւնները յարգելով), անխոյժ եւ անտարբեր ճակատի հրամայողական պէտքին:

Հրգեհին առթամ սարսափը, դաւաճաններուն ներքին խաղերը, ցուրտը կծոյ քամիին հետ, Հայ զինուորին «չենք կռուիլ»ը պատճառ եղան որ Զօրավարը տեղի տայ: Նախ վերաւորները արտօնուեցան Կարսի դռնէն գուրս ելլել, անոնց հետեւեցան հիւանդները եւ 8-10,000 ժողովուրդը եւ յետոյ զինուորը:

Ազգային մեծ հերոսը այս բոլոր հրամանները տալէ եւ բոլոր անցքերը հսկելէ վերջ փոքր խմբակի մը հետ կուրծք կուտար լեռնացած թշնամիին եւ տեղացի թուրք ուժերուն, մինչդեռ անդին Տէվէ պօյ-նուի բարձունքին վրայ զինուորը հարսնեւորի նման ուրախ եւ գուարթ դէպի Հասան Գալէի դաշտը կ'իջնէին առանց անսալու այն թելադրանքին թէ «չենք կռուիլ»ի դաւաճան արարքը զիրենք վաղուան մեծ չարիքին առջեւ պիտի բերէր:

Երբ Ազիզիէի քապիսէէն վար կ'իջնէինք եւ ցաւատանջ աչքերով Կարնոյ լայնատարած եւ ձիւնածածք դաշտը կը դիտէինք վերջին անգամ Կարինը բոցերու մէջ էր եւ մուխի ամպի սիւները օդին մէջ կը բարձրանային իրարու ետեւէ եւ թրքական զինուորներուն կարմիր Ֆէսերը ձիւնին մէջջն կարմիր երկրի մը նման կ'եղկարէին Կէզէն դէպի Հայաստանի միջնարեւոյդ — Կարին:

«Հայաստանի միջնաբերդը գնաց, ըսաւ Զօր. Անդրանիկ, բայց Թուրքերն ալ կորանցուցին իրենց յաղթութիւնը: Էս չէի կարծեր թէ Թուրքերը այսքան յիմար պիտի ըլլան փճացնելու իրենց Միջագետքի եւ Պաղտատի բանակները, Կովկասեան արկածախնդրութեան համար: Պիտի դան մինչև Բաղս, բայց կոտորուելով ետ պիտի դառնան»:

Զօր. Անդրանիկ իսկոյն հեռագրեր եւ հրահանգներ տուած էր Սմբատին եւ Խնուս Խորասանի, Հասան Գալէի, Քէփրի Քէօյի հայ պաշտօնեաներուն պորձադրելու իրենց ծրագիրներն ու հրամանները . . .

Երբ զաղթական Հայը կը նահանջէր ձիւնին մէջէն, Զօր. Անդրանիկ անոնց նահանջը կը դիւրացնէր, ձիւնու վրայ հեծցնելով կիները, երախաները եւ հիւանդները: Երբ Խորասան հասանք բոլոր գինուորները եւ սղայ մարդիկը վազողներէն վար իջեցուց զանոնք ձեծելով եւ անոնց տեղ հիւանդները, վիրաւորները եւ կիներն ու երախաները վազողներուն մէջ դրաւ: Մեր մաշիմիստները Վրացիներ էին: Կաշառուած էին բոլորն ալ եւ շատ դանդաղ կը շարժէին: Ուստի Զօրավարը ամէն մէկ մաշիմիստի (մեքենավար) 500 ըռալլի աւելի վարձատրութիւն կուտար ամէն մէկ անգամ երբ անոնք վազողները զաղթական եւ վիրաւոր լեցուցած Խորասանէն Սարիղամիշ կը բերէին:

Երբ զաղթականը, մօտ 160,000 հոգի, Կարս եւ Ալեքսանդրապօլ հասաւ, Զօր. Անդրանիկ իսկոյն հեռագրեց Սարիղամիշէն եւ իր հրաժարականը տրուաւ Ընդհ. Հրամանատար Լէպիտէնսքիին, ղաշնակից ներկայացուցիչներուն, «Ազգ. Խորհուրդին», եւ «Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին»:

«Շրջապատուած ըլլալով դաւաճաններէ, կը հրաժարիմ Հայաստանի ներկրապահ Զօրամասի Հրամանատարութենէն»:
ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Ռուսական Կովկասեան շտապը Թիֆլիսէն Ալեքսանդրապօլ Կէնէրալ Վասիլիկի վր ուղարկած էր Զօր. Անդրանիկին մօտ:

Կէնէրալ Վասիլիկի Կարնոյ անկման պատճառները լսելէ վերջ գրի առաւ: Զօր. Անդրանիկ ստորագրեց գրի առնուած պատճառները: Մանօթ անձ մըն ալ եկաւ եւ իր ստորագրութեամբ հաստատեց Զօր. Անդրանիկի ստորագրութիւնը: Կէնէրալը մեկնեցաւ իր հետ տանելով Կարնոյ անկման պատճառները եւ դաւաճաններուն անունները:

Երբ Սարիղամիշ հասանք Կէնէրալ Նազարպէկով վազողնի մը մէջ պառկած էր: Զօր. Անդրանիկ լուր դրկեց վազողնի պաշտօնեաներուն որ վազողներ պատրաստեն Սարիղամիշի պահեստանոցին սպրանքները Ալեքսանդրապօլ փոխադրելու համար:

Երբ այս մտադրութիւնը լսած էր, իսկոյն Պանդուխտին հետ Զօր. Անդրանիկին լուր դրկած էր Կէնէրալ Նազարպէկով թէ «Մենք Սարիղամիշը պիտի պաշտպանենք»:

«Զեմ կրնար հաստատել թէ այս գինուորը Սարիղամիշը պիտի պաշտպանէ, այլ Կարսն ու Ալեքսանդրապօլն ալ պիտի տաք թշնամիին», ըսաւ Զօր. Անդրանիկ: Թշնամին եկաւ եւ վերցուց մեզմէ անհաշիւ ոսպմանիւթ, ուտելիք եւ հագնելիք»:

Զօր. Անդրանիկ հիւանդ պառկած էր Ալեքսանդրապօլի Առաջնորդարանին մէջ, քանդի իր մէկ սր-

րունքը սուին մը մխուած էր: Երբ Կէզի ըմբոստ շարժումը տեղի ունեցաւ Զօրավարը իր ձին հեծած զինուորին մէջ մտաւ եւ սկսաւ ասդ ու անդ վազել համոզելու ըմբոստները քիչ մ'ալ համբերելու ի սէր Հայրենիքին: Այս իրարանցումին զինուոր մը որ իր հրացանը ցած զիրքով աննպատակ բռնած կեցած էր, սուինը Զօրավարին սրունքին մէջ մխուեցաւ զայն վերաւորելով: Այս վէրքը այն օրէն սկսած բորբոքել սկսաւ մինչեւ որ զայն անկողին ձգեց:

Երբ Զօրավարը անկողին պառկած էր, Թիֆլիս-սէն Պրնք. Աւետիս Ահարոնեան եւ Վահան Փափազեան Ալեքսանդրապօլ եկած էին ճակատ մեկնելու: Զօր. Անդրանիկին քով տեսութեան եկան:

«Ո՞ւր կ'երթաք», ըսաւ Զօրավարը:

«Սարիղամիչ», ըսին անոնք:

Ասոնք Սարիղամիչ կ'երթային ճառ խօսելու եւ զինուորը սկսեցին որ կուտին եւ իրենց հայրենիքը պաշտպանեն:

Երբ Կէնէրալ Նազարպէկով Ալեքսանդրապօլ եկաւ Սարիղամիչը Թուրքին տալով, Զօր. Անդրանիկ զարձեալ տեսակցութեան գնաց: Տեսակցութեան միջոցին ըսաւ. «Ռուսերը Թուրքին տուած են Բրէսթ Լուդովսկիի դաշնագրով մինչեւ Արիա Չայ: Թուրքերը մինչեւ հոս պիտի գան, երբ հոս գան Ալեքսանդրապօլն ալ պիտի դրաւեն եւ պիտի երթան մինչեւ Բաղու: Եկուր Ալեքսանդրապօլի հսկայ պահեստները փոխադրենք Լոռիի լեռները եւ հոն դիրքեր բռնենք»:

Կէնէրալ Նազարպէկով ըսաւ. «Ատանկ բան կարելի է, Թուրքեր պիտի յարգեն իրենց ստորագրութիւնը, իրենք մինակ չեն, իրենց հետ գերմանական ստորագրութիւնը կայ»:

«Վաղը Թուրքերը պիտի գան առանց կարեւորութեան առնելու ունէ ստորագրութիւն եւ պիտի տեսնես որ Տաղիստանի, Թաթարիստանի, Բաղուի Թուրքերը եւ Թաթարները կազմակերպելով բնաջինջ պիտի ընեն Հայր եւ պիտի երթան դիմադրուելու Անգլիական ուժերը Մուսուլի եւ Պարտատի ճակատները, Պարսիկ ժողովուրդն ալ ոտքի հանելով»:

Եւ ահա կարճ ժամանակէն Զօր. Անդրանիկին ըսածները իրականացան: Թուրքերը չյարգեցին ոչ դաշնագիր եւ ոչ ալ ունէ խոստում:

Տօք. Զավրիէյի եւ Տիգրան Աղամալեան Բազուցի Թաթար Թուրք ներկայացուցիչ Սէյտօֆը իրենց հետ առնելով^(*) բերին Թիֆլիս: Տօք. Զավրիէյի հակառակ անբասիր նկարագրի տէր ըլլալուն՝ խաբեց Զօր. Անդրանիկը առաջին անգամ ըլլալով: Տիգրան Աղամալեան իրեն յանձնուած 100,000 ռուբլին (50,000 տոլար այն օրերուն) որ զինուորական ներկայացուցիչն էր Կարնոյ շրջանակին, հրատարակեց թէ այդ գումարը «նահանջի պահուն կառքին մէջէն դուրս ինկած եւ կորսուած է»:???

Երբ Զօր. Անդրանիկ Թիֆլիս հասաւ, «Ազգ. Խորհուրդին» անդամները զարձեալ դիմեցին եւ խնդրեցին իրմէ որ իր զինուորները կազմակերպէ եւ օգ-

(*) Սարիղամիչ բերին գաղտնի եւ յետոյ Սարիղամիչի մէջ զայն յանձնեցին Վրացի Կէնէրալ Օտիշէլիցէին, որ այն ալ զայն իր հետ Թիֆլիս տարաւ: Սէյտօֆ Թիֆլիսէն Բաղու անցաւ եւ պատմեց Կարնոյ անցքերը...

նութեան փութայ հայրենիքին: Զօր. Անդրանիկ ի սէր հայրենիքին դարձեալ ստանձնեց հրամանատարութիւնը: Երբ գործի ձեռնարկեց, «Ազգ. Խորհուրդ» նորէն սկսաւ իր ներքին դաւերը հիւսել:

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդ
ԹԻՓԻԽ

Թիւ 521

Զօր. Անդրանիկ

Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը ի նըկատի առնելով էրզրումի անկումէն յետոյ ստեղծուած ճակատի ծանր դրութիւնը, ինչպէս նաև Չեր հրաժարականէն յառաջացած դժուարութիւնները երկրապահ Զօրամասի անմիջական վերակազմութեան գործի մէջ, կապուած տեխնիքական, յարարական եւայլն պայմաններու հետ, միաժամանակ խորը դնահատելով ներկայ ճգնաժամային օրերուն Չեր զինուորական փորձառութեան եւ հմայքէն օգտուելու անհրաժեշտութիւնը՝ որոշեց խնդրել Չեղմէ որ շուտափոյթ ձեռնարկէք մի զօրամասի կազմութեան Չեր հրամանատարութեան ներքոյ մարզուած եւ անձնուէր ուժերէ եւ փութաք ճակատի պահպանութեան:

Աւելորդ է աւելցնել, որ Խորհուրդը վստահ է որ Չեր հմայքն ու փորձառութիւնը պիտի իրարու քով բերէ զէթ հազար հոգի, որոնք ընդունակ լինին անձնազօրութեան՝ Չեղ հետ եւ մեր արիւնտա դասի համար:

Քաջայոյս ենք որ շուտով այդ թիւը պիտի բազմանայ զուզընթաց Չեր զօրամասի սիրազործութեանց որուն աներկրայ ենք:

Յայտնելով Չեղ այս մասին, Ապահովութեան

Խորհուրդը քաջայոյս է որ Չեր կողմէն կ'ստանայ անմիջական դրական պատասխան:

Հ. Ա. Խորհուրդի կողմէ
Վ. Նախագահի Պ. ԼԵԻՈՆԵԱՆ
Անդամ-Բարտուղար Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ
(ԿՆԻԲ)

26 Մարտ 1918 թ. ԹԻՓԻԽ

Պրն. Պարոյր Լեւոնեան, որ առժամեայ նախագահն էր «Ազգ. Խորհուրդին», օր մը ըսաւ Զօր. Անդրանիկին թէ «Ազգ. Խորհուրդը» դարձեալ հակառակ է քեզի: Զօր. Անդրանիկ այդ խոստովանութիւնը դրաւոր կերպով առնելով հրատարակեց «Հայկաշէն»ի մէջ: Իրաբանցում մը տեղի ունեցաւ եւ սկսածայ ստիպուած տեղի տուաւ «Ազգ. Խորհուրդը» եւ Զօր. Անդրանիկ Ալեքսանդրապօլ մեկնեցաւ: Երբ Զօրավարը Ալեքսանդրապօլ իր բանակը կը կազմակերպէր, յանկարծ լուր կը հասնի ԹԻՓԻԽ «Ազգ. Խորհուրդին» թէ. «Զօր. Անդրանիկ առանց կէնչ-բալ Նաղարպէկովի հրամանին կարս գացած եւ Թըրքահայ զինուորը բերդերէն հաւաքած է: Արիւնալի բնոջարումներ տեղի ունեցած են Ռուսահայ եւ Թըրքահայ զինուորներու մէջ»:

«Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը» խնդրեց Թոթովեանց, Դչխոյեան եւ Լ. Թիւթիւնձեան կը դրկէ Զօր. Անդրանիկին մօտ, երթալու եւ համոզելու զայն որ դադրեցնէ այդ եղբայրասպան կռիւները: Թիւթիւնձեան ճամբայ կլիկէ առաջ կը հեռադրեն Զօրավարին որ խնդրէ կարսէն հեռանայ:

Երբ երեք պարոնները Ալեքսանդրապօլ եկան, հասկցան որ Զօրավարը կարս գացած չէ: Դողալով Զօրավարին մօտեցան: Զօրավարը բացատրութիւն ուղեց իրենց տուած անիմաստ ու անպատակ հե-

ուղղորդման համար: Երբ իրողութիւնը պարզեցին, թէ Չօրավարը եւ թէ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը (որ հոտ կը գտնուէր) զարմացան: Անմիջապէս հեռագրեցին «Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդին», «Զօրավարը Կարս դացած չէ երբեք: Եղած զրոյցը զըրպարտութիւն է: Ալեքսանդրապօլ կը մնայ Կէնէրալ Նազարպէկովին հրամանաւ իր բանակը կազմակերպելու եւ լրացնելու»:

Դարձեալ ազտօտ խաղ մըն էր որ կը խաղցուէր Ահարոնեանի եւ անոր քիւքին կողմէ: Կեղծ խաղ մը ըլլալը երեւան եկաւ եւ Ահարոնեան այդ ահաւոր խաղին պատասխանատուութիւնը ծածկեց առանց կարեւորութիւն տալու «Ապահովութեան Խորհուրդին» պնդումներուն եւ պահանջներուն: Երբ «Հայաստանի Ապահովութեան Խորհուրդը» չլրցաւ ձեռք բերել Ահարոնեանին այդ հեռագրին իսկական օրինակները, Թոթովենց, Դժիսոյեան եւ Թիւթինճեան դիմեցին Ահարոնեանին որ պատասխանած է անոնց. «Հեռագիրը անթել էր, եւ բնագիր չունի»:

Երբ տեղի ունեցող այս խաչատուակութեան պատմութիւնը յիշեալ երեք պարոնները Կէնէրալ Նազարպէկովին կը պատմեն, Կէնէրալ Նազարպէկով կը պատասխանէ անոնց. «Ես ճակատէն եւ ներքին անցուղարձերէն բան չեմ գիտեր, սաչափը գիտեմ որ դաշնակցական խումբ մը մարդերէ շրջապատուած եմ: Անոնք վճռեն այն ինչ որ կը մտադրեն: Հայրենիքի մասին մտահոգուող չկայ: Գիտեմ թէ ի՞նչ ահաւոր խաղեր խաղցան եւ կը խաղան մեր ամէնուն սիրելի Արզալին Հերոս՝ Զօրավար Անդրանիկի զըրպարտուն: Միակ անձն է որ պիտի կարողանայ փրկել Հայ Ժողովուրդը իր ներկայ ահաւոր վիճակէն, եթէ խմբակ մը իր հակառակութիւնները դադարեցնէ անոր դէմ: Զօր. Անդրանիկ Կարս դացած չէ, ան իմ

հրամանովս իր բանակը կը կազմակերպէ: Ես դո՛ւ հեմ անիկ, թէեւ իր թշնամիները կը նախանձին եւ զայն խմբապետ կը կոչեն, բայց ան խմբապետ չէ. ան կէնէրալ է: Անդրանիկ կէնէրալ է, ես զայն տեսայ կոխուեցու մէջ, հերոս եւ զինուորական: Տիւրքացի համբաւուր ճակատամարտը շահողն է Զօր. խմբակի: Ռուս զինուորականութիւնը հիացած է Անդրանիկ: Ռուս զինուորականութեան վրայ: Հպարտ եմ անոր զինուորական կարողութեան վրայ: Հպարտ եմ Անդրանիկով: Եթէ անոր նման երկու զօրավարներ ալ ունենայի, Թուրքերը հիմա էնզարէ պիտի ըլլային եւ ոչ թէ Կարսի շուրջ»:

Զօր. Անդրանիկ Ախալքալաք, Ախցխա ուղղութեամբ զրկուած էր Կէնէրալ Նազարպէկովէն Թուրքերուն յարձակողականները դադարեցնելու եւ մեր թիկունքը ապահովելու:

Երբ մենք մեր պարտականութեան մէջ էինք, լրեսեցինք որ Ալեքսանդրապօլը դրաւուած է Թուրքերէն առանց ընդգիծութեան: Երբ լուրը Զօրավար Անդրանիկին հասաւ, իսկոյն Լօտի լեռները քաշուեցաւ իր հետ ունենալով 25,000 զաղթականութիւն:

Ալեքսանդրապօլի անկումէն վերջ այլեւս մեր բանակը Կէն. Նազարպէկովի բանակին հետ յարաբերութիւն ունենալէ դադարեցաւ: 25,000 զաղթական մեզ հետ առած դէպի եւ Լօտի անտառուտ եւ անամիկ լեռնազաւտը դիմեցինք Թիֆլիս-Ալեքսանդրապօլ երկարող երկաթուղապիւր պաշտպանելու եւ թրքական յառաջխաղացումը արգելելու:

Մեր ճամբուն վրայ եօթը թաթարական դիւղեր դիմադրեցին մեզի: Զանոնք մաքրելէ յետոյ հասանք ձէլալօղլի: Երբ ձէլալօղլի հասած էինք Կէն. Նազարպէկովի օղնական Պրն. Մանասեան Գարէ Բիլիսէէն հեռաձայնով Զօր. Անդրանիկին հետ խօսեցաւ,

քանդի իմացած էր թէ ան իր բանակին եւ 25,000 դաղթականներուն հետ Լօռի հասած էր: Մանասեան հազիւ կրցած էր մէկ երկու նախադասութիւն փոխանակել. «Մենք Գարէ Բիլիսէն կը թողունք եւ կ'երթանք դէպի Տիլիճան» ու այլևս հեռաձայնը լրած էր:

Կէն. Նազարպէկով Գարէ Բիլիսէն ալ կը նահանջէր առանց օր մը իսկ դիմադրելու թրքական ուժերուն:

Երբ օր մը Տանդ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանի գիւղը եկած էինք յանկարծ հեռաձայնը հնչեց. խօսողը Պ. Մանասեանն էր. «Հինգ օր Տիլիճան մնալէ վերջ դարձեալ Գարէ Բիլիսէ եկանք, եւ դտանք թէ ոչ մէկ թուրք զինուոր սոք դրած չէ հոն»: Երբ լսեց թէ Զօր. Անդրանիկ Տանդ գիւղը կը դռնուի, իսկոյն ինդրեց որ Զօրավարը հեռաձայնին զուտը դայ: Այս անգամ խօսողը Կէն. Նազարպէկովն էր. «Ի սէր Ասատուծայ, ի սէր Քրիստոսի, ի սէր նահատակներուն եւ Հայրենիքին սրահս Լօռին եւ չի թողուս որ թշնամին մեր կռնակը անցնի»: Զօրավարը պատասխանեց. «Որքան ատեն որ ժողովուրդը եւ զինուորը ինձի հետ են պիտի կռուիմ եւ բոլոր ուժովս չպիտի թողում թշնամին որ քայլ մը իսկ յառաջ ընթանայ»:

Քանի մը օր վերջ թուրքերը հակադարձակումով մը, երեք ժամէն կը գրաւեն Գարէ Բիլիսէն: Ժողովուրդին մէկ մասը Տիլիճան եւ մէկ մասն ալ դէպի Թիֆլիս կը փախչին 5,000 զոհեր տալով:

Երբ Գարէ Բիլիսէի անկումին լուրը Լօռի հասաւ, Լօռիի եւ Ղազախի Հայ ներկայացուցիչները Զօր. Անդրանիկին մօտ եկան եւ ինդրեցին անկէ որ Լօռի մնայ ու չի հեռանայ: Զօրավարը անոնց առա-

ջարկին ընդառաջ դնաց պայմանաւ որ Լօռեցին եւ Ղազախեցին իր զինուորին հաց եւ ձիերուն խոտ սայ:

Այս խոստումէն եւ երդումէն քանի մը օր վերջ Լօռեցի եւ Ղազախեցի ներկայացուցիչները դադանի ժողով կը գումարեն եւ կ'որոշեն որ ձերմակ դրօշակներով երթան եւ թուրք բանակը զիմաւորեն, առանց մտածելու թէ պատուոյ խօսք տուած եւ խնդրած էին Զօրավարին որ իրենց մօտ մնայ:

Մենք ներքին այս դաւադրութենէն լուր չունէինք. երբ օր մը բանաստեղծ Յովհ. Թումանեան եկաւ եւ ըսաւ «Զօրավար, այս ժողովուրդին ներկայացուցիչները որչափ որ քեզի խոստացան եւ երդում ըրին քեզի հետ հոս մնալու եւ կռուելու, սակայն եւ այնպէս առոնք ձերմակ Փլէկով պիտի զիմաւորեն թուրք բանակը եւ քեզ ոչ հաց եւ ոչ ալ ձիերուդ խոտ պիտի տան, ուստի ես քու բարեկամդ ու մտերիմդ չեմ ուզեր որ հոս մնաս եւ երեսուն տարուան փառաւոր գործունէութիւնդ արատաւորուի դաւաճանութեամբ մը»:

Մեր բանակը մեկնեցաւ դէպի Տիլիճան եւ մեզի հետեւեցան աւելի քան 25—30,000 դաղթականներ իրենց բախտը մեզի կայելով: (Տես այս մասին «Զօր. Անդրանիկ կը խօսի» գրքոյկը:)

3 Մայիսի 1918 թ.

Զօր. Անդրանիկ,

Սիրելի Անդրանիկ,

Նախ ներողութիւն եմ խնդրում, որ հնարաւորութիւն չունեմ կանոնաւոր նամակարդութիւն պահելու, որովհետեւ ժամանակ չկայ: Բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ եմ համարում մի շարք տեղեկութիւններ հաղորդել քեզ:

1) Խաղաղարար պատգամաւորութիւնը հասել է Բաթում, Կիւեյ եւ նաեւ Տաճկահայաստանի պատուիրարները Ահմէդ Իէյի նախագահութեամբ եւ Վէհիբ Բաշայի մասնակցութեամբ: Գերմանիայի կողմից եկել են Պօլսի գերմանական դեսպանը եւ հիւպատոսը: Առ այժմ եղել է մի պաշտօնական նիստ եւ ոչ մի մանրամասնութիւն չէրայ:

2) Հիւսիսային Կովկասում Ռոստով քաղաքը գրաւել են Գերման-Ուքրայնական զորքերը:

3) Լուր կայ թէ Գերմանացիք տեսնող են իջեցրել Պաթում:

4) Վլաստիկովկասում ստացուած է մի ռատիօ, որի մէջ ասուած է թէ գերմանական պարլամենտը իր փակ նիստում չորս ժամ քննութեան առարկայ է դարձրել Հայկական հարցը եւ ի նկատի առնելով Բրիտտի դաշնագիրը որոշել է ապահովել Կովկասեան Հայութեան ամբողջութիւնը, իսկ Տաճկահայերին առ ինքնավարութեան նման մի բան Վանի շրջանում: Թէեւ այս լուրը համարուած է կասկածելի:

5) Անդրկովկասում թուրքերը Սէյմում առաջարկել են Հայկական շտապ կազմել ամբողջ երեւանեան նահանգից, կցել Լօռին, Ախալքալաքը եւ Ղազախի լեռնական մասը, իսկ Գանձակի հայաբնակ մասերից կազմել մի առանձին կանտոն եւ միացրնել Աղբրէջանի հետ (թրքական կանտոնին):

6) Մեզ պատմում են որ բոլոր տեսակցութեան ժամանակ մեր Փրօնտում խօսակցութիւնների ժամանակ առանձնապէս հետաքրքրուած են ձեզանով եւ ուզում են թուրքեր իմանալ թէ ո՞ւր եւ ի՞նչ եւ շինում: Դա մեզ մի շարք վատ ենթադրութիւնների առիթ է առիս: Մինչեւ իսկ լուր կայ որ իբր նրանք կարող են պահանջել որ քեզ յանձնեն իրենց: Սրանք

բոլորը ենթադրութիւններ են: Բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ է որ չափազանց զգոյշ լինիք եւ ոչ մի առիթ չի տաք:

Փողի համար հեռագրել եմ Թիֆլիս, բայց մինչեւ այսօր ոչ մի պատասխան չկայ: Գալով մարդկանց թիւին Կէնէրալը խնդրեց յայտնել եւ իր կողմից ալ հեռագրեց, որ ոչ մի տէգրարներ չընդունիս, բայց այդ դու գնալիս ունէիր 14000 մարդ իսկ նրա, բայց այդ դու գնալիս ունէիր 14000 մարդ ունես, ուրեմն մնացած այժմ ասում են 2300 մարդ ունես, ուրեմն մնացածները գանազան գորամասերից եկած փախստականներ են, որոնց պէտք է չի ընդունէիք եւ վերադարձնէիք, բայց մինչեւ այսօր ոչ մի փախստական չէք վերադարձրել(*):

Առ այժմ այսքանը բարեւ բոլոր տղաներին,

Խորին յարգանքներով

ՄԱՆԱՍԵԱՆ

(*) Զօր. Անդրանիկ երբեք չէր քաջալերեր սեւ զինուոր իր շարքը ձգելու եւ իրեն մօտ գալու, ընդհակառակը կամաւորական շարժումի օրերէն իսկ, ինք օրէնքի կարգը անցուցիր էր թէ սեւ զինուոր որ սեւէ մէկ խմբապետի հրամանին տակ կը ծառայէ, չի կրնար դայն թողուլ եւ երթալ իր ուզած խմբապետին կամ հրամանատարին մօտ: Հակառակ ասոր պետին կամ հրամանատարին մօտ եկած են, Զօր զինուորներ յաճախ Զօրավարին մօտ եկած են, Զօրավարը ծեծած եւ բանտարկել տուած եւ ետ գրկած է իրենց շարքերուն, բայց զինուորը դարձեալ հակառակ պատիփին ծառայել եւ մեռնիլ ուզած է «Անդրանիկ Փաշային» մօտ: Այս սէրը դէպի Հերոսին պատճառ տուած էր խուլ նախանձի եւ շարակամութեան կարգ մը խմբապետներու եւ զինուորականներու մէջ:

Ստորև կը հրտաարակեմ իմ տրամադրութեանս տակ գտնուած այն բազմաթիւ նամակներէն մէկը որ ուղղուած է կարգ մը ենթասպաներէ եւ զինուորներէ զէպի Հերոսը, անոր մօտ ծառայելու տենջանքէն վառուած :

Գեներալ Մաթօր

Հերոս Անդրանիկ,

Սոյն գրութեամբ կուզանք յայտնելու Ձեզ, որ մեր ենթասպայական դպրոցը իր խփական նպատակին չի ծառայէր : Մեր այս տեղ եկած առաջին խումբ ենթասպաները, փոխանակ զրկելու Տաճկահայ անվարժ զինուորներուն մէջ գանոնք մարդելու, բաժնած են այնպիսի պօլքերու մէջ որ անոնց պէտքը այն տեղ անարժէք եղած եւ երբեւ պարզ զինուորներ զրկուած են ռազմաճակատ, այն ալ առանց բաւարարելու անոնց պէտքերը :

Այժմ նոյն ձեւով կ'ուզեն վարուել մեր խմբի հետ, թէեւ մեզ համար միեւնոյնն է, մենք մեր ամբողջ հոգիով նուիրուած, եկած ենք կուռելու մեր հայրենիքի թշնամուն դէմ, բայց այն մտքով որ մենք դպրոց դացած եւ պատրաստուած օգտակար լինելու եւ ապա մեր հայրենակիցներուն հետ ռազմաճակատ երթալու եւ աւելի կանոնաւոր կերպով կուռելու, այս ձեւի կարգադրութեամբ չյաջողուիլը այդ, եւ ահա ատոր համար այս խնդրագրով մէկտեղ Ձեզ զրկեցինք մեր ներկայացուցիչները խնդրելու որ բարհաճիք թոյլ տալ Ձեր ներկայացուցիչ Պրն. Սարգիսին մեր խումբն ալ առնելու, մեր հայրենակիցներէն վերակազմուելիք բանակին մէջ :

Սորին յարգանք

30 Ստորագրութիւններ

6 Ապրիլ 1918 թիւ
Կարս

Յ. Գ. — Հարկ կը համարենք յայտնելու, որ վերոյիշեալ դիմողներս զինուորական ռեւէ մարմնոյ դեռ ներկայացած չեմք : Նոյն Պրն. Սարգիս ձէպէ՝ ճի(*) ձիւտը խումբի խմբապետն էր : Ան սոյն նամակին կցած է երկտող մը զայն Չօրավարին ուղարկութեան յանձնելով :

Փաշա,

Սրանց գործը կարգադրելը իմ կարողութենէն վեր է, յայտնում եմ Ձերդ դերագանցութեան որ փողոցներուն մէջ թափառող սա ենթասպաները եւ զինուորները գործի յծես, քանզի մենք անոնց շատ պէտք ունինք : Ձեր հրամանին կ'սպասեմ :

ՃէՊէճի ՍԱՐԳԻՍ

Չօրավար Անդրանիկ եւ իր զօրամասը կուռեցան Գերման եւ Թուրք բանակներուն դէմ եւ կրցին դիւրացնել դաշնակից յաղթանակը Թուրքերուն դէմ, անմահացնելով իրենց անունը եւ գործերը, պատմութեան մէջ պատուաւոր յիշատակ մը թողելով : (**)

(*) ձէպէճի Սարգիս թրքական բանակին մէջ ծառայող զինուոր մըն էր որ 1916ին կամաւորներու ձեռքը դերի ինկաւ : Քաջ եւ անվախ եւ խիզախ էր : Կիլիկիան վերջին աղէտին, Հաճընի դիւցազնամարտին քաջարար կուռելէ վերջ ինկաւ հաղարաւորներու հետ միասին :

(**) 1917-1918 «Առանձին Հարուածող Չօրամաս» գործերը գրուած են «Առանձինն Հարուածող Չօրամաս» գրքին մէջ առանց մանրամասնութեան :

ԵՐԿՈՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ ԲԱՆԱԿԻ ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԷՆ

1915ի Ապրիլին զօրամասը պարսկական հողին մերայ բանակ դրած էր Սոյէն հարաւ Տիւղէտիւզ կողմում գիւղին մէջ: Իրիկուն մը լուր բերին Հրամ. Անդրանիկին թէ հնախոյզ եւ նոյն ատեն հրամանատարին անձնական գրադիր եւ թարգման Պրն. Աշխարհ Պէկ Գալէնթարով, Կէնէրալ Չէրնագուպովի հրամանով բանտարկուած է, ծանր ամբաստանութեամբ մը, եւ արգիլուած է ոեւէ մէկուն անոր հետ յարաբերելի եւ տեսակցելի:

Աշխարհ Պէկ Գալէնթարով գիտակից եւ բարեհամբոյր բնաւորութեամբ անձ մ'էր: Երջանաւարտ էր Փեթրօկրատի համալսարանէն եւ եկած էր Հայ կամաւորներու հետ գրաւուած վայրերուն մէջ հետախուզութիւններ կատարելու: Երկար տարիներ փրօթ. Մառի հետ աշխատակցած էր Անիի աւերակներու պեղումի գործին մէջ:

Ինչո՞ւ բանտարկուած էր յայտնի չէր մեզի:

Երբ Հրամանատար Անդրանիկ կը պատրաստուէր Կէնէրալ Չէրնագուպովին մօտ երթալ եւ միջամտել, լուր եկաւ Կէնէրալ Նազարպէկովէն եւ Կարիտան Յովսէփեանէն թէ իրենց միջամտութիւնը սպարդիւն անցած է եւ դրութիւնը շատ ծանր է, եւ առաւօտ լուսարացին Աշխարհ Պէկ Գալէնթարով գնդակահար պիտի ըլլայ:

Քանի մը ձիւղներով խկոյն Սոյ վտեթացինք մեզի հետ իրր թարգման առնելով Պրն. Արշակ Ձէմալեան: Սոյի մէջ թողանոթածիւզ ժազ ժամկոչեանէն Հրամանատարը հասկցաւ Աշխարհ Պէկովի բանտարկութեան պատճառը: Ռուս սպայ մը բողոքած է Կէն. Չէրնագուպովին թէ Աշխարհ Պէկ Գալէնթարով իր ուսնցիկն (բակոնին) հայհոյած է:

Ուստի բանտարկուած եւ դատապարտուած է հրացանազարկ ըլլալու:

«Իմ բարձրագոյն Ռուս հրամանատարս դիմում կատարեց Կէնէրալին մօտ», ըսաւ ժազ, «բայց սպարդիւն անցաւ, կը վախնամ որ ոեւէ միջամտութիւն աւելորդ եւ սպարդիւն պիտի ըլլայ», աւելցուց ժազ:

Երբ Կէնէրալ Չէրնագուպովի բնակարանին առջեւ հասանք, լուր դրկուեցաւ թէ Հրամ. Անդրանիկ կը փախաքի տեսակցութիւն մը ունենալ: Քանի մը վայրկեանէն լուր եկաւ եւ մենք առաջնորդուեցանք Կէնէրալին հիւրանոցը: Սովորական բարեւէն վերջ Հրամանատարը եւ Պրն. Արշակ Ձէմալեան իրենց աթոռները առին: Կէն. Չէրնագուպով բարկութեանէն թոռները առին: Կէն. Չէրնագուպով բարկութեան հետեւեցած եւ զաժան արտայայտուած թիւն մը կը կրէր իր սովորական ժպտուն եւ ուրախ դէմքին փոխարէն: «Գիտէ՞ք ինչ ստեղծի բան պատահած է» ըսաւ Կէն. Չէրնագուպով:

«Ի՞նչ է պատահած Ձերդ Մեծութիւն», ըսաւ Հրամ. Անդրանիկ:

«Յորեկ ատեն, շուկային մէջ, Աշխարհ Պէկ Գալէնթարով Սպայի մը Ուսնոցին հայհոյած եւ անպատուած է զայն: Այդ Ուսնոցը Չարի եւ Ռուս պետութեան պատիւն է, փառքն է: Արդէն ես տեղեկագրած եմ Փէթրօկրատ եւ վաղը պէտք է գնդակահարուի»:

«Ձերդ Մեծութիւն հոս թիրիմացութիւն մը կայ: Աշխարհ Պէկ Գալէնթարով կրթուած եւ բարի, գիտակից համալսարանական մ'է, անկարելի է որ անիկա այդպիսի սիւալ վարմունքի մէջ զտնուած լինի: Ամբողջ Կովկասը կը ճանչնայ զայն: Ան հոս եկած է կամաւորապէս թէ բանակին ծառայելու եւ թէ հետախուզութիւններ կատարելու: Ան մասնակցած է»:

յած է Փրօֆ. Մառի հետ երկար տարիներ Անիի պեղումներուն: Ալեք. Խատիսեան, Մեսրոպ Եպսկ., Սամսոն Յարութիւնեան կը ճանչնան զայն եւ կրնան վկայել քեզի անոր մասին»:

Կէն. Չէրնազուպովի ղէմքին արտայայտութիւնը քիչ մը փոխուեցաւ եւ հանդարտ երեւոյթ մը ստաւ եւ մտիկ կ'ընէր Հրամ. Անդրանիկին:

«Ձերդ Մեծութիւն այս գործը որ մենք միասին սկսանք փոխադարձ եւ շատ սիրալիւր էր: Պզտիկ հեղեղներ իրենց քամքայ կը բանան եւ տարիներու ընթացքին անոնք կը լայնան, կը մեծնան եւ հսկայ խորամներ եւ ձորեր կ'ըլլան...: Երբեք չեմ կրնար մտածել թէ իմ դրազիրս կրնայ այդպէս բան մը ըսած ըլլալ: Կրնայի՞ք ինծի ըսել անունը այդ սպային եւ թոյլ տալ որ երթամ եւ տեսնեմ զայն»:

«Այո» ըսաւ Կէնէրալը:

Պրն. Արշակ Չէմալեանի հետ խսկոյն դիմեցինք Սպային: Դեռ քնակարանը չի հասած այս Սպային ծանօթ անձ մը մեզի շատ կարեւոր ղէպք մը պատմեց: Այդ Ռուս Սպան իբր թէ պատերազմէն առաջ Հայաստան պտտած եւ հսկայ հատորներ գրած է Հայաստանի մասին: Այս գործին հրատարակութեան համար դիմած է Թիֆլիսի եւ Բագուի Հայ հարուստներուն խնդրելով 10,000 օրինակ հրատարակելու համար 15,000 բուրլի գումար մը: Հայեր այդ գումարը տուած են գործին հրատարակութեան համար, բայց ոչ զիրք եւ ոչ ալ աշխատանք հրատարակելու: Սպան մտնած է այդ գումարը»:

Երբ այս պատմութիւնը լսեց Հրամ. Անդրանիկ այլեւս աւելորդ համարեց երթալ եւ տեսնել այդ Սպան եւ խսկոյն վերադարձաւ Կէն. Չէրնազուպովին մօտ եւ ըսաւ. «Թոյլ տուէք ինծի Ձերդ Մեծու-

թիւն ըսելու թէ այդ Սպան խաչադող, խարերային մէկն է» եւ պատմեց սոյն պատմութիւնը:

Կէն. Չէրնազուպով երբ պատմութիւնը լսեց իսկոյն մեղմացաւ եւ ժպտիլ սկսաւ եւ ըսաւ «Իրա՞ն է ձեր պատմութիւնը սիրելիս»:

«Այո Ձերդ Մեծութիւն, իրողութիւն է այդ եւ ես կը վկայեմ»:

Ամիջապէս հրամայեց որ թէյ, անուշեղէն եւ չաքարեղէններ բերուին մեզի համար: Լուր դրկեց բանտ իր մօտ բերելու Աշխարհ Պէկ Գալէնթարովը:

Մեր խօսակցութեան միջոցին Կէն. Չէրնազուպով ըսաւ. «Ես ալ կը հետաքրքրուիմ հուսկիւննեւրով եւ կը սիրեմ դրազիլ այդ գործով: Իմ մօտս կարդ մը նիւթեր ունիմ զանոնք կրնամ տրամադրել իրեն որ գործածէ եւ մարդկութեան օգտակար ըլլայ»:

Քիչ վերջ Գալէնթարով մեր քով բերուեցաւ եւ մասնակցեցաւ մեր ուրախութեան: Երկու ժամ սիրալիւր խօսակցութենէ եւ հիւրասիրութենէ վերջ դո՛հ եւ զուարթ տուն եկանք:

* * *

Մէլէնաէն ղէպի Սօֆիան-Թէվրիզ կ'երթայինք: Յաղթանակը շահած եւ Սօֆիան հաղիւ մտած էինք տղաքը լուր բերին թէ Չէյթունցի Յովնանը Ռուս սպայի մը կողմէ բռնուած եւ բանտարկուած է:

Սօֆիան ղիւղին փողոցներուն մէկին մէջ դէռ առեն ջութի մը կը թափառի եղեր: Յովնանը առնոր դուռիին սանձ գրած մեր բանակը բերելու առեն կ'ընկէրալ Չէրնազուպով ինք անձամբ պատահելով կը հրամայէ Յովնանին որ ջութին եւ հրացանը յանձնէ: Քաջ եւ անվախ Յովնանը ոչ ջութին եւ ոչ ալ հրա- քանը կուտայ հակառակ «Ռուս զինուորականի» սպաննալիքին: Կէն. Չէրնազուպով խսկոյն սուլիչով

ձայն կուտայ եւ ձեռքին մէջ գտնուած երեքտրական լոյսը բանալով Յովնանին վրայ կ'ուղղէ գիտնալու թէ ո՞վ է որ իրեն կը դիմադրէ եւ իր հրամաններուն դէմ կ'երթայ: Յովնանը երեքտրական լոյսի ցուցումէն օգտուելով զինուորականին երեսը երբ կը տեսնէ իսկոյն հայերէն լեզուով կ'ըսէ «ա՛ռ, ա՛ռ» եւ հրացանը ու ջորին կ'երկարէ անոր: Այս ատեն արդէն կողաքներ շրջապատած են Յովնանը թանտ առաջնորդելով զայն:

Հրմ. Անդրանիկ Պ. Սամսոնը իբր թարգման մեր հետ առնելով զացիներ կէն. Չէրնագուպովին բնակարանը:

Սովորական բարեւէն վերջ կէնէրալ Չէրնագուպով դարձաւ եւ ժպտուն դէմքով ըսաւ «խնդրեմ ծանօթացէք հայասէր Պէտիր Խան Պէկի ցեղէն եղող, Ապտիւլ Բիդախ Պէյին: (Ապտիւլ Բիդախ քիւրտ մ'էր եւ կըթուած էր Փարիզ: Ժօն Թուրքերը կը հարածէին զայն: Այս Պէկը 100ի մօտ Հայեր իրեն հետ առած եկած էր Պարսկաստան): Ծանօթանալէ վերջ, կէն. Չէրնագուպով դարձաւ եւ ըսաւ.

«Իրիկունը փողոցին մէջ քալած ատենս տեսայ որ զինուորներէդ մէկը ջորի մը առած կ'երթար, հրամայեցի որ թէ ջորին եւ թէ իր հրացանը ինծի յանձնէ, բայց չի հնազանդեցաւ: Ռուսերէն ալ չէր զիտեր եւ չէր կրնար իմ հարցումներուս պատասխանել: Իր այս անհնազանդութեան համար առտուն զնդակահարել պիտի տամ զայն:

«Ձերդ Մեծութիւն իմ քով գտնուած բոլոր կամուրաններուն եւ սրատուիրած եմ որ ոչ ոքի չի յանձնեն իրենց հրացանները մինչեւ որ ես չի գիտնամ իրենց դործած յանցանքը եւ հրամայեմ դործադրելու ինչ որ կը պարտադրուի անոնց: Ան իմ հրամանս կատարած է: Ձերդ Մեծութիւն այս բո-

լորին հետ մէկտեղ պէտք է դիտնաք որ ան ճանչցած չէ ձեզ: Այս կամուրը քաջ զինուոր մըն է: Ան կ'իրիկիայէն Չէյթուն կոչուած տեղէն մինչեւ հոս եկած է, եւ ռուսերէն ալ չի գիտեր. կը խնդրեմ որ զայն պատժելու գործը ինծի տայիք: Այս այն անվախ եւ քաջ զինուորներէն մէկն է որ 114 կամուրներու դուրսը անցած Ջուլֆա եկաւ եւ ես զանոնք հետս առած զինուորեցի ձեզ, եւ դուք հոն ձեր հրացանը յայտնեցիք կամուրին հանդէպ եւ անոնց ներկայութեան ձեր ձեռքով կուրծքէս կախեցիք Սր. Գէսրգի քաջութեան խաչը որ ինծի զըրկուած էր»:

կէն. Չէրնագուպով սկսաւ մտածել ձեռքը ծնտին եւ ժպտուն դէմքով մը ըսաւ. «Սիրելիս քեզի կուտամ զայն, ինչպէս կ'ուղչք այնպէս պատժեցէք»:

Սիրայիր հիւրասիրութենէ վերջ Հրմ.ը շնորհակալութիւն յայտնեց եւ մենք մեկնեցանք դէպի մեր վրանները:

«Փաշա՛, հրամանիդ համաձայն չուզեցի յանձնել հրացանս եւ ջորին, բայց ուզեց եւ սպառնաց ինծի յանձնելու համար հրացանս, ուստի ստիպուած ինծի յանձնեցի զայն: Մութ էր եւ ամէն եղայ ցնցել եւ հրմշտկել զայն: Մութ էր եւ ամէն բան չէի կրնար տեսնել, երբ սուլիչը հանեց սուլեց եւ ձեռքին մէջէն լոյս մը իմ վրայ շրջեց այն ատեն եւ ձեռքին մէջէն լոյս մը իմ վրայ շրջեց այն ատեն կըրցի տեսնել դէմքը, ինքնիրենս ըսի այս այն կէնէկըցի էր որ փաշային կուրծքը խաչ կախեց, ուստի ըսի հայերէնով «ա՛ռ, ա՛ռ հրացանս»:

Այս միջադէպէն երկու. որ հազիւ անցած էր, կամուրը մը հակառակ կրկնակ պատուէրի եւ հրամանի կը պատժուէր իր անվայել յանցանքին համար: կէն. Չէրնագուպով այդ օր զաղտնի կերպով լրտեսելու եւ մեր ներքին գործերուն տեղեկանալու

համար սպայ մը զրկած է եղեր, սպան տեսներով այս զինուորին պատժուիլը դացած եւ պատմած է կէն. Չէրնազուպովին թէ Հրմ. Մնդրանիկ շատ խիստ կերպով իր զինուորներէն մէկը պատժել կուտար: Կէն. Չէրնազուպով խորհած է թէ Յովնանը ըլլալու է ան: Յովնանը չի ծեծուեցաւ եւ չի բանտարկուեցաւ. Հրամանատար Անդրանիկէն:

ԶՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԵՒ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՈՐԲԸ

1915ի Ռուսական մեծ եւ կեղծ նահանջը երբ տեղի ունեցաւ, Բասէնէն, Էրզրումէն, Մուշէն, Պիթլիսէն, Ախլաթէն, Վանէն եւ Պաշգաւթէն մօտաւորապէս 350,000 հայ գաղթականութիւն մը եկաւ եւ լեցուեցաւ Երեւանի եւ Էջմիածնի փողոցներուն մէջ:

Հազար զրկանք, նեղութիւն եւ տառապանք կրելի վերջ, անոնք եկած ինկած էին Կովկաս իրենց ցեղակիցներուն մօտ, անոնցմէ կարեկցութիւն, պաշտպանութիւն եւ օգնութիւն սպասելով: Մալարիան եւ վարչաւոր Էջմիածնի անտառին մէջ աւերներ կը գործէին: Ամէն օր հարիւրաւոր հայեր կը մռնէին: Ոչ մէկ խնամք, ոչ մէկ դարմանում եւ հոգածութիւն չկար: Գաղթական Հայը խնամող եւ կերակրող առաջնորդներ ու միութիւններ չկային^(*):

Կովկասահայը ա ն փ ո յ թ եւ անտարբեր էր հարուստ միլիոնատէրներուն հետ: Անոնք սառն ան-

(*) Երջանկայիշատակ բանաստեղծ Յովհ. Թումանեան իր երկու աղջիկներուն հետ Էջմիածին եկաւ եւ հոն Յ—Ա ամիս մնալով ծառայեց զիշեր եւ ցերեկ տառապող Հայութեան իր բոլոր միջոցներով: Ահա

տարբերութեամբ կը դիտէին գաղթականը եւ քամահարելով վանցնէին անոնց քովէն: Այս արգահատելի պատկերին առջեւ Ռուս ժողովուրդը եւ պաշտօնեաները շարժեցան եւ գործի ձեռնարկեցին այդ տառապող ժողովուրդին ցաւը մեղմելու: Ռուս կառավարութիւնը իր նպաստը փութացուց եւ կերակրեց Հայ գաղթականը մինչեւ 1917: Չարի կառավարութիւնը մօտաւորապէս 50,000,000 ռուբլի (25,000,000 տոլար այդ օրերուն) նուիրեց: Այս հսկայ օժանդակութեան մեծագոյն մասը Կովկաս կուգար Պրն. Միքայէլ Պապաջանեանի ձեռքով եւ կը յանձնուէր գաղթականական մարմիններուն՝ հայ գաղթականին թշուառութիւնը մեղմելու եւ մերկութիւնը ծածկելու:

Չարը հրամանագրով մը յայտարարած էր. «Անոնք որոնք Թրքահայ գաղթականութեան կը ծառայեն, զինուորագրութեմէ ազատ են»:

Այս առիթէն օգտուելով հաղարուորներ «Թըրքահայ գաղթականին ծառայելու համար» զինուորական հազուստ հազած քաղաքէ քաղաք շրջիլ սկսան հսկայ ամսականներով, եւ սակայն Թըրքահայ գաղթականին ցաւը ցաւ մնաց եւ թշուառութիւնը թշուառութիւն՝ անարգանքի եւ արհամարհանքի հետ: Գաղթականին անունով տրամադրուած դրամը եւ շնորհը շահագործեցին Ռուսահայ մարմիններն ու անհատները: Ծառեր իրենց զրպաններուն մէջ մէկ անհատները թողթեր պահած՝ իրր թէ Հայ գաղթականին կը ծառայէին, մինչդեռ իրենց խանութիւն մէջ

միակ Հայը որ կը ցաւ զոհել ամէն բան իր կեանքին գնով օգտակար ըլլալու իր աղգակիցներուն, ինկելի յիշատակ մը թողելով անոնց ամէն մէկուն սրտին մէջ:

իրենց գործերը եւ աշխատանքները յառաջ կը տանէին: Ուրիշներ պաշտօնեայի անուան տակ գաղթականին դրամը կը գրպանէին եւ շատեր ալ իրենց լուսանկարները հանած իրենց նշանածներուն կ'ուղարկէին^(*): Հարստացան, ազատուեցան, հպարտացան, արհամարհեցին, ատեցին, ծաղրեցին թրքահայ գաղթականը:

Գաղթականութեան օգնելու համար կազմակերպուած էին հետեւեալ միութիւնները:

- 1.— Նպաստամատոյց
- 2.— Կեդրոնական
- 3.— Եղբայրական Օգնութիւն

(*) Օր մը 41 Ռուսահայ ինտէլիգէնցիաներ Զօր. Անդրանիկին բանակը եկան ծառայելու համար: Զիւլուրներ էին ամէնքն ալ, փափուկ դպրոցական պարոններ: Ոտքով չէին կրնար քայլել և սակայն չէին գիտեր ալ թէ ի՞նչպէս սանձ դնելու են ձիերուն բերանը կամ ի՞նչպէս կասելու են թամբերը: Այս խումբակին պարոնները իրենց կուրծքերը գէնքերով զարդարած լուսանկարներ քաշել տուին եւ իրենց նշանածներուն եւ սիրականներուն զրկեցին, իրենց հերոսութիւնները ցոյց տալու...: Օր մը այս խմբակին 38 հոգին փախան: Այս խումբին պետը Պրն. Արչակ Աէմալեան եկաւ եւ խնդրեց Զօրավարէն որ իրեն վագանս տայ: Զօրավարը ըսաւ. «Իե՛ս ամիս մը չընէր դարդ, ի՞նչ պատճառով կամ ի՞նչ պատճառաբանութեամբ վագանս տամ քեզի»: Աէմալեան մեկնեցաւ: Յաջորդ օր նորէն եկաւ. «Զօրավար, կնոջմէս նամակ առի որ ինձի կ'սպասնայ (Գերմանացի էր կի՛նը) եւ ամուսնալուծումի խօսքեր կ'ընէ, եթէ տուն չվերադառնամ»: Այս առարկութեամբ ան ալ մեկնեցաւ:

- 4.— Բարեգործական
- 5.— Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ
- 6.— Վերաշինութիւն
- 7.— Գիւղատնտեսութիւն
- 8.— Քաղաքներու Միութիւն, Էւայն, Էւայն, մեծ ու փոքր միութիւններ:

Պ. Սամսոն Յարութիւնեան նախագահ էր Բարեգործականին, Հայր Աբրահամ նախագահ էր Գիւղատնտեսականին, Վերաշինութեան նախագահն էր Համբարձում Առաքելեան, Մոսկուայի Հայկ. Կոմիտէին՝ Մամիկոնեան, Եղբ. Օգնութեան՝ Վեհ. Կաթողիկոսը (բայց գործը վարողները իր ձեռքին տակ դտնուած կղերականներն էին), Քաղաքներու Միութեան կը նախագահէին Պրն. Ա. Խատիսեան եւ Տօք. Համօ Օհանջանեան (նախարարապետ):

Կազմակերպուած այս միութիւնները իրենց մէջ ունէին հարիւրաւոր պաշտօնեաներ: Պաշտօնէութիւնը աւելի ամսական կ'ստանար քան թէ գաղթականը նպաստ: Պաշտօնեան կ'ուտէր, կը յղձանար, կը շուսյոտանար, իսկ գաղթականը դարձեալ անօթի, ծարաւ եւ մերկ էր:

Ամէն կողմերէ կուշեր, բողոքներ, խնդրանքներ կը հասնէին Զօր. Անդրանիկին եւ իրենց անտանելի կացութեան եւ վիճակին համար դարման մը կը խնդրէին:

Զօրավարը կը տեսնէր այս բոլորը, եւ կ'զգար իր սիրած ժողովուրդին ցաւը իր սրտին մէջ, ուստի չէր կրնար անտարբեր մնալ: Մաքուր եւ անրիճ սիրտն ու հոգին չէր կրնար պաշտօններով եւ դրամսիրով շլացուել: Իր ցեղին վիշտը, իր ցեղին տաներով շլացուել: Իր ցեղին վիշտը, իր ցեղին տանապանքը պատճառ եղան որ կուրծք տայ այդ աւարդար եւ ապօրինի գործերուն դիմաց, ուստի կըր-

ուեցաւ եւ յաղթեց ու մեղմացուց իր ժողովուրդին տառապանքը :

Զօր. Անդրանիկ «Հորիզոն»ին միջոցաւ բաց նա-
մակ մը ուղղեց այս միութիւններուն հետեւեալ ի-
մաստով .

1. — Բոլոր գրամները պէտք է կեդրոնական
մարմնի մը քով մնան եւ ամէն մէկ զաղթականական
ընկերութիւն պէտք է իր ծախքերուն գրամը անկէ
ստանայ եւ անոր հաշիւ տայ :

2. — Թրքահայաստանի վեց նահանգներէն պէտք
է երկ երկու մարդիկ զտնուին այս կազմակերպու-
թիւններուն մէջ :

3. — Բոլոր այս կազմակերպութիւնները իրենց
գրասենտակներուն մէջ պէտք է կախեն իրենց պաշ-
տօնեաներուն անունները, մականունները, առած
ամսականը եւ գործին տեսակը : Այս կերպը որոշ ցոյց
պիտի տայ թէ քանի՞ տոկոսը Թրքահայ գաղթակա-
նին կը տրուի, եւ քանի՞ տոկոսը Ռուսահայ պաշ-
տօնէութեան :

4. — Գաղթականական այս միութեանց մէջ
պէտք էր որ գործէին Թրքահայ վերապրող ուսու-
ցիչներն ու ուսուցչուհիները, բժիշկներն ու դեղա-
գործները, զինուորականներն ու մտաւորականները,
որովհետեւ բուն Կովկասահայը հարուստ էր եւ կըր-
նար ապրիլ :

Այս չորս առաջարկները այս միութեանց եւ ա-
նոնց պաշտօնէութեանց հաճելի եկած չէր, ուստի
մերժեցին հաշիւ տայ :

Լուսահոգի Ռոստոմ օր մը Զօր. Անդրանիկին
բաւ. «Մենք մեր կարելին պիտի ընենք եւ «Հորի-
զոն»ին մէջ ալ պիտի գրենք որ շտկուին այդ թերու-
թիւնները» : Բայց մինչեւ ցարդ տակաւին բան մը
չգրուեցաւ եւ խոստումը խոստում մնաց :

Զօր. Անդրանիկ օրէ օր հսկայ զեղծումներ եւ
անարդարութիւններ տեսնելով, այլեւս չէր կրնար
անտարբեր մնալ, ուստի հրապարակային եւ ուրիշ
ժողովներ սարքեց, մինչեւ որ յաջողեցաւ Երեւանեան
Համագումարը ընտրել, որ վերջը Արեւմտահայ հոր-
հուրդի վերածուեցաւ :

Արեւմտահայ Խորհուրդին մէջ կային դաշնակ-
ցականներէն Պրնք. Շանթ, Արամ Մանուկեան, Վա-
հան Փափաղեան : Այս դաշնակցականները ամէն աշ-
խատանք թափեցին այս միութիւնը խանդրելու եւ
Գաշնակցութեան հրամանին տակ դնելու համար :
Մասամբ յաջողեցան ալ :

Արեւմտահայ հորհուրդը կը կազմուէր հետեւ-
եալ նպատակաւ : — Հսկել վերոյիշեալ մարմիննե-
րուն վրան որպէս զի իրենց պաշտօնեաները գործերը
լաւ կերպով յառաջ տանին, գողութիւններ, կաշա-
ռակերութիւններ եւ զեղծումներ չպատահին եւ տեղ-
եակ ըլլան ծախսուած գումարներուն :

Տէրախմէն, Մուշէն, Տրապիզոնի զմէն փախըս-
տական Հայեր եկած էին Երզնկա, Վան, Էրզրում, եւ
ցրուած էին Հայկական վերադրուուած երեք նա-
հանգներուն մէջ :

Կարինէն հեռապիւր մը եկաւ Թիֆլիս Զօր. Անդ-
րանիկին. «Հաղարաւորներ մերկ են եւ հագուստի
կարօտ, ցուրտը սոսկալի է, օգնութիւն հասցուեցէք :
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ»

Երբ Զօրավարը հեռապիւրը կարդալ կուտար,
Հայ զինուոր մը մօտեցաւ եւ ըստ. «Փաշա, ես աշ-
քոյս իսկ տեսայ որ Պրն. Սամսոն Յարութիւնեանին
կեցած չէնքին տակ անտուկներով հագուստեղէններ
կան» :

«Իրա՞ն կ'ըսես տղայ, լաւ գիտե՞ս» :

«Այո՛, Փաշա, եկուր երթանք դուն ալ տես» :

Զօր. Անդրանիկ մեզի հետ ընկերացաւ եւ մենք միասին դաջինք: Փոքրիկ պատուհանի մը կտորտած ապակիի ծակէն տեսանք սնտուկները: Երբ այս տեսաւ Զօրավարը, իսկոյն դնաց Սամսոն Յարութիւնեանին քով եւ ըսաւ. «Մինչեւ ե՞րբ պիտի պահէք այդ հագուստները: Մեռնելէն վե՞րջ պիտի տաք որ հագնին: Այդ հագուստները Ամերիկայէն դաղթականին համար եկած են: Անոնց ցուցակը ունի՞ս, կրնա՞մ տեսնել»:

«Այո՛, ունինք», ըսաւ Սամսոն Յարութիւնեան այլայլած եւ թունդ ելած: Անգլիերէն ցուցակի մը վրայ մանրամասնօրէն գրուած էր թէ ի՞նչ կար 56 սնտուկներուն մէջ: Յուշակը Տօք. Սաչատուր Պօնափարթեան (Քէրթըն Պօնափարթեան) թարգմանեց եւ յանձնեց Զօրավարին:

«Պէտք է շուտով գրկես Կարին որ դաղթականներուն բաժնուին», ըսաւ Զօրավարը:

«Զօրավար, վազոն չկայ», ըսաւ Սամսոն Յարութիւնեան:

Զօրավարը Թիֆլիսի կայարանը դնաց եւ իսկոյն վազոններ գտաւ:

«Զօրավար, չըլլա՞ր որ այդ սնտուկները բանանք եւ մէջը գտնուած նուրբ հագուստները հանեմք եւ ծախեմք եւ տեղը դնենք ուրիշ շորեր: Ի՞նչ պիտի ընէ դաղթականը նուրբ հագուստները», ըսաւ Սամսոն Յարութիւնեան:

«Կարին Գաղթ. Կոմիտէին գրեցէք, եթէ նուրբ հագուստներ գտնուին թող ձեզի գրկեն, դուք ալ ծախեցէք եւ նոր շորեր գնելով գրկեցէք»:

«Շատ լաւ», ըսաւ Սամսոն Յարութիւնեան:

«Եթէ այս սնտուկները Սարիղամիշ պիտի երթան եւ 2 ամիս ալ հոն պիտի մնան, ըսէ որ ես լաւ կարգադրութիւններ ընեմ», ըսաւ Զօրավարը:

«Ո՛չ, ո՛չ, իսկոյն Սարիղամիշէն փոքր երկաթուղիով Կարին պիտի ուղարկուի»:

Սնտուկները ճամբայ ելան եւ երկու ամիս Սարիղամիշ մնացին: Սարիղամիշի մէջ 4 սնտուկներ կը գողցուին:

Երբ լուրը եկաւ մեզի, Զօրավարը հարց տուաւ Պրն. Սամսոն Յարութիւնեանին. «Ո՞վ էր զինուոր պահապանը, եւ ի՞նչպէս թոյլ տուաւ որ այդ հսկայ սնտուկները գողցուին: Մէկ մարդ անկարելի է որ պանոնք տեղէն չարժէր, պէտք էր երեք հոգի: Ի՞նչպէս կարելի էր այդ»:

«Երեւում է թէ դաղթականները գողցած են», ըսուեցաւ: Խեղճ դաղթական:

Երբ մնացեալ սնտուկները Կարին կը հասնին Հայ դաղթականութեան բաժնուէրու համար, անյարմար լաթի կտորներ մնացած էին դատարկուած սնտուկներուն մէջ, «նուրբ կտորները» գացած՝ միայն դաղթականի յարմարները մնացած էին:???

Երբ սնտուկները կը բացուէին, ներկայ էին Վեհ. Կաթողիկոսին փոխանորդ եւ գրաւուած վայրերուն հոգեւոր հովիւ Գեղ. Զաւէն Նպիսկ. Բարայեան եւ ողբացեալ Բրօֆ. Տ. Կ. Լիւլէճեան: Սնտուկներուն մէջէն դուրս կուգային ոռուսական հին բէնճակներ, մէքլէն դուրս կուգային ոռուսական հին ֆանելիաներ, կտորտած հագուստներ, ոռուսական քէֆլէշ գուլպաներ եւ կօշիկներ, հին ցնցոտիներ: Ամերիկեան ոչ մէկ ձեւ կրող հագուստներ չկան: Գողերը գողցեր էին սնտուկին մէջ գտնուած «նուրբ» եւ արժանավայել հագուստները եւ անոնց տեղ անպէտք լաթի կտորներ թիմուած էին:

Իւրաքանչիւր սնտուկ որ կը բացուէր իր կողքին փակցուած ունէր անգլիերէն գրերով գրուած ցուցակ մը: Այդ ցուցակը կը լուսարանէր թէ ի՞նչ կը պարունակէ այդ սնտուկը: Օճառ, կօշիկ, գուր-

այս, տաք Փանելիաներ, տաք շապիկներ, հագուստ, ասեղ և թել:— Չկային ամէնքն ալ:

Երբ ողբացեալ Բրոֆ. Տ. Կ. Լիւլէճեան այդ ցանկին պարունակութիւնը կը կարդար, Վեհ. Կաթողիկոսին փոխանորդ Չաւէն Յարկ. զգուանքով կը դիտէր և կ'աւաղէր, նոթագրելով դատարկ սնտուկներուն անպէտք լաթի կտորներու ցանկը՝ վերին մարմիններուն բողոքելու նպատակաւ:

Բրոֆ. Տ. Կ. Լիւլէճեան փողոցներուն մէջ թափառող Հայ մանուկներուն և պատանիներուն համար անձնական ջանքերով դպրոց մը բացած էր, մէկ քանի Թրքահայ վարժապետներ և վարժուհիներ գործի լծելով: Տղայքը դպրոց եկած էին նոր հագուստներ ստանալու՝ բայց մերկ վերադարձան: Իրենց ցեղակիցները «այդքան բան» շատ էին տեսեր իրենց...: (*)

Այս կազմակերպութեանց կատարած գործերն ու մտնումները շատ շատ էին այլևս: Ռուս կառավարական պաշտօնեաները տեսած էին այդ, հետա-

(*) Ծանօթ. — Թիֆլիսի մէջ ճանչցայ՝ Փրոֆ. Տ. Կ. Լիւլէճեանը: Թրքական բանտը և կրած չարչարանքները դաշն մաշեցուցած էին: Լսած էինք իր պատմութիւնը: Լսած էինք Տէրսիմի և Նրզնկայի մէջ դաղթականին հանդէպ կատարած իր զոհարարումները: Տեղեակ էինք թէ ինչպէս խումբ մը Հայ քաջերու հետ միասին թուրք տուներէն դուրս բերած էր Հայ որրերը, և իրր հարձ և սպասաւոր ծառայեցուցած Հայ օրիորդները և կիները: 400--500 երախաներու և աղջիկներու ազատագրումը անոր կը պարտինք: Ան մեր եղեռնի պատմութեան մէջ ամուլիսն արքայտոյգը եղած է, որուն ոչ պետութիւն մը և ոչ ալ կուսակցութիւն մը չէր օգներ: Փրոֆ. ին

ՓՐՕՅ. ՏՕՆԱՊԵՏ ԼԻԼԷՃԵԱՆ

բրբրուած էին այդ մարմիններու գործերով: Չարը որոշած էր Ռուս պաշտօնեաներ տեղաւորել այդ միութեանց մէջ եւ ճամբայ տալ Հայ պաշտօնեաներուն, անձամբ իրենք հոգալու Հայ գաղթականը եւ որբերը: Երբ այս մտադրութիւնը գործադրուելու վրայ էր, Ռուսական յեղափոխութիւնը եկաւ, Կէրէնսկին յաջորդեց եւ քիչ վերջ ամէն բան յեղաշրջուեցաւ:

350,000 Թրքահայ գաղթականութեանն ո՞րքան օգտուեցան եւ կամ ո՞րքան սպրեցան եւ մնացին՝ չենք գիտեր, սակայն եւ այնպէս ուրախ պիտի ըլլանք եւ զո՞ս պիտի մնանք եթէ այդ գաղթականութեան վէսը վերադրած գտնենք այսօր: Ներկայ կառավարութիւնը լաւ գործ մը կատարած պիտի ըլլայ եթէ հետաքրքրուի անոնցմով եւ տեսնէ թէ Հայաստ-

այս յանդուզն ձեռնարկը պատճառ տուած էր որ իր դէմ դրգո՞՞ Ռուս բանակին մէջ ծառայող Թաթար զինուորականը եւ տեղացի թուրքերը բողոքելու եւ դատի կանչելու: Փրօֆ.ը միտ մինակ Ռուս Չինուորական Դատարանին առջեւ կեցած կրցաւ ապացուցանել մեծ եղեռնի պատմութեան հետ թէ ադատադրուածները Հայ են եւ Հայու դաւակներ, բեկանելով հետիոտն մինչեւ Սիպերիա աքսորի իր պատալճիրօր:

Թիֆլիսի «Հորիզոն»ը այսպէս գրեց — Մի տաճկահայ քրօֆէսօր, Տ. Կ. Լիւրճեան, Երզնկայի շրջանից թուրքերի աներից դուրս է բերել Հայ երախտներ, հանելով իր դէմ թուրք ժողովուրդը: Ինչո՞ւ Երախտ դասն անպարտ թողել է, հաստատելով Հայ երախտներ իսկութիւնը», եւ այն:

Այս մեծ միջադէպէն վերջ, երբ Երզնկայէն Կարին կուգար եւ անկէ ժամանակի մը համար Թիֆ-

տանի ամէն մէկ դաւառի ու դաւառակի մէջ ո՞րքան Արեւմտահայ կայ եւ ո՞ւր կը մնայ, ո՞րչափը կին ու երախտ եւ ո՞րչափը տղայմարդեր են: Այս հաշուեցուցակը լման զաղափար մը պիտի տայ մեզի...:

Կարժէ քանի մը սողերով պարզել եւ պատմութեան յանձնել Չօրավար Անդրանիկի կատարած գոհարեումներն ու գործերը հանդէպ գաղթականին: Երբ Թրքական եւ Թաթարական ուժերը կրակի մէջ առած կը զարնէին հայ զինուորին ու գաղթականին, Չօր. Անդրանիկ իր «Հարուածող Առանձինն Չօրախախին» հետ կուրծք կուտար եւ կը խորտակէր թշնամիին ուժերը, փրկելով եւ իր հետ տանելով 35,000 Հայ գաղթականութիւն մը:

Իրէպոլ Լուրմալիի դաշնագրէն վերջ, երբ Չօրավար Անդրանիկ կէնէրալ Նազարպէկովին հրամայեց Սիւրբանդրապօլի աջ թեւին վրայ Ղազանճի, նով Ալեքսանդրապօլի կը գտնուէր, Լօսիի Չըզըխլար եւ Կիւլի Պուլախ կը գտնուէր, Լօսիի լեռներէն անցնելով իր հետ դէպի Տիլիման կը տանէր 25,000 գաղթականութիւն մը: Երբ Տիլիմանէն կը մեկնէր իր գործասին հետ դէպի Նովի Պայա-

լիս կը մեկնէր, Ռուսահայ ինտէլիգենցիան Թրքալիսի կը մտաւորականն այ արհամարհեց: Թիֆլիսի հայ այդ մտաւորականն այ արհամարհեց: Թիֆլիսի մէջ Փրօֆէսօրը միմիայն վայելեց բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանի, Չօր. Անդրանիկի, Բէֆթըն Պոնափարթեանի եւ Թոթովինցի յարգանքը եւ դուրսէն հայ հայրենի մեկնեցաւ Կարին եւ գաղթականը: Դարձեալ մեկնեցաւ Կարին եւ գաղթականը Հայաստան ցաւերը մեղմելու եւ անոնց օգնելու համար: Դաշնակցութիւնը մտոցաւ եւ վարցաւ հիւսնաբերուն մէջ ինքզինք մոռցաւ եւ վարցաւ հիւսնաբերուն մէջ ինքզինք մոռցաւ եւ չքաւոր վիճակի մէջ մեկնուեցաւ Թշուառ եւ չքաւոր վիճակի մէջ մեկնուեցաւ, աննշան հողակոյտ մը ունենալով Կարնոյ քարուքանդ եղած գերեզմանատան մէջ:

զիտ, Տար Արակէղ, Նախիջեւան, Զուլֆա եւ Սոյ, դաղթականութեան թիւը 33,000ի կը հասնէր: Գաղթականութիւնը կը հետեւէր Զօր. Անդրանիկին այն փտահուութեամբ թէ պիտի չկոտորուէր եւ պիտի սպրէր:

Երբ Եայնի թաթարական զիւզին մօտեցանք, Օրտուպատ անցնելու, Եայճի դիմադրեց մեզ: 1800 տուն թաթարական մեծ զիւզաքաղաք մըն էր ան: Այս թաթարները ութը ամիս էր որ փակած էին ճամբաները եւ ոչ մէկ Հայ կըրցած չէր անցնիլ: Մեղրի եւ Ագուլիսի զիւզացիք երբ 75,000 փամփուշտ բեռցուցած կը տանին եղեր, այս թաթարները յարձակելով անոնց վրայ սպաննած եւ զբաւած են փամփուշտները: Այս թաթարները իրենց հետ ունէին թրքական զօրքեր եւ երկու լեոնային թնդանօթ: Երբ Զօր. Անդրանիկին բանակը մօտեցաւ, Մայսր թաթարները չուզեցին ծածրայ տալ եւ սկսան հրակ բանալ: Զօրավար Անդրանիկ իսկոյն գործի սկսաւ: Եայճի թաթարները ջարդուեցան եւ զիւզը հրոյճարակ եղաւ 13 թաթարական դիմադրող զիւզերու հետ: Այս յաղթանակին լուրը տարածուեցաւ թաթարական շրջանակներուն մէջ սարսափ ազդելով: (Տե՛ս «Հարուածող Զօրամաս» անուն գիրքը):

Բանակին պարենաւորումը գաղթականին հետ Զօր. Անդրանիկի ուսերուն ծանրացած էր: 35,000 գաղթական եւ զինուոր իրենց բախտը եւ ճակատագիրը Զօրավարին կապած էին եւ կ'երթային եւ կը կոուէին հոն ուր որ ան կը հրամայէր:

Երբ Զօրամասը Սոյ վերադարձաւ եւ եկաւ Եայճի, Ագուլիսով Պիտաը Փարակա, Նախիջեւանի ժողովուրդը միաձայնութեամբ ներկայացուցիչներ զրկած էր Զօրավար Անդրանիկին որ գայ եւ զիրենք

պաշտպանէ: Զօրավարը իր առաջարկները ներկայացուց եւ ժողովուրդը շատ սիրով ընդունեց:

Առաջարկը հետեւեալն էր.— Իր բանակին տալ հաց, ուտելիք, կօշիկ եւ ձիու պայտ, համէտ եւ այլն պիտոյքներ:

Կղնուտ անունով զիւզի մը մէջ Ռուսերէն մնացած րէտիօ մը (անթել հեռագիր) մը կար: Հոս Հայ զինուոր մը կար որ բէտիօն կը հասկնար: Զօրավարը զայն պաշտօնեայ կարգեց եւ անոր ամուսնանը կրկնապատկեց որ գործին ալ աւելի ուշադրութիւն տայ: Օր մը Ռուսահայ բէտիօի այս պաշտօնեան տայ: Անթել հեռագիր մը բռնած էր եւ զայն Աչոտ Մեթիք Մուսահանցի հետ Զօրավարին զրկած էր: Անթել հեռագիրը կէն. Նազարպէկովէն էր: Ան կը հրամահեռագիրը կէն. Տէր Յակոբովին. «Յայտայէր Այեքսանդրապօլ կէն. Տէր Յակոբովին. «Յայտայէր Թրքական Բնդի. Հրամանատարին քէ Զօր. Անդրանիկ ինքնագուլիս կը կոուի Նախիջեւանի, Խոյի եւ Զուլֆայի շրջաններուն մէջ: Մեք անոր ըրածներուն եւ ոչ մէկին պատասխանատու չեմք, մեզի հետ ոչ մէկ կապ չունի ան:

Կենէրալ ՆԱԶԱՐՊԵԿՈՎ»

Երբ Զօրավարը այս հեռագիրը առաւ, կարգալէ վերջ պահեց զայն եւ երկու օր վերջ նոյն րիտիօնով Բագու օրուան Ռուս կառավարութեան այսպէս հեռագրեց:

«Բագուի օրուան Ռուս կառավարութեան. ես իմ Հարուածող Զօրամասովս կը կոուիմ թրքական ուժերուն դէմ: Միս մինակ եմ: Եթէ հնարաւորութիւն ունիք, օգնեցէք ինձի:

ԱՆՌԱՆԻԿ»

Բագուի մէջ մեր այս բէտիօն բռնած են ողբացեալ Ստեփան Շահումեան եւ Ռուս պաշտօնեաներ:

Շահումեան եւ օրուան կառավարութիւնը ջանացած են քանի մը միլիոն բուբլի ղրկել, բայց հնարաւորութիւն ունեցած չեն 3000 վերստ հեռաւորութեան վրայ մեղի օգնութեան հասնելու: Այս բէտիօսն առնելով Մոսկուա եւ Փեթրոկրատ Լէնինի ղրկուած է, որը մեծ ուրախութիւն առթած է Պօլշէվիկ կառավարութեան եւ օրուան լրագրութեանց:

Երբ 1920ին օգտուելով Տէնիքինի յաղթանակէն Օտեսա գացած էի առեւտրական գործով մը, յանկարծ հանդիպեցայ Պրն. Լեոն Լիւլէճեանին: Հապիւ ճանչցայ զայն, ընկճուած եւ մերամաղձոտ դէմք մը ունէր: Կարճ խօսակցութենէ մը վերջ հարցուց եւ հետաքրքրուեցաւ Ձօր. Անդրանիկի կեանքով: Ըսի թէ Ձօրավարը Ամերիկա մեկնեցաւ մասնաւոր գործով մը, ինչ որ պատահութիւնը զայն դարձեալ բանակ կ'երթանք միասին... Քիչ մը խօսելէ վերջ Պրն. Լիւլէճեան ըսաւ. «Երբ Մոսկուայի Թահանաքաեա բանտէն նոր դուրս եկած էի, ազատուելով գնդակահարուելէ, Մոսկուայի պաշտօնաթերթ Իզվեսթիան իր առաջին էջերուն վրայ շարաթիւերով շարունակ Ձօրավար Անդրանիկի սագմական կարողութեանց եւ «Հարուածող Ձօրամաս»ին կատարած գործերուն վերայ կը գրէր, հրատարակելով Ձօրավարին անթել հեռագիրը ուղղուած «Բազու օրուան Ռուս կառավարութեան»:

Պօլշէվիկ թերթերը եւ պօլշէվիկ պաշտօնէութիւնը ալ աւելի հաշտ աչքով սկսան նայիլ դէպի Հայ գաղթականը եւ Հայ ժողովուրդը: Ձօրավար Անդրանիկի այդ հեռագիրը Ռուսաստան ապաստանող եւ պօլշէվիկ վարչութեան ձեռքին տակ ապրող Հայ գաղթականը եւ ժողովուրդը ալ աւելի լայն առանձնաշնորհումներու արժանացուց:

Երբ Պիսթը Փարակա Հայկական գիւղերով Խափուսիզ ըսուած լեռներով Ձօրամասը 35,000 դադթականին հետ կը տանէր դէպի Դաւիթ Պէկի բերդերը, հոս Թաթար եւ Հայ գիւղացիները դիմաւորեցին աղով եւ հացով Ձօրավար Անդրանիկը եւ բանակը: Ձօրավարը ոչ մէկ Թաթարի քիթն իսկ չարիւնեց: Թաթար կնոջ մը ձին որ գողցուած էր, կինը եկաւ եւ իր խնդրանքը ներկայացուց Ձօրավարին: Ձօրավարը իսկոյն գտնել տուաւ ձին եւ գողցող Հայը պատժեց ծանր կերպով եւ կինը ճամբու դրաւ:

Երբ բանակը Չանկէզուր-Ղափան հասաւ, մինչեւ այդ ատեն 15օ գինուորներ ֆօլերայէն մեռած էին: Քօլերան, ջուրի պակասը, բնակութեան անյարմար վայրերը մտահոգութիւն պատճառող զօրավարը վայրերը մտահոգութիւն պատճառող զօրավարը հսկայ դաղթակաւոր ազդակներ էին: Ձօրավարը հասաւ Տաթեւի վանքը, նութիւնը իր հետ առած հասաւ Տաթեւի վանքը, Տաթեւէն Գորիս քաղաքը: Կարճ ատեն մը հոս մնալէ վերջ, Ձօրավարը նպատակ դրած էր Սիսեան անցնիլ: Երբ Պէշքեփէլէր հասած էինք, Ձօրավարը Հայ քահանայի մը եւ քանի մը Հայերու հետ լուր ղրկեց թաթարական հետեւալ գիւղերուն Ուրութ, Շամ, Աղուտի, Վաղուտի, Տէրէքէնտ, Ղըզըլճա, Օրթէքիւզ, — որպէս զի ճամբան բաց թողուն եւ ոեւէ թշնամական ցոյցեր չի կատարեն: Այս Թաթարներն ալ շփացած ութը ամիսէ ի վեր փակած էին բոլոր ճամբաները եւ 15—20 հայեր սպաննած էին, նոյն ճամբաներով անցնիլ փորձող ճամբորդներն ալ: Այս գիւղերով անցնիլ փորձող ճամբորդներն ալ: Առանց կարեւորութիւն տալու Հայ պատգամաւորներուն կարեւորութիւն տալու Հայ պատգամաւորներն ալ: Ձաւուածող լու խօսքին, մեր վրայ կրակ բացին: «Հարուածող Ձօրամասը» գործի սկսաւ եւ կարճ ատենուան մը միջոցին այդ գիւղերը մաքրեց եւ մնացորդ Թաթար-

ները հազիւ թէ կրցին փախչիլ դէպի Արագի շրջանը գտնուող թաթարական գիւղերը :

Ասոնք Հայ-Թաթարական կռիւին ատեն ալ շատ կոտորածներ եւ սպանութիւններ գործած էին՝ սարսափի մատնելով Կովկասահայր : Չոր. Անդրանիկ անմիջապէս երեք գաւառները, Ղափան, Սիւեան եւ Չանկէզուր, սկսաւ դիրքեր փորել տալ : Ինք անձամբ կը հսկէր փորուած դիրքերուն եւ ցոյց կուտար կարեւոր տեղերը : Այս երեք գաւառներուն մէջ զօրահաւաք կատարեց : Ոստիկանութիւն որոշեց եւ ներքին կարգ ու կանոնը հաստատեց : Նախկին Ռուսական դատարանի պաշտօնեաները որ հոս կը մնային, պաշտօնի դուրս անցուց : Շուշիի հետ կապ հաստատեց եւ թղթատարութիւն տեղի կ'ունենար : Իր հետ գտնուած գաղթականութիւնը պաշտուած թաթարական գիւղերը տեղաւորեց :

Այս բոլոր գործերը կարգադրելէ վերջ, 1918 Նոյեմբերին շարժեցաւ բանակը Շուշի եւ Աղտամով Բագու գացող թրքական զօրքին կոնակէն զարնելու : Երբ Չորամասը Չապուխէզքէրու հասաւ, Հաճի Սամլու Միւսլիմանյար, Նուրի փաշայի մնացորդ զինուորները, Մէրքիզ լեռը բարձրացած եւ կիրճերը ամբացած չէին թողուր որ անցնինք : Ասոնք Մէրքիզէն մէկ ժամ հետո Ղարաղլար Հայկական 1000 տնո : որ գիւղը քանդած, ջարդած եւ Մէրքիզի ձորին մէջ սպաննած էին էրզրումի ճակատին վրայ չի կոուող Ա. եւ Դ. գունդերուն 217 զինուորները եւ 83 զաղթականները : Ասոնք այն զինուորներն էին որոնք կարնոյ առջեւ «չենք կոսելը, չենք կոուելը» կը պօռային : «Թո'ղ Տաճկահայր կոուել, մենք մեր հայրենիքը կ'ուզենք երթալ եւ դայն պաշտպանել», եւ գէնք բացին Չորավար Անդրանիկին վրայ առանց մտիկ ընելու Չորավարին խօսքերուն թէ՛ «Պաշտպանեցէք

Կարինը եւ ահա փրկած պիտի ըլլաք ձեր տուները եւ ձեր պատիւները» : Եւ Չորավարը ու թրքահայր հիմա իրենց սովորներուն եւ աճիւններուն վրայ կեցած իրենց վրէժը կը լուծէին :

Չորավարը այս դիրքին վրայ յարձակելէ առաջ, Գորիսէն հրաման ըրաւ որ Շուշիի չորս գաւառները, իրենց բոլոր զինուած ուժերը դուրս բերեն իրենց զեկավարներով եւ զարնեն ու Աղտամը բռնեն : Նոյնպէս Ղափան գաւառի զինուորներուն եւ զեկավարներուն լուր տուաւ որ զարնեն եւ հալածեն թշնամին : Նոյն հրամանը դրկեց Կարեանաքի գաւառի բնակիչներուն ալ : Ասոնք բոլորը միասին եւ միահամուռ պիտի զարնէին : Թէեւ չկրցին միաժամանակ զարնել, սակայն եւ այնպէս անոնք ալ իրենց կարգին ըրին ինչ որ կրնային : Չորամասը ամենամեծ զինուորներէն զէմ կեցած Չապուխէզքէրուն կը զարնէր : Մենք կրցինք յաղթանակը տանիլ եւ քանդել Չապուխէզքէրուի 13 գիւղերը, Ղափանի 37 թաթարական գիւղերուն հետ : Երբ Չապուխէզքէրուի դիրքերը վերցուցինք, տեսանք թէ լեռներուն մէջ փորուած դիրքերը գերմանական սիթեմով փորուած դիրքեր էին : Մեր դէմ ոչ միայն թաթարը կեցած կը կուէր, այլ նաեւ թուրք կանոնաւոր զինուորներն ալ :

Ձինաղաղար եղած էր եւ մենք լուր չունէինք : Օր մը Կէնէրալ Թաւորնէն լուր մը եկաւ որ կ'ըսէր. «Ձինաղաղար եղած է. վայր իմ կողմէն երկու Անգլիացի սպաններ քու մօտ պիտի գան. դադրեցուր կռիւներդ» :

Յաջորդ օր Անգլիացի սպանները եկան եւ տեսնուեցան Չորավար Անդրանիկին հետ : Ձինաղաղար էր եւ թուրքերը պարտուած էին :

35,000 գաղթականներ իրենց կեանքը կը պարտէին Զօրավարին եւ Զօրամասի քաջագործութեանց: 137 որբեր որոնք անտէր մնացած եւ հոս ու հոն ձրգուած էին, Զօրավարը զանոնք հաւաքեց եւ Գարաբիլիսէի — Սիսեան — մէջ որբանոց մը բացաւ զանոնք խնամելու համար: Զօրավարը կիներ վարձեց անոնց հոգ տանելու եւ բժիշկներ ու դեղագործներ ղրկեց հիւանդները դարմանելու համար: Մօտաւորապէս ինը ամսուան համար ուտելիք, հագնելիք եւ դեղորայք ճարեց անոնց:

Սիսեանի ժողովուրդը գաղթականութեան եւ որբերուն արգահատելի վիճակը տեսնելով, պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Երեւան Հայ Հանրապետութեան մօտ:

Պատգամաւորներն էին Եիրինեան, Գէղէոն վարժապետ եւ Նիկոլի Յովսէփովիչ:

Այս պատգամաւորները 90,000 Հայութեան կողմէ կրկին եւ կրկին անգամներ ղրկուեցան եւ Պրն. Պատիսեան այս հսկայ կարիքին համար 50,000 բուրդ ղրկած էր: 3,000 բուրդին Երեւանէն Սիսեան բերող հայր ծախսած էր: Զօրավար Անդրանիկ տեսնելով այդ ջնջին գումարը, առանց ձեռք դարնելու դրամին թելազրեց որ այդ 47,000 բուրդին կիւմրի կժածոր գտնուած որբերուն տանի եւ կժածորի ազգային մարմինէն ստացական առնելով տանէ ու յանձնէ Պրն. Ա. Պատիսեանին:

Երբ պատգամաւորները դարձեալ Երեւան գացին օգնութիւն եւ սպորմամբերք ստանալու Հալիական կառավարութենէն՝ անոնք կը մերժուին: Պատգամաւոր Պրն. Եիրինեան, որ դաշնակցական մըն էր, հրապարակաւ այսպէս խոստովանեցաւ. «Զօր. Անդրանիկ որքան ատեն որ մեր մէջ է, մեզի ոչ օգնութիւն եւ ոչ ալ դրամ պիտի ղրկեն: Անոնք կ'ու-

ղէին որ Զօր. Անդրանիկ այս յաջողութիւնները չունենար եւ լքուէր ու իյնար. ահա այս է Երեւանի վարիչներուն մտայնութիւնը: Ես իբրեւ դաշնակցական ցաւով կը խոստովանիմ»: (Պրն. Եիրինեան պօլշէփիկներէն սպաննուեցաւ, իսկ Գէղէոն վարժապետ ու Յովսէփովիչ կ'ապրին):

1918ի Ապրիլին երբ Զօրավար Անդրանիկ պիտի մեկնէր Սիսեանէն էջմիածին, Սիսեանէն 3000 փութ ցորեն գնեց եւ ամբարեց Անկէօրակոթ գիւղի ամբարներուն մէջ: Անդիացի քօլօնէլ Կիւլընի կարգադրութեամբ մարմին մը կազմակերպեցինք, որ այդ ամբարներուն պիտի հսկէր եւ ցորենը միմիայն պիտի բաժնուէր այլի եւ անտէր կիներուն: Երբ այս գործն ալ վերջացաւ, Զօրավարը իր զինուորներով Տարալակչլով էջմիածին եկաւ (*):

Երբ «Հարուածող Զօրամաս»ը դէպի էջմիածին կը շարժէր, Զանկէզուրի, Սիսեանի եւ Ղափանի երեք գաւառներու Ազդ. Միութիւններն ու մեծաւորները եկան Զօրավարին մօտ եւ ըսին. «Զօրավար կրնորհի՞ս թէ Խուսերը դարձեալ պիտի դան»: «Չէ՞ք տեսներ, պատասխանեց Զօրավարը, անոնք հոս ձեռ-

(*) Ծանօթ. — Յարմար առիթով պիտի հրատարակենք առանձին հատորով Զանկէզուրի, Սիսեանի եւ Ղափանի Հայութեան կողմէ Զօր. Վր. գրուած պաշտօնական եւ անհատական բազմաթիւ նամակներն ու այլեւայլ գրութիւնները որոնց հրատարակութիւնը զանց առնուած է Զօր. Անդրանիկի «Առանձին Հարուածող Զօրամասը» անուն գրքին մէջ:

հետ են, եւ կը տեսնեմ զանոնք, ձեր քով նստած են, զայցած չեն: Դաշնակիցներու ներկայութիւնը ձեր մէջ առենուան մը համար է միայն, անոնք հոս չեն կրնար մնալ, պիտի մեկնին ասկէ»:

«Կովկասը եւ անոր ծայրագաւառները Ռուսերուն համար անհրաժեշտ է»:

«Կովկասը Ռուսիոյ համար ռազմապէս եւ տընտեսապէս շատ մեծ կարեւորութիւն ունեցող հողամաս մըն է: Ռուսերը ոչ միայն 1914ի սահմանները կը մտածեն իրենց ձեռքին մէջ պահել, այլ երթալ եւ տիրել Տարքաի լեռնաշղթային: Տաւրոսը Հիւսիսի եւ Հարաւի ազգերուն մէջտեղ դնուած հզօր սրատնէչն է, ով որ ձեռք բերէ այդ հսկայ եւ անառիկ լեռնաշղթան ան է որ պիտի հրամայէ Միջերկրահանէն Կասպից ծով եւ Հարաւ: Կը ցաւիմ որ դուք կը մտածէք թէ Ռուսիա ներքին դժբախտութիւններով քայքայուած, մեռած լմնցած է այլեւս, եւ ՏՅ տարիէն խելքը զլուխը չի դար, (ասիկա Կովկասահայ մտաւորական դասակարգին մտայնութիւնն էր) բայց սաշտիւր որոշ գիտցէք թէ 150,000,000 առողջ եւ կարելիութիւններով լեցուն Ռուս ժողովուրդը մեռած չէ այլ կ'ապրի: Քանի մը տարի վերջ պիտի տեսնէք թէ աւելի զօրաւոր եւ աւելի ուժեղ պետութիւն մը պիտի լինի քան որ էր 1914ին»:

Դուք մօտաւորապէս մէկ դար է որ Ռուս կայսրութեան հպատակ էք եւ անոր հովանիին տակ կ'ապրէք, բայց ցաւալի է ըսել թէ դուք չի նախցաւ գայն: Իմ վերջին թերադրանքս եւ խնդրանքս է ձեզ, երեք դաւառի Հայերէդ որ Ռուսերուն հետ լաւ վարուիք հեռու մնարով սեւէ թշնամական քայլերէ, թշնամիներով չըջապատուած այս հողամասին մէջ»:

* * *

Յաճախ խօսակցութեանց եւ վիճարանութեանց նիւթ կը դառնար Ռուսերուն Կովկաս վերադառնալու հարցը: Այս առթիւ կ'արժէ ի յայտ բերել Զօրավարին տեսութիւնները զորս կ'ունենար ազգային ականաւոր դէմքերու հետ երբ անոնք կ'ուղէին Հաւատացնել Զօրավարն ալ եւ ամէնն ալ թէ «Ռուսերը զայցին եւ էլ չեն դար»:

Այս խօսակցութեանց եւ վիճարանութեանց մէջ Զօրավարը կ'ըսէր. «Ես օրերով, շաբաթներով եւ ամիսներով մտածած եւ ես ինքս ինծի հարց տուած եմ, թէ իրա՞ւ Ռուսերը մեռան, իրա՞ւ զայցին ու չպիտի գան, իրա՞ւ Կովկասը իր բախտին պիտի թողուի, իրա՞ւ Ռուս պետական անձնաւորութիւնները չպիտի հետապնդեն Չարերու քաղաքական ճշգրտումները, ու երբ ես այս հարցերը ինծի կուտամ, ես ինքս չեմ կրնար համոզել թէ մեռան եւ զայցին Ռուսերը: 1827էն մինչեւ 1917 Ռուս պետութիւնը 700,000 զինուոր զոհած եւ անոնց արիւնով ներկած է Կովկասեան մին մի քար ու հող: Ահաւոր դժուարութեանց տակալով, դրամական հսկայ վատնումներու հետ, եկած հասած է տեղ մը որ զայն իր ձգտումներուն եւ երազներուն մօտ կեցուցած է: Թաճկուած է Կովկասը երկաթուղապիծերու ցանձածկուած է պետական պաշտօնեաներու հացերով, շինուած են պետական պաշտօնեաներու համար մեծ շէնքեր, մաքսատուններ, զեղեցիկ եւ հրամար մեծ շէնքեր, զօրանոցներ, շօւէ ճանապարհներ, կամուրջներ, սահմանադրիսային զօրանոցներ, զպրոցներ, եկեղեցիներ, գրադարաններ եւ մարզադպրոցներ: Մշակուած եւ իւզի հսկայ հարստութեանց երեսան բերուած են իւզի հարստութեանց ազգիւր եզող հօրերը: Թողուլ ասոնք եւ անառիկ լեռներն ու ձորերը եւ հեռանալ կը նշանակէ սանձ դնել Ռուս քաղաքական ձգտումներուն եւ լճանալ

ու մեռնիլ: Այս բոլորը մտքիս առջև բերելէ վերջ կ'ըսեմ Ռուսիան Կովկասը չի կրնար ձգել եւ հեռանալ զայն Ատրպէյճանի, Վրաստանի եւ Հայաստանի ժողովրդեան թողելով:

* * *

1916ի վերջերը Թիֆլիսի մէջ վիճարանութիւն մը տեղի ունեցաւ հետեւեալ նիւթին շուրջ. «Մենք գմեղ կրնանք կառավարել թէ ոչ»: Ներկայ էին շատ շատեր ինչպէս նաեւ Մեսրոպ Եպսկին ալ: Ամէն մարդ խօսեցաւ եւ իր կարծիքը յայտնեց: Ժողովուրդը եւ վիճարանողները փափաք յայտնեցին սր Զօրավարն ալ խօսի եւ իր կարծիքը տայ:

«Մենք ներկայիս մենք գմեղ չենք կրնար կառավարել, ըսաւ Զօրավարը: Տասէն մինչեւ քսան տարի ուրիշ պետութիւն մը պէտք է որ կառավարէ գմեղ: Երբ օրուան սերունդը գիտակցութեան հասնի եւ գիտնայ գործածել իր քուէն այն ատեն մենք գմեղ կառավարելու ուղիին մէջ մտած կ'ըլլանք: Այսօր մենք չենք կրնար կառավարել գմեղ, քանզի մենք անտեսապէս քայքայուած, ֆիզիքապէս յոգնած եւ նեղմիտ կուսակցամոլութեամբ բաժան բաժան եղած ժողովուրդ մըն ենք»:

Շատ շատերու հետ Մեսրոպ Եպիսկոպոսն ալ արձագանգ տուաւ Զօրավարին խօսքերուն:

Երբ Զօրավարը կը մեկնէր, Զանկէզուրցին, Ղափանցին եւ Սիսեանցին իրենց յարգանքը եւ երախտագիտութիւնը կը յայտնէին արցունքով եւ շնորհակալութեամբ: «Շնորհիւ քեզ եւ քու Զօրամասիդ Զանկէզուր, Սիսեան եւ Ղափան երեք գաւառներուն Հայութիւնը կ'ապրի, քու անուանդ յաւիտեան երախտագարտ ըլլալով»:

1918ին Երեւան լուր մը հասած էր թէ Սիսեանցիի մը ձեռքով սպաննուած է Զօր. Անդրանիկ: Երեւանեան կառավարութիւնը այս լուրը պաշտօնապէս թուրքերուն հաղորդած էր եւ անոնք ալ Կ. Պոլիս: Երբ շրջագայող լուրը հասաւ Տարալակէզ, Սիսեան, Գորիս եւ Զանկէզուր, Սիսեանցիք բարկացած ըսին. «Այս ի՞նչ ստութիւն, այս ի՞նչ անարդարութիւններ են որ կը կատարուին Երեւանի մէջ: Մենք ի՞նչպէս կրնանք սպաննել մէկը՝ որուն կը պարտինք մեր կեանքը եւ պատիւը 90,000 Հայութեան հետ»:

Զօր. Անդրանիկ սպաննուած չէր, բաց ճակատով գնաց իր Զօրամասին հետ էջմիածին, առանց Երեւան մտնելու եւ դաւաճաններուն երեսները տեսնելու, յանձնեց իր ռազմամթերքները Վեհ. Կաթողիկոսին արժանանալով անոր օրհնանքին եւ համբոյսով: Յրուէց բանակը եւ մեկնեցաւ Թիֆլիս: Պաթումէն Անգլիացիները զինք պատիւներով Բարիկ եւ Լոնտոն բերին:

Զօր. Անդրանիկ երբ էջմիածին կը գտնուէր, Վեհ. Կաթողիկոսը շորս անդամ ճաշի հրաւիրեց Զօրավարը: Երբ օր մը լճին վրայ նայող չէնքին տանիքին վրայ նստած կը խօսէին, Վեհափառը ողբաբանքին խղճալի վիճակին վրայ եւ ըսաւ. «Զօրավարս, 1915—16ին էջմիածին եղած ես: 40,000 ծառ ունեցող անտառն ալ տեսար: Երկար տարիներու այդ աշխատանքը, այդ հարստութիւնը եւ գեղեցկութիւնը փճացան: Թրքահայ գաղթականը ջերմեռանդ էր, անոր հովանիներուն տակ հանգչեցաւ եւ ձեռք չգարկաւ, մէկ ճիւղ իսկ չկտորեց, բայց Սիւրճեռք չգարկաւ, մէկ ճիւղ իսկ չկտորեց եւ վամեց»:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ

«Իրենց պէտքին համար վառեցին», ըսաւ Զօրավարը:

«Ոչ միայն վառեցին, այլ ծախեցին: Հաղիւ մէկ չորրորդը իրենց պէտքին համար գործածեցին, երեք չորրորդը ծախեցին, եւ ամալապուցին էջմիածնի երեւմտի դրախտատեսիլ գեղեցկութիւնը»:

ՓՈԹՈՐԿԱԼԻՑ ՀԱՇՎԵՐՈՅԹ ՄԸ

1915ի մեծ նահանջէն վերջ Երեւան կը գրաւուէինք: Հանրաժանութ եւ ամէնուս սիրելի եւ յարգելի գրադէտ Լէօի փեսան Տօբթօրը եւ անոր եղբայրը ճաշկերոյթ մը սարքած էին: Հրաւիրուած էին շատ շատեր եւ Զօր. Անդրանիկ:

Երեւանի Առաջնորդ Խորէն Եպիսկոպոսը նստած էր սեղանին դուռը, անոր քով յաջորդաբար նստած էին Զօր. Անդրանիկ, Բրիտտախոր Միքայէլեանի քրոջ տղան Սամսոնը, լուսահոգի Գարօ Փառարմաճեան, Ա. Ահարոնեանի տղան Պրն. Վարդգէս Ահարոնեան եւ այլն:

Սեղանը գեղեցիկ եւ ամէն բան առատ էր: Սեղանին քամառտան կ'առաջարկէր խմել «կենացներու» սրոնք հատած էին եւ եկած հասած էին մինչեւ Գրիգոր Լուսաւորեչի կենացը:

Զօր. Անդրանիկ տխուր էր, դէմքը ներքին վշտի մը արտայայտութիւնը կը ցուցադրէր, չէր ժպտեր ան, շատ քիչ կը խօսէր, եւ երբեք չէր հրճուեր «կեցցէներու» շնթալի ձայներէն եւ աղմուկներէն:

Զօրավարը գրեւոր ձեռք առաւ եւ իր ծունկերուն վրայ բռնած թղթի կտորին վրայ բան մը գրեց ու առաւ Սամսոնին: Սամսոն կարդաց եւ առաւ Վարդգէսին (Վարդգէս այդ ժամանակաշրջանին Զօր. Անդրանիկի գրադէրն էր), երկտողը Վարդգէսին գրուած էր:

— Վարդգէսս, առանց ունէ բան զգացներու պիտի ելլես սեղանէն եւ դուրս երթաս, քառորդ ժամ վերջ այլայլած եւ դունտաւած ներս պիտի մտնես եւ պոտաս. թրքական տիվիթիա մը Իկտիլ հասած է, իսկ թուրք ձիաւորներ էջմիածնի պա-

տերուն տակ հասած կը կոտորեն Հայ գաղթականներն ու հիւանդները :

Քատորդ ժամ վերջ Վարդգէս հրաշարի կերպով իր զերը կատարեց պատկերացնելով իր վրայ սարսափի եւ ցաւի արտայայտութիւնները : Երբ այդ խօսակերպ լսեցին ներկաները, շատեր նուազեցան, շատեր մահուան գոչին եւ սրտփուքին մէջ էին, ուրիշներ ցաւագին ճիչեր կ'արտասանէին իրարանցումի հետ : Սեղանին ուրախ եւ զուարթ տրամադրութիւնը սուգի եւ վշտի փոխուեցաւ :

Քիչ վերջ երբ երեւան եկաւ թէ Վարդգէսին ըրածը խող մ'էր, ներկաները սկսան պոռայ, սպառնալ, բարկանալ եւ հայհոյել Վարդգէսին : Այս իրարանցումին մէջ ոտքի կեցաւ Զօրավարը եւ խօսեցաւ . «Ես էի այդ խողը խողցողը, Վարդգէսը յանցանք չունի, ան իր զերը շատ լաւ կատարեց : Ես այս կեր ու խումի ընթացքին երբեք չժպտեցայ, չխնդացի եւ շատերդ ինձի հարց կուտայիք թէ «Անդրանիկ ճամ ինչո՞ւ չես ժպտում», ուրախանում» եւ իմ կենացն ալ խմեցիք : Ես չէի կրնար ժպտիլ երբ Հայ գաղթականին արդահատեցի պատկերը մտքիս առջեւ կը բերէի եւ կը բաղդատէի անոնց վիճակը ձերինին եւ այս սեղանին հետ : Հազարաւոր գաղթականներ եկած թափուած են էջմիածին եւ վանքի պատին տակ կը մեռնին անխնամ, իսկ մենք հոս նստած կուտենք եւ «կենացներու» ալ կը խմենք : Խմեցինք մինչեւ Գրիգոր Լուսաւորիչի կենացն ալ, բայց չի յիշեցինք թէ մեզմէ քիչ մը անդին Հայը կը մեռնի, կը տառապի, կը չարչրկուի :

— Վստահ եղէք թէ Թուրքերը Կովկաս պիտի մտնեն երբ որ ալ ըլլայ : Այս վտանդին դէմ մտա-

ծող չկայ, թէ ին՞չ պէտք է ընենք երբ Թուրքերը Կովկաս մտնեն» :

Կատարեալ լուսթիւն տիրած էր ամէն մէկուն գլուխը կախ, բեկանուած սրտով մտիկ կ'ընէր Զօրավարին որ Հայ ցաւով կը տառապէր, խրախճանքի եւ ճոխութեամբ լեցուն սեղանի մը առջեւ իսկ :

— Երկու բառեր կան մեր լեզուին մէջ, շարունակեց Զօրավարը : Կ'ըլլայ եւ չըլլար : Թուրքերը Կովկաս կուգան բառերը կան, Թուրքերը Կովկաս չեն գար բառերն ալ կան, բայց ես ձեզի կ'ըսեմ թէ Թուրքերը Կովկաս պիտի գան :

Զօրավարին խօսքերէն վերջ լուսահողի Գարօ փատորմածեան խօսք առաւ եւ այսպէս խօսեցաւ .

«Յարգելի Հայրենակիցներս, այսօր հոս ձեզի խոստովանութիւն մը պիտի ընեմ : Օսմ. սահմանագրութեան օրերուն երբ մենք յեղափոխականներս կ. Պոլիս կը վաղէինք իրարու ետեւէ, Անդրանիկը մեզի ամէնուս հետ կը վիճէր, կը խրատէր եւ կը թելադրէր որ կ. Պոլիս չերթանք եւ կ'ըսէր : «Մեզի լոյսերիս համար Թուրքերը մեծ եւ խոշոր թակարդ մը լարած են եւ մեզ ամէնքս ալ մէջը պիտի ձգեն», մը լարած են եւ մեզ ամէնքս ալ մէջը պիտի ձգեն», «յոռետես» մակդիրով սրակեցինք դայն եւ գացինք կ. Պոլիս եւ գաւառները :

1909ին երբ պոլկարական կեղծ անցագրով կ. Պոլիս եկաւ իր հետ բերելով իր սեփական միջոցներով Պոլկարահայ գաղութին հաւաքած 127 ոսներով Պոլկարահայ գաղութին հաւաքած Մասունի եւ Մուշի դպրոցկիի գումարը ի նպաստ Մասունի եւ Մուշի դպրոցներուն եւ յանձնեց դայն Գուրեան Սրբազանին ու երկու օր յետոյ վերադարձաւ Եզիպտոս :

Ի պատիւ իրեն երբ Թօքատիեանի ճաշարանի ներքնայարկի սենեակներէն մէկին մէջ հացկերոյթ մը սարքած էին ընկերներ, Վարդգէս, Զարդար-

եան, Շահ-բեկեան, ինքս, Ակնունի, Մինասեան եւ ուրիշներ, Անգրանիկ մեղի հետ երեք ժամ վիճարանեցաւ թէ «մեծ թակարդ մը կայ, զգոյշ եղէք, եւ այն երիտասարդներն ալ որ զինուոր տուիք, այդ պատրուակին տակ պիտի կոտորուին ամէնքն ալ» : Լուսահոգի Ակնունին ըսաւ, Անգրանիկ ջան ի՞նչ յոռետես ես, քիչ մըն ալ լաւատես եղիր, այլեւս ոչ մէկ Հայու քիթ պիտի չարիւնի : Երբ Ակնունին «յոռետես» կոչեց Անգրանիկը, Անգրանիկ ըսաւ, այսքան երկար խօսելէ վերջ երբ տակաւին համոզուած չէք խօսքերուս, խերը տեսէք ձեր էնվէրին ալ եւ Թալէազին ալ, եւ ոտքի կեցաւ, «մնաք բարի» ըսաւ եւ հեռացաւ : Այս խօսքերէն հազիւ 40 օր անցած էր Երիտասարդ Թուրքերը Ատանան կոտորեցին : Ատանայի կոտորածին Անգրանիկ Եգիպտոսէն այսպէս գրած էր Ակնունիին. «Ահա իմ յոռետեսութիւնս եւ ձեր լաւատեսութիւնը, երբ ժամանակը գայ ձեր Թալէազն ու էնվէրը ձեզ ալ պիտի կոտորեն» :

Ես այսօր կը խոստովանիմ թէ միմակ մարդն էր որ չի խարուեցաւ Թուրքերէն եւ չի շլացաւ պաշտօններէ : Մենք խարուեցանք եւ խարուած էինք Թուրքերէն» :

* * *

1908ին երբ Օսմ. սահմանադրութիւնը տեղի ունեցաւ, լուսահոգի Չաւարեան Անգրանիկին (Պարոյր էր Չօրավարին կեղծ անունը այս ատեն, թէ եւ ուրիշ կեղծ անուններ ալ ունի) կը գրէր.

Սիրելի Պարոյր,

Մուշի եւ Սասունի ժողովուրդը այս անգամ իր ցանկութիւնը կը յայտնէ ձեզ ընտրել Օսմ. փարլա-

մէնթի անդամ Պրն. Գեղամ Տէր Կարապետեանի տեղ : Կը փափաքէնք որ խոստումդ տաս :

ձերդ
ՉԱՒԱՐԵԱՆ

Չօր. Անգրանիկ Չաւարեանի կրկնակ դիմումներուն եւ նամակներուն պատասխանեց այսպէս.

Սիրելի ընկեր,

Նամակներդ ստացած եմ եւ զարմանքով կարդացած. ես ո՛ւր Օսմ. փարլամէնթի անդամ ըլլալը ուր :

Այդ ոճրագործներու վտամակները որոնք հոս նստած են, ես անոնց չեմ հաւատար եւ երկրորդ որ իմ գործս չէ հոս գալ եւ այդ աթոռին վրայ նըստիլ : Ես կը փափաքիմ որ օր մը պատուով մեռնիմ : Ոչ այդ աթոռ, ոչ այդ պաշտօնն եւ ոչ ալ ԾՈ Օսմ. ոսկի ամսական կ'ուզեմ : Չիս հանգիստ ձրկեցէք իմ պուկարական համեստ հիւղակիս մէջ : Ես կը նախընտրեմ հոս ճակտիս քրտինքով եւ բաղոկիս ուժով ցորեն, գարի, լուբիս եւ գետնախրնձոր ցանել եւ մշակել ու աղբիլ քան թէ գալ եւ փարլամէնթի անդամ ըլլալ :

Բոլոր ընկերներու բարեւ

ձերդ

ՊԱՐՈՅՐ

վառնա, Պուլկարիա

ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԵՒ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1916ի աշնան երբ Հրմ. Անդրանիկ Քիսլաւսկի եւ Փէթրիկորսկի կը գանուէր, տեղի Հայ գաղութը ի պատիւ Հրամանատարին հացկերոյթ մը սարքած էր:

Տասնեակ մը եւ աւելի Հայ միլիոնատէրեր իրենց տիկիններուն եւ զաւակներուն հետ բոլորուած էին ճոխ սեղաններու շուրջ: Պատերազմը ալ աւելի հարստացուցած էր զիրենք եւ կարծես ճոխութիւնը մոռցուցած էր իրենց պարտականութիւնը Հայ ցեղին եւ Հայ գաղթականին հանդէպ:

Երբ սեղանապետը մաղթանքներ կը տեղար եւ բաժակներ կը պարպուէին, ներկաները խնդրեցին Հրմ. Անդրանիկէն որ բաժակաճառ մը խօսի:

«Յարգելի Հայրենակիցներս,

Ձեր այս պատիւին համար շատ շնորհակալ եմ: Այս ճոխ սեղանը եւ առատ բարիքները ինձի ոչ հաճոյք կուտան եւ ոչ ալ հրճուանք, երբ կը մտարկեմ եւ կը խորհիմ հարիւր հազարաւոր գաղթականներուն վրայ որոնք ոչ հաց եւ ոչ ալ հագուստ ունին: Դուք հոս ճոխ սեղաններ կը վայելք ամէն օր: Ձեր վայելքին մէջ արդեօք օր մը մտարերեցի՞ր թէ մենք որբեր եւ գաղթականներ ունինք:

Ձեր այս անտարբեր եւ անհոգ վերաբերումը անպատիժ պիտի չմնայ եթէ դուք այսպէս շարունակէք: Ես կը հաւատամ թէ կայ զօրաւոր ուժ մը որ ամէն բան կը տեսնէ եւ կը դիտէ: Մի՛ ըսէք թէ դուք հարուստ էք, ապահով էք, վտանգ չկայ մեզի, մութին մէջ թափառող թունաւորիչ միջբրոպները, որոնք խոչորացոյցով չեն երեւիր, անոնք

պիտի մտնեն ձեր քթերէն ներս եւ դուք ալ պիտի մեռնիք...:

Ես չեմ ըսեր ձեզի թէ ձեզեք ձեր գործը, ձեր զրազումները եւ դացէք դէպի ճակատ: Ոչ: Դուք ձեր գործակատարներն ունիք, զրկեցէք անոնք որբին եւ գաղթականին մօտ եւ թող անոնք տեսնեն անոնց վիճակը եւ պատմեն ձեզի: Դուք պէտք է որ չարժէք եւ կտտարէք ձեր պարտականութիւնը մեղմելու համար անոնց ցաւը եւ կսկիծը: Այս է իմ փափաքը այս հացկերոյթի սեղանին առթիւ, տեսնել անոնց երջանկութիւնը որ իմս է, որ ձերն է»:

Դատնայով դէպի տիկնանց ըսաւ. «Այդ թանկարժէք մատանիները, այդ գոհարները եւ այդ զարդեղէնները որ ձեր վրայ կը կրէք, արդեօք մըտածեցի՞ր ձեր մայրերուն, ձեր քոյրերուն եւ եղբայրներուն վրայ: Վաղը ամէնքս ալ պիտի մեռնինք եւ երթանք, այդ ոսկիները եւ այդ զարդերը արժէք ունենալի պիտի դադրին, ձեր գործերն են որ պիտի մնան ու ապրին: Ի՞նչ յիշատակ պիտի թողուք ձեր ետեւ եւ քանի՞ չուսու մայրերու եւ քոյրերու արցունքը պիտի սրբէք բալասան եւ սպեղանի գնելով անոնց վէրքին վրայ»:

Ներկաներուն դէմքերը տխրութեամբ ծածկուած էին փսփսուքի տեղի տալով, քանզի Հրամանատարին խօսքերը ծանր էին եւ հարուածը ուժեղ:

* * *

Երբ Չանկէզուրէն Թիֆլիս եկանք եւ հիւր մընացինք բանաստեղծ Յովհ. Թումանեանի տունը, Թումանեան օր մը խօսակցութեան մէջ այսպէս ըսաւ. «Չօրսլար, Քիսլաւսկիի եւ Փէթրիկորսկիի մէջ ի պատիւ ձեզի տրուած հացկերոյթին ներկայ եղող միլիոնատէրները ամէնքն ալ թշուառ վիճակի մատնուած են: Անոնք ինձի պատմեցին ի պատիւ

քեզի տրուած հազկերոյթին առթիւ անոնց խօսած խօսքերդ: Ըսին ինձի թէ իրենք ցաւով լսած էին հարուստ օրերուն ձեր խօսքերը, որ կը կ'զգուշացրնէք զիրենք հեռուները տեսնել եւ հարստութեան չի վստահիլ, «բայց մենք ոչ ուզեցինք լսել անոր խրատները եւ ոչ ալ մտիկ ըրինք տրուած թերազրանքները: Մենք ալ կարօտ ենք այսօր օգնութեան, երանի՜ թէ շատ տայինք Հայ դաղթականին, դոն՛ այսօր խղճի բնօ չէինք ունենար»:

Ի՞ՆՉ Կ'ԸՍԷԻՆ ԹՈՒՐՔ ՓԱՇԱՆԵՐԸ

Երբ Ա. Խատիսեան, Տրապիզոնէն Բրէստ Լուդովսկի դաշնագրին համար եղած ժողովներէն կը վերադառնար, հետեւեալ ուշադրաւ յայտնութիւնը բրաւ Չօրավար Անդրանիկին:

«Երբ ընդմիջումներ եւ հանգիստի պահեր կը տրուէր, այդ փաշաներուն ցաւը քեզի հետ էր: Վէ՛հից, Նուրի եւ Խէլիլ փաշաները կ'ըսէին. «Գիտենք որ դուք կը հաշտուիք մեզի հետ. Չօր. Անդրանիկն այ պիտի հաշտուի՞ մեզի հետ»:

Վրացի ներկայացուցիչը կ'ըսէր թէ. «Մենք Չօր. Անդրանիկը պիտի համոզենք որ Եւրոպա երթայ»:

Վէ՛հից փաշան կը պատասխանէ. «Աչխարհի որ մէկ անիւնն ալ որ զրկէք գայն, ան մեզի հետ չի հաշտուիր»:

Երբ թրքական զինուորականներ Թիֆլիս հասած էին, Վրաց սպտաքին գործերու նախարար Կէլէկորին Թուրք փաշաներուն — Վէ՛հից, Խէլիլ եւ

Նուրի — ճաշկերոյթ մը կուտայ: Հրաւիրուած են Հայկական ներկայացուցիչներ ալ, Պ. Արշակ Զէմարեան եւ ուրիշներ:

Ճաշկերոյթին ատեն վիճարանութիւն մը տեղի կ'ունենայ Չօր. Անդրանիկի շուրջ: Պրն. Զէմարեան ամէն բան կ'ուրանայ եւ կը սնդէ թէ իրենք Չօր. Անդրանիկը չեն ճանչնար եւ ոչ մէկ կապ ունին անոր հետ: Այս ատեն Խէլիլ փաշա ստքի կ'ելլէ եւ կ'ըսէ. «Մենք ալ մի վայրկեան ենթադրենք թէ դուք անոր բրած գործերը չէք զիտեր եւ անոր հետ կապ չունիք, բայց Կէնէրալ Անդրանիկ ինք շատ լաւ գիտէ թէ ինք ի՞նչ կ'ընէ...»:

Յաճախ կը մտածեմ եւ ինքնիրենս կ'ըսեմ թէ այս մարդը երեսուն տարի է որ մեր դէմ (Թուրք կառավարութեան) կը կռուի, արդեօք չի ճանձրացա՞ւ, չի յոգնեցա՞ւ կամ չի ծերացա՞ւ: Դուք ինչ կ'ուզէք այն ըսէք կամ ջանք թափեցէք հաւատացնել մեզ, կամ ուրանալ գայն եւ իր գործերը, մենք կը ճանչնանք եւ զիտենք թէ ո՞վ է ան: Կը ցաւիմ որ Հայ ծներ է»:

Այս այն Խէլիլ փաշան է որ Արաղուլի, Պաշալալէի, Նոր Տուզի, Մաքէչքի, ճարճալանի կռիւներուն մէջ դէմ գիմաց կուռած եւ պարտուած էր, ուստի Խէլիլ փաշան շատ լաւ ճանչցած էր թէ ո՞վ էր Չօր. Անդրանիկը:

ՎԵՐՁԻՆ ՆԱՅ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

ԵՒ

ԿԷԿԷԶԿՈՐԻԻ ՇԵՏ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Երբ Զանկէզուր կը գտնուէինք լուր մը հասաւ մեզի թէ Հայեր Դրօի առաջնորդութեամբ մէկ կողմ

մէն Վրացիներուն եւ միւս կողմէն Տէվէլու-Նախի-
ջեւանի ուղղութեամբ, Նախիջեւանի Թաթարնե-
րուն վրայ յարձակած են:

Այս լուրը մեզի դարմանք պատճառեց թէ ին-
չո՞ւ համար Հայեր պէտք էր յարձակէին թէ Վրա-
ցիներուն եւ թէ Թաթարներուն վրայ: Արդեօք ի՞նչ
լաներ տեղի տուած էին այս կոտորուած: Հանե-
լուկ մ'էր մեզ համար լուծել այդ գաղտնիքը մին-
չեւ որ զինազաղարին Չանկէզուրէն էջմիածին եւ
Թիֆլիս եկանք եւ տեղեկացանք կռիւներուն պատ-
ճառներուն Հայ այլեւայլ ազգայիններէ:

Նախկին զինուորներէն մէկը սապէս պատմեց.
«Օր մը Թաթար մը բարձր քարի մը վրայ կեցած կը
պօռար. «Վերը Վրացիներուն հետ կռիւ կ'ընէք եւ
հոս ալ մեզի դէմ: Ոտքերնիդ կօշիկ (արէխ) չկայ,
փորերնիդ հաց»: Թաթար մը իր տղէտ մտքով հաս-
կըցած էր թէ փոքր Հայ բանակ մը չի կրնար երկու
թշնամիներու դէմ կռուիլ անօթի եւ բոկոտն, բայց
մեր Հանրապետութեան պաշտօնեաները հասկցած
չէին այդ:

Զօրավարը քսան զինուած զինուորներ առնելով
իր հետ էջմիածնէն Թիֆլիս եկաւ Անգլիացի Քօլո-
նէլ Մր. Կիպրնին հետ միասին: Զօրավարը այս
զինուած ուժը եւ 20 սնտուկ փաշիուշաները ճամ-
բայի պաշտպանութեան համար առած էր կասկածե-
լով Պօրչայուի Թաթարներէն: Երբ Վրաստանի
սահմանին մօտեցանք Քօլօնէլ Կիպրնի մօտեցաւ եւ
բաւ. «Զօրավար, Վրաց կառավարութիւնը երբ
տեսնէ զինուած զինուորներդ, արդեօք զինաթափ
պիտի չընէ՞, կը կասկածիմ որ պիտի ընէ, քանզի
Հայ եւ Վրացի երկու ցեղերուն մէջ դադարած չեն
կիրքերը»:

Զօրավարը պատասխանեց. «Ես այս վայրկեա-
նիս Վրաց Արտաքին Գործերու Նախարար Պրն. Կէ-
կէզկորիին կը հեռագրեմ թէ Թիֆլիս կուգամ»:

«Դուք գիտէք», բաւ Քօլօնէլ Կիպրնի:

Զօրավարը անմիջապէս հեռագրեց Պրն. Կէկէզ-
կորիին. «Ես իմ քսան զինուած զինուորներուն հետ
միասին ձեր մայրաքաղաքը կուգամ քանի մը օր
չիւր ըլլալու եւ անկէ Պաթում եւ արտասահման
մեկնելու»:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Երբ այս հեռագիրը ստացած էր Պրն. Կէկէզ-
կորին կէս գիշերին անմիջապէս ինքնաշարժեր զըր-
կած էր Զօրավարը եւ իրենները պատուով ընդու-
նելու համար:

Երբ Քօլօնէլ Կիպրնի վազոնէն վար կ'իջնէր յան-
կարծ թեւը տեղէն ելաւ. այս դէպքը երբ պատա-
հեցաւ, Զօրավարը եւ մենք մնացինք վազոնին մէջ
Քօլօնէլին քով: Յաջորդ առաւօտ Անգլիական եւ
Վրացական ինքնաշարժերը եկան եւ Քօլօնէլը հի-
ւանդանոց տարին եւ մեզ ալ Զօրավարին փափաքին
համաձայն իր սիրելի բարեկամին յուսահողի բա-
նաստեղծ Յովհ. Թումանեանի քնակարանը:

Բանաստեղծ Յովհ. Թումանեան ի պատիւ Զօր-
Անգրանիկին հացկերոյթ մը սարքած էր: Ներկայ
էին կարեւոր ազգային դէմքեր: Ճաշատեղանին վը-
րայ Հայ-Վրացական կռիւին շուրջ երբ խօսք բաց-
ուեցաւ ամէնքը միարեւմտեան լսին թէ «Զօրավար, այս
կռիւին մէջ Վրացիները յանցաւոր չէին, այլ մե-
րոնք էին: Մեր զինուորները յարձակեցան Վրացի
սահմանապահ զինուորներուն վրայ եւ սպաննեցին
ամէնքն ալ: Երբ Վրացիները իրենց ուժերը կեդ-
րոնացուցին մերինները փախան եւ եօթը Հայկա-

կան գիւղեր աւերակ դարձան: Մերինները փամփուռ չունէին, ուստի Ֆրանսացի քարիթան Փուտարպար փամփուռ տուաւ որ գէթ իրենք զիրենք պաշտպանեն: (Փուտարպարին տուած փամփուռները Թուրքերուն կողմէ Հայերէն գրաւուած փամփուռներն էին որ վերադարձուեցան զինադադարի օրերուն): Այս ատեն Հնդիկ եւ Անգլիացի զինուորները եկան եւ Վրացիներուն եւ Հայ զինուորներուն մէջ մտան եւ հրամայեցին որ կռիւը դադրի: Անգլիացիք ըսին Սաւաշի կայարանը ոչ ձերն է եւ ոչ ալ Վրացիներունն է, այլ մերն է եւ մենք ենք որ պիտի որոշենք թէ որո՞ւ պէտք է տալ: Այս սպառնալիքէն երկու ժամ վերջ Անգլիացիք առաջարկ բերած են, «եթէ մեր առաջարկը եւ հրամանները չէք ուզեր կատարել եւ լսել, մենք կ'երթանք եւ դուք դարձեալ կռիւի սկսեցէք»: Հայ-Վրացական կռիւը միողը եղած են երեք անձեր, Ա. Ահարոնեան, Դրօ եւ վերապահութեամբ կ'ըսենք Ա. Սատիսեան: Ոչ Հայկական փարլամենթը յուր ունեցած է եւ ոչ ալ սեւէ պատասխանատու անձեր»:

Հինգերորդ օրն էր, երբ Պրն. Կէկէչկորի յուր զրկած էր Չորսփարին թէ իր հետ տեսակցութիւն մը ունենալ կը փափաքի: Չորսփարը իրը թարգման իր հետ առաւ բանաստեղծ Յովհ. Թումանեան եւ մեկնեցանք Պրն. Կէկէչկորիի պալատը: (Կարափնրաքիի վրայ Նիքոլայ Նիքոլափիչի նախկին պալատն էր): Պալատին դռնէն ներս մտնելու ատեն Պրն. Պատարճանեան հանդիարեցաւ մեզի: (Պրն. Կէկէչկորիի հետ տեսակցութիւն մը ունեցած էր մեզմէ առաջ Պրն. Պատարճանեան):

Պաշտօնակիան սիրալիր եւ քաղաքավարական ընդունելութենէ վերջ տեսակցութեան բուն կէտին վրայ խօսիլ սկսան:

«Եկայ Հայ եւ Վրացական կռիւին մէջ երկու կողմէն ինկած զինուորներուն համար իմ ցաւակցութիւններս յայտնել ձեզ», ըսաւ Չոր. Անգլիացիք: Պրն. Կէկէչկորի պատասխանեց. «Մենք կը ցաւինք տեղի ունեցող անախորժ միջադէպին համար: Պորչալուի Թաթարները խաղաղ պահելու համար հարկը զինուորներ սահմանադրուին վրայ կեցած կը հսկեն: Երբեք մեր մտքէն չէր անցնէր թէ Հայեր մեր վրայ յարձակում մը պիտի դորձէին: Կռիւի ատեն ինձի ըսին թէ Կէն. Անդրանիկն է որ Հայ բանակին դուխը անցած է. ես պատասխանեցի անոնց թէ այդ անկարելի է, Կէն. Անդրանիկ այդ անոնց թէ այդ երբեք չառնէր, ես աչքերովս իսկ տեսնեմ չեմ կրնար հաւատալ: Ես շտակ էի իմ դատարարութեանս մէջ, դուք չէիք այլ ուրիշներ էին: Կատարելութեան մը կատարէ: Վրացիներուն մի հարցներ, հարցուր Հային եւ տես թէ որո՞ւնն է յանցանքը: Եթէ մենք էինք նախադարձակը եւ եթէ մերն է յանցանքը ես պատրաստ եմ այդ սխալը քաւելու Կէն. Անդրանիկ»:

Պրն. Կէկէչկորիին ձայնը կը դողողար եւ դրեթէ կուլար: Վշտի ծանրութիւնը անոր բառերը կը խեղդէր: Շատ կարճ դադար մը տեղի ունեցաւ: «Ես իրաւունք չունիմ քննութիւն կատարելու թէ որո՞ւնն է յանցանքը: Վաղը պիտի մեկնիմ ես: Երկու ժողովուրդներս մտայնութեամբ, նխատուակու սողովուրդներս գիրքով մէկս միւսէս անցով, աշխարհագրական դիրքով մէկս միւսէս անբաժան ենք, եթէ կ'ուզենք երկուքս ալ ապրիլ եւ իրարու օգնել: Եթէ հաշտութեան կերպ մը չի գտնէք եւ միանաք անտեսապէս եւ ռազմապէս, Պրն. Կէկէչկորիի սաչափ զիտեմ որ մեր դրամը իրիկունը պիտի վերցնեն իսկ ձերը առաւօտուն, տարբերութիւնը մէկ գիշեր մը միայն պիտի ըլլայ: Այս բո-

յորէն վերջ ի՞նչ բանով մեղաւոր են ցեղիս հազարաւոր որբերն ու ժողովուրդը: Դուք Պաթումէն-երեւան երկարող երկաթուղագիծը փակեցիք սովորական ընկելով գանձնք: Կոչում կ'ընեմ եւ ձեր դըթութեան, կը դիմեմ քու ցեղիդ մայրերուն եւ երախաներու անունով որ հրամայէք Պաթումէն-երեւան երկաթուղագիծը բանալ եւ փրկել անմեղները:

Կէկէչկորին դուխը ձեռքերուն մէջ առած կը մտածէր եւ աչքերը լեցուած էին:

Վեցերորդ օրը երբ Թիֆլիսէն Պաթում կը մեկնէինք բոլոր կայարաններուն մէջ վրացական զինւորները բարեւի կեցած մեզ ճամբու կը դնէին պաշտպանութեան հետ մէկտեղ:

Երբ Պաթում հասած էինք Կէկէչկորիի հրամանով երկու մայրաշարժերով (չօքամօթիւ) 70 վահոն Պաթում զրկուած էր ալիւր բառնալու եւ դէպի Երեւան տանելու:

Ի՞ՆՉ Կ'ԸՍԵՆ ՏԻՐԱՅՐ ՍՐԲԱԶԱՆ

ԵՒ

ԽՄԲԱՊԵՏ ՆԱԶԱՐ

Վեհ. Կաթողիկոսին հրամանով Տիրայր Արքայազան Ամերիկահայ գաղութներուն Առաջնորդ նշանակուած էր: Երբ Արքայանը էջմիածնէն Փարիզ կը հասնէր իր հետ բերելով Վեհ. Հայրապետին կանգակը Վսեմ. Պօղոս Նուպարին, Վսեմ. Նուպար հոգեկերոյթով մը կը պատուասիրէր Արքայանը:

Հոգեկերոյթէն վերջ Զօր. Անդրանիկ հարց տըլաւ Տիրայր Արքայանին եւ ըսաւ.

«Արքայան, Կարսի աղէտէն առաջ Հայկական բանակը որքա՞ն զինուոր ունէր»:

«47,000 Զօրավար»:

«Քանի՞ զօրավար եւ սպայ ունէինք»:

«Տասի մօտ զօրավարներ եւ հազարի չափ ալ այլեւայլ աստիճանի սպաներ»:

«Կարսի բերդերը քանի՞ թնդանօթ ունէին»:

«300 հատ»:

«Ո՞րչափ արագահարուած»:

«Մօտաւորապէս 200 հատ. Կարսի բերդերէն երկու թնդանօթ միայն տասը վայրկեանի չափ խօսեցան եւ յետոյ լռեցին, թուրքերը եկան եւ 11,000 Հայ գերիներ վարեցին»:

«Թրքական ուժերը ո՞րչափ էին Արքայան: Լըսած եմ թէ 8000 հոգի եղած են, իրա՞ւ են»:

«7800 հոգի եղած է ամբողջը եւ այն ալ ոչ կանոնաւոր զինուոր»:

«Քանի՞ հոգի ունէր Սեպուհ»:

«800 զինուոր ունէր: Իր զինուորներուն հետ Ալեքսանդրապոլի աջ թեւը, ճաճուռի սարին վրայ գերք բռնած էր: Երբ կռիւր սկսաւ 800 զինուորէն 570 հոգին զոհ տուաւ»:

«Արքայան, Աղբստէֆէ նստող Ռուս կարմիր բանակը ունէ շարժում կամ յարձակում գործեց Հայ բանակին կողքէն զարնելու կամ զբաղուած պահելու զիտաւարութեամբ, երբ թուրքեր կը յառջանային»:

«Ռուս կարմիր բանակը ոչ մէկ շարժում չըրաւ: Բանակը տեղէն իսկ չի շարժեցաւ մինչեւ որ Հայ ժողովուրդը մարդիկ զրկեց Աղբստէֆէ Ռուս բանակը, խնդրելու անոնցմէ որ գան եւ փրկեն զի-

րենք թրքական վտանգէն: Մեր խնդրանքին վրայ եկան անոնք եւ հրամայեցին թուրքին դադրեցնել իրենց յառաջխաղացումը եւ ջարդը:

Զիաւորներու հարիւրակի մը խմբապետ «քաջ Նազար» այսպէս կը գրէր Զօր. Մնդրանիկին էր պժգանքը եւ գանդատները ուղղելով դէպի Սեպուհ:

— «Սեպուհ կը գտնուէր Գարէքիլիսէի քիւնէլիի ետեւ Ալեքսանդրապօլի աջ թեւը, ճաճուռի սարին վրայ: Երբ մենք ձիաւորներս կը ճակատէինք թըշնամուն դէմ, Սեպուհ իր բարի սովորութեան համաձայն զինուորին ետեւ կեցած հրամաններ կ'արձակէր առանց անձամբ դիմադրուելու թշնամիին: Երբ թշնամին ուժովցած մեր վրայ յարձակումներ կուտար, այս առէն Սեպուհ գաղանի կերպով լքեց մեզ եւ փախաւ Գարէքիլիսէի Լօռիի լեռներով դէպի Թիֆլիս, Պաթում եւ անկէ արտասահման»:

Հոս կ'արժէ յիշատակել դէպք մը որ իրր նախատինք, Հայ պատմութեան էջերուն մէջ արձանագրուած պիտի մնայ ինքզինք զօրավար հռչակող խմբապետի մը խոստովանութիւնը որ ըրաւ աշխարհին առջեւ Ամերիկա ժամանուէն քիչ վերջ:

Կարսի տխուր միջադէպէն քիչ առաջ Սեպուհ բացակայ թշնամիին առջեւ սպառնալիքներ կ'ընէր ինքզինք եւ իրենները հաճոյացնելով միայն եւ կ'ըսէր.

«Ո՞ր, ո՞ր պիտի փախչին պօլշէվիկները իմ նեւէս» — եւ շատ չանցած ինք իր շունչը կ'առնէր արտասահման, արդարացնելով ինքզինք եւ իր հինգ ընկերները «տիրահռչակ» ինքրրվիտուլ մը, Կարսի ազգտարեր եւ անպատուարեր պարտութեան առթիւ:

«Կարսը տուինք անոր համար որ մեր զինուոր-

ները անգլիական զէնքերէն չէին հասկնար եւ անտեղեակ էին այդ զէնքերը գործածել»: Կարսի անկումը այս անպատուարեր խոստովանութեամբ կ'ուզէր արդարացնել Սեպուհ իր մօտ եկող «Հայրենիք»ի Պրն. Թղթակցին:

Արարիոյ անապատին մէջ թափառող Արարը, Կովկասի յեռներուն մէջ շրջող տգէտ թաթարն ու թուրքերը կրնային գործածել անգլիական այդ զէնքերը, բայց Հայ զինուորը չէր կրնար: Այսքան տգէտ եւ այսքան անամօթ յայտարարութիւն մը, այն ալ զինուորականի մը բերնին մէջ, իրաւ որ արդահատելի է...:

Այս անպատուարեր ինքրրվիտուլի առթիւ, «Արար»ի խմբադիր Պրն. Լեւոն Լիւլէճեան «Հրապարակ կ'ուզեմ» վերնագրով խմբագրական մը ուղղեց պատասխանելով այդ ամօթալի արդարացումին (տես «Արար»ի Բ. տարի, 1921 Մայիս 28), զորս «Հայրենիք»ի Թղթակիցը եւ խմբադիրը կ'ուզէին ուժացած շարքերը զօրավարի մը հմայքով մօտ բերել եւ նետել իրենց վրայէն ծանրացող պատասխանատուութիւնը:

ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՄԸ ԶՕՐ. ՍՄԲԱՏԻՆ ՆԵՏ

1924 Օգոստոս

«Մմբատ, երբ պօլշէվիկներ Երեւան եկած չէին, ի՞նչ դերք բռնած էին Հանրապետութեան վարիչ մարմինները ոչ դաշնակցականներուն հանդէպ»:

«Ոչ բարեացակամ ընթացք մը, փաշա»:

«Ո՞րչափ Հայ կոտորուեցաւ պօլշէվիկ եւ դաշնակցական անունին տակ»:

«4500—5000: Հայր Հայր կոտորեց, Թուրքերուն դէմ այնքան սրտատ չէին կոտորեր որքան որ իւրարու դէմ զիրար կոտորելու ստեն»:

«Երբ Տաթևի վանքը փախան ո՞րչափ զինուոր ունէին իրենց հետ»:

«4000 զինուած զինուոր կար»:

«Թնդանօթ ունէի՞ն իրենց հետ»:

«10—12 հատ փաշա»:

«Քանի՞ հատ արագահարուած»:

«10—15 հատ»:

«Երբ Արագ գետը իջաք Ղարատաղ Թավրիզ գրնայու, որո՞ւ յանձնեցիք ձեր Թնդանօթները, արագահարուածները, հրացանները եւ փամփուշտները»:

«Պարսիկ խաներուն յանձնեցին: Երբ պօլչէ-վիկները Երեւան մտան երկու օր վերջը սպառնապիր մը զրկած են Պարսիկ խաներուն որ անմիջապէս ետ վերադարձնեն զանոնք: Պարսիկ խաները խկոյն վերադարձուցին ըսելով. «Երբին եւ հոս ձգեցին, ահա հոս են ամէնքն ալ, եկէք եւ ստացէք զանոնք»:

«Թավրիզ ապաստանողներուն թիւը ո՞րչափ կ'ըլլար»:

«Մօտաւորապէս 12,000 հոգի»:

«Տաթևի վանքը ապաստանած միջոցին ոեւէ զնդակահարուածներ տեղի ունեցա՞ն»:

«Այո՛, եւ զնդակահարուելէ վերջ Ժայռերէն փար նետուեցան բոլոր այն Հայերը որոնք պօլչէվիկ նկատուած էին»:

«Տաթև եւ Տաթևէն դէպի Թավրիզ փախչողները որո՞նք էին»:

«Վրացեան, Քաջագնուներ, Գարեգին Նժդեհ, Համօ Օհանջանեան (նախարարապետ), Ռ. Տէր Մի-

նասեան (զինուորական նախարար), Նիկոլ Աղբալեան եւ շատ շատեր»:

* * *

12,000 Հայութիւներ հետեւած էր Հանրապետութեան փարիչներուն, անոնց սնտախ եւ տարտամ խօսքերուն անտարով, «Թէ պօլչէվիկները ամէնքդ ալ պիտի դնդակահարեն երբ Երեւան մնաք»: Անոնք եկած ինկած էին Դաւրէժ թշուառ վիճակի մատնուելով: Զօր. Անդրանիկի գրագիրներէն Պրն. Ե. Գաջումիին ալ ազդուելով վարիչներու խօսքերէն թողած էր Երեւանը եւ եկած էր Դաւրէժ: Գաղթապահան Հայուն արգահատելի վիճակը տեսնելով հետագրած էր Մանչէսթըր Արմէնիքն Ռիփուսիս Քլոսթրին Գրնտի նախագահէն դրամ եւ օգնութիւն խնդրելով: Քօմիթիի նախագահը չէր ճանչնար գրագիրը, ուստի իսկոյն Զօրափար Անդրանիկին դիմած է: Զօրափարին հետ խորհրդակցելէ վերջ 1000 Անգլ. սակի հեռագրով Դաւրէժ զրկած է: Ամիս մը վերջ 2000 նորէն եւ Յրդ ամիսը ուրիշ 1000 մըն ալ: Երեք ամսուան մէջ 4000 Անգլ. սակի ղըրկած է այդ փախստականներուն:

Ներսէս Եպիսկ. Մելիքթանկեանն ալ հեռագրած եւ դրամ ուզած էր, բայց զանձը դրամ չգրտնուելուն պատճառաւ չի կրցին զրկել: Ղրկուած 1000 Անգլ. սակին ծառայած է փախստական այդ մեծ զանգուածին՝ օգտակար հանդիսանալով անոնց:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

1914էն մինչեւ 1917, երբ կովկասեան ճակատի ուսական բանակին մէջ գործօն դեր ստանձնած էի,

զանազան կէնէրալներու եւ բարձրաստիճան զին-
ւորականներու բազմաթիւ վկայաթղթերէն մէկ քա-
նին միայն կը միացնեմ «Կովկասեան Ճակատի Պատ-
մական Օրագրութեան 1914—1917, դրի առնուած
դէպքերուն շուրջ ընթերցողին դադափար մը տա-
լու, խոստովանելով հրատարակել յարմար առի-
թով, իմ մօտ ունեցած բազմաթիւ վկայաթղթերը
եւ պաշտօնական գրութիւնները պատմութեան հա-
մար...:

Ֆրէզնո

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Ազնիւ Զօրավար,

Մեծագոյն հաճոյքով թղթատեցի իմ տրա-
մադրութեանս յանձնուած Ձեր հարուստ արխիվի
փաստաթղթերը, որոնց մի մասի Ռուսերէն բնագրի
թարգմանութիւնը եւ կատարեցի բառացի ճշդու-
թեամբ, յաճախ Հայերէնի սահունութեանը վնաս-
ուելով:

Ինձ համար կասկածից դուրս է, որ Ձեր ունե-
ցած բոլոր դրաւոր նիւթերի հաւաքածոն հատոր-
ներ պիտի դոյացնէ, պայծառ լոյս սփռելով Հայ-
կական Ազատամարտը հիւսող պատմական օրերի
վրայ, այնքան լեցուն արիւնոտ եղերերգութիւննե-
րով:

Հիւանդոտ ժամանակների հիւանդոտ զաւակներ
ենք մենք ամէնքս, — աշխարհի չորս հովերին յանձ-
նուած հայութեան բեկորներս, եւ անաչառ տրա-
մարանութիւն մը անբաղձալի հիւր է եղած մեր
մարերում: Յեղաճին ամբողջական զանդուածների
մէջ երերուն եւ ամօթալի երեւոյթներ շատ տե-
սանք, որոնք սեւ երիզով բոլորում են ժամանա-
կալից մտայնութիւնը, յաճախ սրտի ու մտքի ան-
բարոյականութեան մէջ մղելով:

Մեր — ժամանակակիցներին իրաւունքից դուրս
է պատմադիր հանդիսանալ այն դէպքերի, որոնք
մեր աչքի առջեւ են կատարուած: Գերագոյն ա-
ռաքինութիւնը, որ արտօնուած է մեզ երեւան հա-
նելու, այն է, որ հաւաքենք միմիայն չոր նիւթերը,
իրր ժառանգութիւն աւանդելու մեր շիբմների վը-
րայ ապագային ծլող նոր սերունդներին: Նրանք
միայն՝ ազատ մեզ ներկայիս խեղդող հոսանքային
քննատագնապից՝ իրաւունք պիտի ունենան մեր օրե-
րի պատմութիւնը գրելու, այդ նիւթերը հոգածու
նրութեամբ գտելուց եւ բիւրեղացնելուց յետոյ:

Ընդունեցէք, ազնիւ Զօրավար, անվեղձ յար-
գանքներին հետ նաեւ մշտական պատրաստակամու-
թիւնս Ձեզ օգտակար լինելու:

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ՄԵԼԻՔ

1924, Նոյ. 2, Ֆրէզնո

ՌԱԴԻՕ— ՀԵՌԱԳԻՐ

ԿՈՎԿԱՍԻ ՔԱՄԻՍԱՐ ՇԱՀՈՒՄԵԱՆԻՆ

Թարգմ. Բնագրից

Բագու

Անվերապահօրէն ենթարկուելով Բրէստ-Լի-
տովսկու Դաշնագրութեան՝ Նախիջևանի դաւառը,
ուր դտնում եմ ներկայիս իմ զօրամասով, անբա-
ժանելի մաս յայտարարեցի Ռուսական Հանրապի-
տութեան:

Խնդրում եմ յայտնել ում որ պէտք է որ եւ իմ
զօրամասով այսօրուանից սկսած Ռուս Կեդրոնական
Կառավարութեան տրամադրութեան եւ հրամանին
տակ եմ: Սկսուած է Թուրք զօրքերի նահանջը դէպի

Նախիջևեանի սահմանները: Պիտի ջանամ նրանց սոսաջքը կտրել, սպասում եմ պատասխանին եւ կարգադրութիւններին:

Գեներալ Մայօր
ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Յուլիս 14, 1918
Արքակունիս գիւղ
Նախիջեան

Հեռագիրը ղրկեցին Հայկական Առաջին Գնդի Ռազիօ-Հեռագրական պաշտօնեայ Պարուչիկ Տէրեան եւ Աշոտ Մելիք-Մուսաեանց:

Ստորագրութիւններ
ՏԷՐԵԱՆ
ՄԵԼԻՔ-ՄՈՒՍԱԵԱՆՑ

Յուլիս 14, 1918
Արքակունիս գիւղ

Երբ այս ուստիօ-հեռագիրը կը ղրկէի լուսահոգի Ստեփան Եահումեանի միջոցաւ Ռուս Կեդրոնական կառավարութեան, նկատի ունէի թէ երեք հազար վերստ հեռաւորութեան վրայ, անկարելի էր որ անոնք անմիջապէս ինծի օգնութեան փութային: Այդ հսկայ տարածութեան վրայ զրտնուած հոգամասի բոլոր ճամբաները, կամուրջները, երկաթուղիները կամ քանդուած եւ կամ փակուած էին այլևայլ ցեղերու կամ: Հակառակ այս դժնդակ կացութեան այդ օրէն իսկ ես զգացած էի թէ միևնաջ ուրախան ուժը, բարեկամական յարաբերութեան հետ, պիտի մեղմէր ժողովուրդիս յագման ցաւերը: Ահա այս հեռապատկերին համար էր որ ղրկեցի այս հեռագիրը յայտնելու Մոս-

կուայի կառավարութեան թէ ես եւ իմ բանակս եւ ժողովուրդս անկեղծ եւ հաւատարիմ ենք Ռուսերուն, ինչպէս էինք 1914—1917ի տարիներուն կատարելով մեր ծառայութիւնը Կովկասեան Ճակատի Բանակներուն մէջ:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Գերագոյն Հրամանատար
Կովկասեան Ճակատի Զօրքերի

Յունիս 7, 1917

Թիւ 1058

Սիրելի Անդրանիկ,

Պատերազմի սկզբից Դուք ռազմական գործունէութեան հրաւիրուեցաք: Հայկական Առաջին զորմարտակը կազմակերպելով, Դուք մասնակից եղաք կոխների մի շարքում որոնց միջոցին Դուք երեւան հանցիք անձնական քաջութիւն, պատերազմական միջավայրին յարմարելու հնարաւորութիւն եւ ճարպիկօրէն զեկավարելու կարողութիւն:

Ինծի համար հաճելի պարտք եմ համարում Ձեր գործունէութեան համար Ձեզ յայտնելու անկեղծ երախտագիտութիւնս:

Ընդունեցէք կատարեալ յարգանքներիս հաւատարիքը, ինչպէս նաեւ անձնութիւնս Ձեզ հանդէս: Մը. Գէորգի քաջութեան երկրորդ աստիճանի սակի խաչը 25255 թուով, որով Ձեզ վարձատրում եմ, կը գտնէք գրութեանս հետ (*):

Ն. ԻԻԴԵԻՆԻՉ (**)

(Պաշտօնական կնիք)

(*) Ծանօթ. — Կեներալ Լէյտինանդ Չէրնա-դուպովի, Կեներալ Մայօր Նազարպէկովի, Կեներալ Լէյտինանդ Տրուխինի, Փոխ-Գնդապետ Օր-

Գերագոյն Հրամանատար
Կովկասեան Ճակատի Զօրքերի
Թիւ 1058

Յունիս 7, 1917

ՎԿԱՅԱԳԻՐ

Այս վկայագիրը տրուած է Հայկական յատուկ
բիւլլիթայի Հրամանատար Զաւարեազ Գեներալ-Մա-
յօր Անդրանիկ Օղանեանին որ իմ ստորագրութեամբ
և և Պետական կնիքով հաստատուած էմ :

Գերագոյն Հրամանատարի Տեղակալ
Գեներալ-Մայօր ԼԵՒՑԻՆ
Շտապի Հրամանատարի Տեղակալ
Գեներալ-Մայօր ԼԵՒՎԱՆԳՕՎՍԿԻ
(Պաշտօնական կնիք)

լօվի, Շտապ-Կապիտան Նեասերովսկիի, Շտապ-
Կապիտան Ն. Կիսելչիի, Կապիտան Ջէպաշվիլիի,
և և Գնդապետի մը և և աւելի քան տասնեակ մը զին-
ւորականներու տուած վկայութեանց համաձայն էր
որ Զօրավար Անդրանիկ արժանացած էր իր քաջու-
թեանց և և ծառայութեանց համար կերկրէվսկիի
Սր. Գեորգի քաջութեան ոսկի սուրբին :

Լուսահոգի Տօք. Զաւրիէվ և Բրիտանացի Մի-
քայէլեանի բրոջ սղան յայտնի Սամսոնը, ինչպէս
նաեւ Ռուս կէնէրայներ և զինուորականներ Հայ
ազգայիններու հետ անձամբ կրամ հեռագրով շնոր-
հատորեցին Անդրանիկը իր այս փառայեղ վար-
ձատրութեան համար :

ԹԻԿՆԱՊԱՀ

(**) Մանօք. - Կեներալ Իւտենիչ Կովկասեան ընդ-
հանուր ճակատի բանակներուն Գերագոյն Հրամա-
նատարն էր :

ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

Հրամանատար Հայկական Առաջին Գուևարտակի
Անդրանիկ Թորոսովիչ Օգանեանի մասին

Ներկայացուած անձը Հայկական Առաջին Գու-
մարտակի Հրամ. Անդրանիկ Թորոսովիչ Օղանեանն
է :

Հայ Լուսաւորչական կաւանութեան պատկա-
նող :
Թրքահայտակ, Սերասիոյ վիլայէթի Շապին
Գարահիւար սանձագից :

Շրջանաւարտ եղած է Շապին Գարահիւարի տե-
ղական հոգեւոր դպրոցից :

Վարձատրուած է Սր. Գէորգի շքանշանով 4րդ
աստիճանի թիւ 102201, Սր. Գէորգի խաչով 4րդ
աստիճանի թիւ 103927, Սր. Գէորգի խաչով 3րդ աս-
տիճանի թիւ 11026 :

Ներկայացուած և տրուած է 4րդ զօրարանա-
կի (կօրբուս) հրամանատարին, վարձատրուելու
Սր. Ստանիսլավի օրդենով, սուրբբով և ժապաւէ-
նով :

Զապայկալի Կօղակների Բրիկատայի հրամա-
նատարի կողմից Օգոստոս 21ին, 1915, թիւ 247:
զիմոււմնագրով(*) :

(Պաշտօնական կնիք)

(*) Ռուսական քաջութեան այս խաչերէն զատ
Զօր. Անդրանիկ վարձատրուած է Պալքանեան պա-
սերագովին Պուլկարիոյ Ֆերտիմանտ քազաւորէն
4րդ, 3րդ եւ 2րդ ոսկի քաջութեան Սր. Գեորգի խա-
չերով, ինչպէս նաեւ Լըթիօն-Տօնէր Ֆրանսական եւ
Յունական շքանշաններով :

ԹԻԿՆԱՊԱՀ

Բիթլիսի դրոշի ժամանակ փետր. 18ի եւ 19ի
 զիշերները, 1916ի թուին, Գումարտակի Հրամ.
 Անդրանիկ աջակողմեան ռազմական շրջանակի հրա-
 մանատար նշանակուած ըլլալով երկու վաշտերով
 եւ անձամբ վաշտերը վարելով, նրանց թշրարկան
 խրամատների վրայ շարժեց եւ անձամբ քաջութեան
 եւ անվախութեան օրինակ տալով, ոգևորում էր
 իր կամաւորներին, որոնք արագօրէն Թիւրքերին
 դուրս նետելով, տիրեցին խրամատներին եւ դրա-
 լեցին զերիններ, թնդանօթներ եւ տիրեցին Բիթլի-
 սին:

Առաջարկում եմ վարձատրել Հերոս Անդրանի-
 կը Սր. վլադիմիրի 4րդ աստիճանի շքանշանով,
 սուրերով եւ ժապաւէնով:

Աջակողմեան Զօրաբանակի Հրամ.
 Գնդապետ Ֆ. ՆՕՍԿՈՎ,

ՎԿԱՑԱԿԱՆ

Ներկայ վիայականը արւում է Հայկական Գու-
 մարտակի Հրամանատար Անդրանիկին որ ուղևու-
 րում է տասը զինուած մարդկանցով Թիֆլիսի Անդ-
 իական Միսիայի սրահանջով, ազատ երթևեկու-
 թեան եւ զէնք կրելու իրաւունքի համար:

Ռօստովի Շրջանի Զօրքերի Հրամանատար
 Գեներալ-Մայօր ՆՕՍԿՈՎ,
 (Կնիք)

Գեկ. 5, 1917, Ռօստով

Գնդապետ Կօրկանովին

Ջալալ Օղլի

Անմիջապէս զրկեցէք այս հետագիրը սուրհան-
 դակի ձեռքով Գեներալ Անդրանիկին:

Ճեկտտի սեննայով որ մենք Ալեքսանդրապօլը
 թողինք (Թուրքերին), հրամայում եմ Ձեր զօրա-
 մասով զիրքերը դրաւել Վօրօնցօվսկայի մօտ, պաշտ-
 պանելով Լօրիի տափաստանը եւ որքան հնար է
 կտրելով Թուրքերի յառաջխաղացումը: Ախալքա-
 յաքի եւ Ջալալ Օղլիի հետ սրահեցէք յարաբերու-
 թիւնը:

Տեղեկագրութիւնները զրկեցէք Ղարաբիխ Վօ-
 րօնցօվսկայի եւ Ջալալ Օղլու գծով: Հաղորդեցէք թէ
 ստացա՞ծ էք Մայիս 15ին Ալեքսանդրապօլից զըր-
 կած իր հետագիրը թէ ոչ:

ԿՕՄԿՕՐ ՆԱԶԱՐԲԷԿՈՎ,
 (Կեղծ անունն է այս)

Իսկականի հետ ճիշտ է.

Աւագ Ակիւտանտ.

Հայկական յատուկ զօրաբանակի դասաւորման
 Շտապի Գեներալի, Շտապի Փսի-Գնդապետ... .

(Ստորագրութիւնը անընթեւնելի)

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պաշտօնական վկայութիւններ եւ տեղեկագրութիւններ, ուղղուած կովկասեան Ռազմաճակատի Գերագոյն Հրամանատարութեան Հայկական Առաջին գումարտակի գործողութեանց մասին Զօր-Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ:

1914 թուին Անդրանիկը բժիշկ Ե. Խ. Զավարեցի էր եւ Սամսոնի հետ Հայկական առաջին դումարտակի կազմակերպմանը ձեռնարկեցին, եւ Սարմատտ հասնելուց չորս օր վերջ՝ դումարտակը արդէն պատրաստ էր արշաւանքի մտնելու:

Գումարտակի ռազմական գործողութեան մասին եւ միայն գովեստով կարող եմ խօսել յառաջապահ գործասերի մէջ գտնուելով, թեւերը պաշտպանելով, թիկունքի դժուարին շարժումներ կատարելով՝ դումարտակը հէնց առաջին կուռւմ երեւան հանեց իր արժանիքները: Աչնանի, Բրուշ-Խօրանի, Խանիկի, Քօթուրի, Սարայի, Մօլլա-Հասանի, Բելեջիկի եւ Գարատեղի մօտ մեր ունեցած յաջողութիւնները աչքառու կերպով կապ ունին Հայկական առաջին դումարտակի ռազմական գործողութեանց հետ, որի գլուխը միշտ կանգնած էր Անդրանիկը, քաջարի փորձառու հրամանատարը, հրաշալիօրէն տեղեակ կուռի միջախալին, հաստատուն եւ յամառ: Նա միշտ գումարտակի գլուխն էր կանգնած եւ միշտ ամենամեծ հեղինակութիւն էր վայելում բոլոր շարժերում:

Կոտորի կիրճում եւ Խօյի շրջականերում աներշտան կոիւններում ամբապնդուելով՝ Հայկական առաջին դումարտակը ցոյց տուաւ իր կատարեալ

կազմակերպուած լինելը 1915ի ապրիլ 15—18ի յիշատակելի կուռւմ, Մուխանջիկի մօտերը (Դիլման), ուր Խալիլ Բէյի ընտրեալ սօլդական ղեկկողան ջախջախուեց մեր զօրքերի տոկոսութեան շրտորհիւ:

Այստեղ Անդրանիկը երեւան հանեց իր բոլոր ճիւղերը, ոչ միայն հիանալիօրէն պաշտպանելով իրեն յանձնուած ռազմական շրջանը, այլեւ գործօն բաժին ունենալով մեր հակաշարժակումների մէջ:

Այդ ճակատամարտում դումարտակը մեծ կորուստներ ունեցաւ, սակայն պատերազմական փառքի արժանացաւ, եւ կամաւորներից իւրաքանչիւրը, որ այդ կուռին մասնակցեցաւ՝ հպարտութեամբ կարող է ասել, — «Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ մեր գումարտակը շքեօրէն մասնակցեցաւ այդ հոշակաւոր փառատարութեան, Մուխանջիկի մօտ (Դիլման), որով կովկասը փրկուեց յշնամական յարձակումից»:

Այնուհետեւ Առաջին Գումարտակը, մտնելով Գեներալ Օզանօյակի ղեկավարութեան տակ գրտնուող զօրքերի մէջ, որոնք հետապնդած էին նահանջող Խալիլ Բէյին՝ ցոյց տուեց մեծ եռանդ, տուկարով անհաշուելի զրկանքներին ու դժուարութիւններին:

Այդ միջոցից մինչեւ Արճէշի կուռը Անդրանիկը հրամանատարութիւնից ելաւ: Այնուհետեւ դումարտակը մտաւ Արճէշի բանակի մէջ, ուր իմ աջակցման թեւը ծածկելով, ոչ միայն առնականօրէն պաշտպանած էր քիւրտերից, այլեւ Անդրանիկի հրամանատարութեամբ արշաւանքներ էր կատարում մեզ թշնամի քիւրդական բանակների վրայ:

Եւ միշտ տեսնում էի Անդրանիկին, Հայաստանի ազատութեան ախոյեան, խորասպիտ իր հայ-

րենիքը սիրող, հայկական դումարտակներուն մէջ կատարեալ ինքնավարութիւնը պահպանող, եւ ես, հասկանալի է, երբեք չէի խառնուում նրանց ներքին գործերի մէջ: Կարող եմ, այնուամենայնիւ, վկայել Անդրամիկի մեծ հոգատարութիւնը իր ստորագրեալների հանդէպ, որոնց վրայ նա նայում էր լինելու իր գաւակների վրայ:

Պահանջկոտ եւ խիստ լինելով, ինչ որ առանձնապէս պէտք էր նոր կազմակերպուած միլիցիական բնօրթ ունեցող զօրամասերի համար՝ Անդրանիկ միշտ ինքն էր օրինակ հանդիսանում քաջութեան եւ անեկախութեան:

Ես մի մասնաւոր հաճոյքով միշտ կարգում էի սուսերէն թարգմանութեամբ հայ թերթերից այլեւայլ յօդուածներ, որոնք ներբողում էին Անդրանիկին, ինչպէս ազգային հերոսին, որ քաջութեամբ իր գլուխը միշտ բարձր պահած էր ազգային խեղճաների իրազօրծման համար՝ Հայաստանի դարաւոր թշնամու դէմ մղուած պայքարի մէջ:

Անդրանիկը բօլշարական բանակի ՅԱրդ Ռօդօպրսկի գնդի ենթասպայ եղած ժամանակ 1912-1913 թուականներին փայլուն կերպով կռուեց Թիւրքերի դէմ Բալկանեան թերակղզում:

Անդրանիկին խորապէս յարգող

Գեներալ-Լէյդիմանտ ԶէրնԱԶՈՒԹՕՎ

(Պաշտօնական Կնիք)

27 Ապրիլ, 1917

Թիֆլիս

Հայկական առաջին գումարտակի գործողութեան համառօտ նկարագրութիւն Անդրամիկի հրամանատարութեան տակ:

Տակաւին աւարտած չէր Հայկական դումարտակի (դրութիւնայի) կազմակերպումը՝ երբ Աղերբեջանի արշաւախմբի հրամանատարի կողմից նա ուղարկուեց դէպի Աշնակ եւ Բրուշ-Պարա: Այնտեղ նա կռուի բռնուեց հակառակորդի հետ, իր ուղղական առաջին մկրտութիւնը ստանալով: Կռուը շարունակուեց երեք օր — 4, 5, 6 Նոյեմբերի, եւ 7ին հակառակորդին ջախջախելով Բրուշ-Պարայի մօտ՝ ձգեց նրան իմանիկի վրայ: Պարտուելով հակառակորդն անկանոն կերպով նահանջեց Կօտուրի եւ Կաչկախի ուղղութեամբ: Նոյեմբեր 9ին իմանիկ հասնելով՝ ես իմանիկի բանակի հրամանատարութիւնը ստանձնեցի: Հայկական դումարտակը առաջին անգամը լինելով իմ հրամանատարութեան ենթարկուեց: Նա յառաջապահ զէրք էր զբաւած Կաչկուլեան լեռնացի վրայ չափազանց դժուարին պայմաններում, ծանր ձիւն, լեռնացի բարձրութիւնը 9000 ոտքից աւելի էր:

Նոյեմբեր 15ին Հայկական դումարտակը Սուժէնոսկի առաջին (կօղակների) գունդի հետ միասին համաձայն նախապէս եղած ծրագրի՝ ուղղուեց Կաչկուլից դէպի Կօտուր, եւ յաջորդ օրը, 16ին՝ այնուհետեւ գէպի Կօտուր՝ անմիջապէս Հայկական դումարտակը Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ իր սեփական նախաձեռնութեամբ յարձակողականի դիմեց, եւ չնայած դիրքերի բանալի — այն է Գերիմեց, եւ չնայած դիրքերի բանալի — այն է Գերիմեցի բարձունքի յամառ պաշտպանութեան՝ դր-Գօրանի բարձունքի յամառ պաշտպանութեան՝ ջախջախուած լուեց սյդ դիրքը եւ հետապնդելով ջախջախուած թշնամուն՝ տիրեց Ռազին, Գարատելը եւ վերջինի հարաւային բարձրութիւնները: Այդ փայլուն գործի արդիւնքով Քիւրդ չորս բէկերը անձնատուր եղան, որոնք զօրագունդերի հրամանատարներ էին, եւ դրանից զատ մեր ղլխաւոր ոյժերի առջեւ ազատ

ճանապարհ բացուեց, դէպի Կոտուրի կիրճը շարժուելու համար:

Նոյեմբեր 19ին գումարտակը մեր արշաւախումբի հետ ուղղուեց Ծարապիւանէի եւ Սարսնի վերայ: Նոյեմբեր 20ին հակառակորդը կեդրոնացաւ Մօլլա-Հասանի, Մերքլունքի եւ Ասութլիի վրայ եւ սկսեց սեղմել մեր ձիաւոր զօրախումբը որ Ասուրլիում վեր տեղաւորուած: Նրան օգնութեան զբոհուեց Հայկական գումարտակը, որ հակառակորդին այնտեղից դուրս նետեց եւ կոտուելով գրաւեց Մերքլուքը:

Դեկտեմբեր 2ին Էլայճամանների փոխդիւրաւութեան հետեւանքով մեր բանակը ստիպուած եղաւ դէպի Կոտուր նահանջելու, յառաջապահ մասերով Գարատեղ-Ռազին գրաւելով:

Հայկական գումարտակը Դեկտեմբերի սկիզբներին մի կողմից յետոյ գրաւեց Բելիջուկը, այդ ձևով Կոտուրի բանակի աջակողմեան թևը ապահով փիճակի մէջ դնելով՝ կոնսակից յարձակման ենթարկուելուց: Դեկտեմբեր 20-26ին Հայկական գումարտակը իմ բանակից զատուելով դիմեց դէպի Սօյ:

1915ի Փետրուար 18ին երբ մեր Ադերբեջանեան բանակը յարձակողականի դիմեց՝ Հայկական գումարտակը յաջողապէս իրազօրծեց Դուզ-Դաշ լեռը գրաւելու խնդիրը, Սօյի հարաւակողմում:

Ապրիլ 16ին Հայկական գումարտակը դարձեալ իմ Մարմատի բանակի կազմի մէջ մտաւ: Ապրիլ 17, 18ին ութերորդ դնդի երրորդ գումարտակի հետ Մուխանջիի դիրքերի բանային գրաւելով, Մուխանջիի լեռան արևելեան ստորոտը փայլուն կերպով պաշտպանեց այդ դիրքերը, Սալիլ Բէկի դիրքայի բոլոր կատաղի յարձակումները ետ մղելով:

Թշնամու կորուսանները այդ կողմի մէջ այնքան մեծ էին, որ դէպի այդ դիրքերը տանող վերելքները ամբողջովին ծածկուած էին թիւրքերի դիակներով:

Ապրիլի վերջերին նա (Հայկական գումարտակը) շարժուեց Սուժէնսկի դնդի հետ դէպի Սանասորի լեռնանցքը եւ տիրեց նրան: Մայիս 2ին Հայկական գումարտակը միացաւ Բաշկալայի բանակին՝ հրամանատարութեան տակ: Մայիս 3ին մասնակիւմ հրամանատարութեան տակ հետախուզման ցեց Սանասորի լեռնանցքի եռանդուն հետախուզման գործին: Մայիսի 5ից մինչեւ 8ը ետ մղեց թշնամու յարձակողականը Չուխի կիրճում եւ իր ճնաւորներով Տամանակի դնդի հետ գրաւեց Բաշկալան: Մայիս 9ից մինչեւ 14 նա մասնակցեց Մենգուլի-Լիւլար լեռան հետախուզման գործին: Մայիս 14ից մինչեւ 26 մասնակցեց Սալիլ Բէկի դիրքերայի հետախուզմանը Չուլամերկի ուղղութեամբ: Աջակողմեան յառաջապահ թևի մէջ զանուելով կողմի բրնձուեց Մենգուլի-Լիւլար լեռան մօտ Մայիս 14-ին, Մայիս 15ին Արնիսի մօտ, 16ին Պօղանի մօտ, 17ին Ռակօլի մօտ եւ այնուհետեւ Գեներալ Տրուխինի բանակի մէջ՝ Սիկինուսի մօտ:

Սալիլ Բէկի հետախուզման գործը աւարտելուց յետոյ Հայկական գումարտակը իմ բանակից զատուելով Վանի վրայ դիմեց: 1915ին Յուլիս 13ին Հայկական գումարտակը չորրորդ զօրաբանակի մասերի հետ նահանջելով իմ բանակին միացաւ Աշիլ-Ջեւանում, իսկ Յուլիս 20ին հրաման ստացաւ Գեներալ Նիկոլայեւի բանակին միանալու Վանի մէջ:

1916ին Փետրուարին Բիթլիսի գրաման մասնակցեց Գեներալ Արացիեւի բանակին մէջ: Մարտի սկզբներին եւ Մուշ-Բիթլիսի բանակի հրամանատար նշանակուեցի: Հայկական գումարտակը ինձ

ենթարկուեց : Նա այդ միջոցին քիւրզերից մաքրում էր այն շրջանը, որ տարածւում է Բիթլիսից Մուշի հովիտով մինչև Փրանկ Նոր Շէնը Մարտ 15-ին չորրորդ զորարանակի հրամանատարի հրամանով դումարտակը Բիթլիսի վրայ արշաւեց, ուր նա մասնակցեց նրա փառաւոր պաշտպանութեան, նրա աջակողմեան թեւը պաշտպանելով Կարպի մօտ :

Անդրանիկը սեղին եւ թշնամուն հիանալիօրէն ծանօթ, իր սաղմական փորձառութեամբ եւ խորհուրդներով, իմ բանակի մէջ գտնուած միջոցին յաճախ անդնահատելի ծառայութիւններ էր ինձ ցոյց տալիս : Անձամբ խելագարութեան չափ քաջ՝ իր նըշանտարանը միշտ եղած է «յարձակում», զրանից զատ մեծ փստահութեան արժանացած եւ հեղինակաւոր անձ լինելով՝ Անդրանիկը հիանալիօրէն ազդում էր կիսակիրթ մասսաների վրայ, իր յամառութեամբ եւ տոկունութեամբ դումարտակի կարգապահութիւնը պահպանելով :

Կովկասեան երկրորդ Հրացանաձիգ Դիվիզիայի
Հրամանատար Գեներալ-Մայօր ՆԱԶԱԲէԿՈՎ,
(Պաշտօնական կնիք)

12 Մայիս, 1917
Կովկասեան Բանակ

Թիւ 2330

Հայկական Առաջին Գումարտակը Անդրանիկի հրամանատարութեամբ 1915 թուի Յունիս 14ին մըտաւ իմ զօրամասի կազմի մէջ, որ բաղկացած էր Չարաչկալեան (Սիրիք) Կօղակների Առանձին Երկրորդ բրիգադայից եւ Գեներալ Նիկօլայեւի զօրամասի բաժիններից, այն է՝ Կովկասեան Սահմանապահ բաժնի, Հայկական երեք հետեւակ գումարտակներ, Անդրանիկի, Քեռիի եւ Համազասպի

դեկավարութեամբ եւ յետագային չորրորդ գումարտակ, Դրօի դեկավարութեամբ, իրենց հեծելազօրքով :

Մեր զօրամասի պաշտօնն էր, վան քաղաքից արշաւել համանուն լճի հարաւային եզերքով, նպատակ ունենալով՝ գործել Գեներալ Շարպանտիէյի զօրամասի շարժումների եւ գործողութիւնների հետ համապատասխան ձեւով որ գտնուած էր վանի լճի հիւսիսային եզերքներում : Այնուհետեւ արշաւել հիւսիսային եզերքներում : Հնար եղածին չափ այդ լճի հարաւային եզերքով եւ հնար եղածին չափ թրքական ոյժերի մեծագոյն մասը մեր կողմը քաշել :

Մեր զօրամասի այդ յաղթական շարժման մէջ նրա նպատակն ու դերը իրագործուեցին շքեղ կերպով, երեք հատ հռչակաւոր ճակատամարտերով, թէեւ մեր մօտաւոր վերին վարչութիւններից ոչ մէկի կողմից իրեն արժանիքի եւ օգտակարութեան համար չէ գնահատուած : Այդ կոիւններն էին .—

1. — Երկօրեայ անընդհատ կռիւ Ձեւինի մօտ 1915 Յունիս 16 եւ 17ին, որ չնայելով մեր փառփուշաների եւ ուումբերի պաշարի կատարեալ պակասութեան եւ թշնամուն հասած օգնական ոյժերի՝ այնուամենայնիւ աւարտուեցաւ մեր զիջերային փայլուն զրոհով (*) ամբապինդ եւ դժուարամտ-

(*) Յուլիս 17ի գիշեր կեն. Սուրուսիկին արդէն նստանցած է դէպի Սբ. Յակոբի բարձունքները : Բայց Հրամ. Անդրանիկ նկատելով մինչեւ հասարակած քարոզ չի նստանցեց այն հաւատով որ մեր կողմից յարձակումը պիտի պակուէր յաղթանակով : Կեն. Տրուսիկն արդէն հեռագրած էր 4րդ ֆօրբուսի հրամանատար Գեներալ Օկանովսկիին (տես այս մասին էջ 175) : Հրամանատար Անդրանիկ

չելի թրքական լեռնային դիրքերի վրայ, որ նրանք յուսաճատ եւ յամառ կերպով աշխատում էին իրենց ձեռքի մէջ պահել, եւ չտոկարով մեր միահամուռ ճգմումին՝ ստիպուած էին խառնաշփոթ շարքերով նահանջելու Սօրբի տակ նախապէս ամրացուած իրենց նոր դիրքերի կողմը:

2.— Կռիւ Սօրբի մօտ, որ սկսուեց Յունիս 28ին եւ 29ին աւարտուեց ամբողջ ճակատի վրայ Թիւրքերի կատարեալ եւ միաժամանակ ջախջախումով, ուր Թիւրքերը, թէեւ զօրացած իրենց օգնութեան եկած նոր ուժերով՝ աշխուժեցան չկարողացան ստիպ մեր զօրամասի միահամուռ սեղմումին, եւ չորս հաս արադաձիգ թնդանօթներ ձգելով, իրենց սումբերի հետ միասին, ինչպէս նաեւ մեծաքանակ զէնքեր՝ սարսափահար փախուտի դիմեցին, հայերի եւ կողակիների կողմից հետապնդուելով մինչեւ Խօրդէթ դիւղի ձորափոսերը:

3.— Ուրթարի մօտ կռիւ, ուր մեր ղէմ էին, բերդերին չհաջուած, թրջական վեց բառալիօններ թնդանօթաձիւղների բաժիններով եւ հրետանիներով: Տասը վերստ տարածուող բնական զօրաւոր դիրքերի վրայ, խորը ափսներով ամրասնդուած՝ ժամը վեցին սկսուեց կռիւը եւ աւարտուեց ժամը ութին, Յունիս 7ին, վերջանալով Թիւրքերի կատարեալ պարտութեամբ, որոնք մեծ խումբերով, ամբողջ վաշտերով եւ բառալիօններով սկսեցին ետ բաշտիլ, հայկական հեծելազօրքից եւ կողակիներից հայածուելով մինչեւ Բիթլիսի վերձը: Այդ կռուի

ինք չի նահանջեց եւ հրամայեց Բերիին եւ Համա- գասպին որ չի նահանջեն: Անուի ալ մնացին եւ միասին շահեցան Զեւիին փառաւոր յաղթանակը:
ԹԻՎՆԱՊԱՀ

մէջ մեր թնդանօթները մինչեւ իրենց վերջին ուղմը պարսկեցին:

Այդ բոլոր կռիւներում Հայկական ազնիւ դու- մարտակները ընդհանրապէս եւ ստաօլին գումար- տակը մասնաւորապէս, իրեն գլուխ ունենալով ծայրաստիճան առնական, եռանդոտ եւ ինքնամո- տացման չափ քաջարի Հրամանատար Անդրանիկին՝ բոլոր դրուատումներից վեր էին, օրինակ հանդի- սանալով ուրիշներին, եւ արժանի պատերազմական սանալով, որոնց մասին եւ իր ժամանակին դի- շքանշանների, որոնց մասին եւ իր ժամանակին դի- մումներ արի իմ անմիջական հրամանատար Կով- կասեան Չորրորդ զօրարանակի պետ Գեներալ Օգա- նովսկու մօտ, սակայն իմ դիմումները մեծ մասամբ զուր անցան, եւ իմ զօրամասի փառաւոր ռազմա- կան դործերը զօրարանակի հրամանատարի կողմից համակրանքի չարժանացան: Իմ զօրամասից ոչ մէկ հատուած կռիւների ընթացքում ոչ մէկ ժամանակ, պէթ մէկ բառով իրեն աջնքան վայել զովեստի մէկ բառ լսելու բախտը չունեցաւ, որ աջնքան սմէհա- մեշա է մարդկանց մէջ ուժ, աշխուժութիւն, ռազ- մական ոգի եւ քաջութիւն պահպանելու:

Վասի Զօրաբաժնի Նախկին Հրամանատար. պաշտօնաբաղ Գեներալ-Լէյտիանտ ՏՐՈՒԽԻՆ (Պաշտօնակալն Կնիք)

Յուլիս 7, 1917
Թիֆլիս

Հեռագիր.
Հայկական Գումարտակի Հրամանատար Անդ- րանիկին, Կովկասեան ռազմաճակատ,
Դուք եւ Ձեր կամաւորները ներկայացուած էք գնահատման համար: Ընդունեցէք, ինչպէս նաեւ

հաղորդեցէք Ձեր կամաւորներին իմ ջերմ շնորհա-
կալութիւնը Վանի հարաւային եզերքի եղած կռիւ-
ների համար: Յաւու՛մ եմ որ անձամբ անկարող եմ
երախախթս Ձեզ յայտնելու:

ԳԵՆԵՐԱԼ ՏՐՈՒՆԻՆ,

Կովկասեան Բանակ

Հրամանատար Կովկասեան Տ-րդ

Հրացանաձիգ Գնդի

13 Օգոստոս 1917

Թիւ 273

Կովկասեան Բանակ

Կովկասեան Երկրորդ Հրացանաձիգ Դիվիզիայի
Հրամանատարին.

Տեղեկագիր

Արանով ներկայացնում եմ ինձ վստահուած զօ-
րազնդի օֆիցերներ փոխ-Գնդապետ Օրլովի, Շտաբս
Կապիտաններ Նէստէրովսկու եւ Կիսեթէվի վկայու-
թիւնները Հայկական առաջին զուամարտակի Հրա-
մանատար Անդրանիկի ռազմական գործողութիւն-
ների մասին Դիլիման քաղաքի մօտ 1915 թուի
Փետր. 18ին: Ներփակուած են երեք վկայութիւն-
ներ:

ԳՆԴ. ՋԵԲՍՇՎԻԻ
(Պաշտօնական Կնիք)

1915 թուի Ապրիլ 18ին Դիլիման քաղաքի մօտ
տեղի ունեցած Վուուի ժամանակ եւ Գրդ վաշտի հետ
զտնուում էի Կովկասեան Հրացանաձիգ Գնդի Յրդ
Եատալիօնի աջակողմեան շրջանակում: Ժամը 3-4ի

միջոցին եւ նկատեցի թէ ինչպէս թիւրքերը, որ
մինչեւ այդ ժամանակ մեր շրջանակի ձախակողմեան
թեւի վրայ յամառ կերպով շարունակում էին ի-
րենց յառաջխաղացումը՝ յանկարծ դադար առին եւ
եւ սկսեցին նահանջել, ինչ որ ինձ չափազանց դար-
մացրեց: Յաջորդ օրը մեր շրջանակի ձախակողմեան
թեւի կողմին մասնակցողներից եւ իմացայ, որ
Հայկական Առաջին Գումարտակի Հրամանատար
Անդրանիկ, որ իր վաշտերով մեր ռազմական շրջ-
անակի ձախակողմումն էր դտնուում՝ տեսնելով որ
Թիւրքերը յամառարար մեր ձախ թեւի վրայ էին
յառաջանում եւ արդէն իրամատններից 150 քայլի
վրայ էին մօտեցած՝ մէկ հետեւակ զնդից ոչ պա-
կաս իր հտեւից քաշելով՝ ինքը յարձակման դիմեց,
զուրս նետեց թիւրքերին իր շրջանից, գրաւեց Բար-
շաչի գիւղը, յարձակողականի մասնակցող թիւր-
քերի (Երրորդ բատալիօնի) թիկունքի հտեւը ան-
ցաւ, որով ստիպեց նրանց յարձակումը դադրեցնե-
լու եւ շտապով ետ նահանջելու:

Կովկասեան Տրդ Հրացանաձիգ Գնդի
Փոխ-Գնդապետ ՕՐԼՕՎ,
(Պաշտօնական Կնիք)

Ես, Կովկասեան Տրդ Հրացանաձիգ Գնդի Շտաբս
Կապիտան Նեոտերովսկի Հայկական Առաջին Գու-
մարտակի Հրամանատար Անդրանիկի յաղթանակի
մասին վկայում եմ.

1915 թուի Փետր. 18-ին Գեներալ Նապարակովի
գործմասը, որ գտնուում էր Դիլիմանի գիւղերի վը-
րայ՝ հարկադրուած եղաւ պաշտպանուելու իրենից
եռապատիկ մեծ թուով թշնամուց: Երեկոյեան մօտ
Թիւրքերը մեր ձախակողմեան թեւի վրայ մի ամ-
բողջ զօրադունդ վիճարտնացրին, մեր Տրդ զօրա-

դրնդի երգու վաչտերի դէմ, ճրդ գնդի հետախոյզների եւ Հայկական երեք վաչտերի դէմ, որոնք գործողութիւններ էին կատարում Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ: Վայրկեանից վայրկեան մենք յարձակման էինք սպասում: Պահեստի ոյժեր չունէինք եւ մեր գրութիւնը կրփախրական էր: Այդ միջոցին, մօտաւորապէս ժամը 4-5 մենք մի ինչ որ շիտթութիւն նկատեցինք Թիւրքերի շարքերում, եւ վերջը տեսանք թէ ինչպէս մեր ճախակողմեան թեւից մի քանի զօրամասեր արագութեամբ յարձակման դիմելով, եւ նոյն իսկ նրանց կոնսակին զարկելով՝ վճռական գրոհով Թիւրքերին դուրս թափեցին նաեւ Բարչաչի դիւղից, որով ստիպեցին նրանց ետ քաշելու իրենց ոյժերի մեծագոյն մասը մեր ճախակողմեան թեւից, եւ այդպիսով փրկեցին Դիւթմանի ամբողջ դիրքերը: Յայտնուեցաւ որ դրանք Հայկական երեք վաչտերն էին Անդրանիկի հրամանատարութեամբ:

Շտաբս-կապիտան ՆԵՍՏԵՐՕՎՍԿԻ
(Պաշտօնական Կնիք)

Սգոտոս 27, 1917

Թիֆլիս

1915 թուի Ապրիլ 18ին Դիւթմանի մօտ Թիւրքերի հետ ունեցած կռուի մէջ՝ վաղ առաւօտից մինչեւ կէսօրուայ ժամը 12ը եւ իմ կէս վաչտով Մուխանջիկ դիւղի ճախակողմում դիրք էի բռնած 11 ցերեկուայ ընթացքում, երբ պարզուեց որ թրքական գլխաւոր ոյժերը ուղղուած էին մեր ճախակողմեան թեւի կողմը, մի լեռնաշարքի վրայ, ուր կենդրոնացած էին Կովկասեան Տրդ Հրացանաձիգ դնդի երբորդ գումարտակի վաչտերը՝ եւ վաչտի հրամանատարից հրաման ստացայ իմ կիսավաչտով փո-

խաղրուելու մեր գումարտակի ճախակողմեան թեւի կողմը, 12րդ վաչտին աշակցելու համար:

Մեծ դժուարութիւններով դիրքերի երկարութեամբ շարժուելով՝ բացարձակապէս բաց տարածութեան վրայ, եւ հաղիւ ժամը երկուսին կարողացայ լեռնաշարքին մօտենալ, առանց մարդկային կորուստներ տալու: Յաջողապէս անցնելով մի փոքրիկ լեռնանցքի վրայից՝ իմ կիսավաչտը սկսեց խռոնուել 12րդ վաչտի շարքերի հետ, եւ ճիշտ այդ տեղ իմ կիսավաչտը վերաւորներ եւ սպանուածներ ունեցաւ:

Բլրակներից մէկը վրայ ռազմադաշտը դիտելու համար մի կայան ընտրելով՝ որ կտրատուած էր 12րդ վաչտի խրամատներով՝ իմ առջեւ բացուեց մի սրտաճմրկի տեսարան: Թրքական մի քանի շարքեր երեւացին խրամատներից հաղիւ տասնեակ քայլ հետու, իսկ 12րդ վաչտի ճախակողմեան թեւի կոնսակի ետեւից Թիւրքերը կարողացած էին արդէն մտնել, եւ խրամատների մէջ սողալով՝ սկսած էին մեր վաչտը հարուածել անկիւնային կողմնակի կրակով: Յայտնապէս երեւում էր, որ Թիւրքերը արդէն մօտեցած էին այն կէտին, որտեղից միտք ունէին մեր վրայ արշաւելու: Միաժամանակ նրանց թանձր շարքերը բռնած էին Բօրչաչի դիւղը, երեւութապէս նպատակ սնտենալով մեր թիկունքի կողմը անցնելու: Որքան յիշում եմ, 12րդ վաչտի եւ Բօրչաչի դիւղի ճախակողմեան թեւի վրայ յգործում էր թրքական 7րդ զօրագունդը: Տարակոյսից դուրս էր՝ այդ զօրագունդի վրայ էին Թիւրքերը իրենց յոյսը դրած, ճակատամարտի բախտը իրենց ի նրպաստ որոշելու:

Կարծեմ երեկոյեան ժամը հինգն էր, երբ մեր ետեւը դիրքի վրայ տեղաւորուեց թնդանթաձիգ

մի կիսավաչտ, սրընթաց կրակ բանալով Բօրչաչի զիւղի ուղղութեամբ: Քիչ վերջ թրքական շրթաները գիւղի ուղղութեամբ իրենց ընթացքը փոխեցին, եւ այնուհետեւ սկսեցին նահանջել մեր թեւը սեղմուելուց ազատելով: Այդ վաչտի հրամանատարից դիտցած էի, որ մեր ձախակողմեան թեւի ծայրամասում տեղաւորուած էին Հայկական դումարտակի վաչտերը: Իջնելով վաչտային հրամանատարի մօտ՝ եւ նրանից լսեցի, որ Հայկական Գումարտակի Հրամանատարին հրամայուած էր ձախակողմեան թեւի վրայ յարձակման գիւղելու թրքական ոյժերը մեղանից հետոցնելու համար:

Եւ իրաւ, շարունակով դիտել, եւ ուրախացայ որ մեր զօրախաղը նպատակին հասաւ: Թիւրքերը թէ կողքից եւ թէ կոնակից Հայկական դումարտակից պաշարուելով՝ սկսեցին պարպել Բօրչաչի զիւղը եւ ձգեցին մեր Այդ վաչտին իրենց կողքի դիրքերը: Արեւամուտին մեր ձախակողմեան թեւի վրայ մեզ սպառնացող վտանգը չքացաւ, եւ յայտնապէս երեւում էր որ այդտեղ Թիւրքերը իրենց նպատակին չհասան: Իսկ մենք այդպիսով ոչ միայն մեր թեւը փրկեցինք, ինչպէս եւ Մուխանջիկի բոլոր դիրքերը, այլ եւ կոխը շահեցանք: Կասկած չկայ, որ Թիւրքերի համար այդ հակաշարժակումը մի ահապաստելի բան եղաւ, եւ դրանից դատ այդ յարձակումը տեղի ունեցաւ այնպիսի եռանդով եւ յամուռութեամբ, որ Թիւրքերը թողին իրենց վիրատորներին, մեծաքանակ փամփուռաներ եւ գէներեր եւ փախան: Արագօրէն վրայ համուղ գիշերը արդիւնեց ազգային հերոս Անդրանիկից ղեկավարուած Հայկական դումարտակին որպէս զի նա շարունակէր իր փայլուն արշաւը եւ ոչ նուազ փայլուն կերպով ձեռք ձգած մեծաթիւ զերիներէ թիւր աւելցնելու: Սակայն բա-

ւական եղաւ այս կարճ եւ եռանդուն ճղմումը եւս, Հայկական դումարտակի կողմից, որպէս զի պօլտական գլխարդիայի լուսադոյն զօրագունդերը ցընցուէին, մեզ թողնելով ռազմադաշտը:
Շտուրա-Կապիտան Ն. ԿԻՍԵԼԷՎ,
(Պաշտօնական կնիք)

Հոկտեմբեր 7, 1917
Թիֆլիս

Անդրանիկի Առաջին Հայկական Գումարտակի Մուխանջիկ գիւղի տակ Թիւրքերի հետ ունեցած գործողութիւնների մասին վկայութիւն, 17 եւ 18 Ապրիլի 1915ին:

Ուայիլ Բէյի գիւղիցիայի ճնշման տակ երբ մեր աննշան զօրաբաժինը հափկագրուած դէպի բարձունքները ուղղուեց, որ վերոյիշեալ գիւղի հիւսիսային մասումն են գտնուում, եւ պաշտպանուելու համար գրաւեց այդ բարձունքները՝ մեզ օգնական հասան կովկասեան երկրորդ հրացանաձիգ զօրքեր հասան կովկասեան երկրորդ հրացանաձիգ գիւղիցիայի մասեր, կօղակների երկու գունդեր եւ Հայկական Առաջին Գումարտակը Անդրանիկի հրամանատարութեամբ:

Եւ ինձ յանձնուած կովկասեան Տրդ հրացանաձիգ զինգի Այդ վաչտով պաշտպանում էի դիրքերի այն մասը, որ գտնուում էր արեւմտակողմը 376 ուսք բարձրութեան վրայ, պաշտօն ունելով թոյլ չտալ բանակին: Իմ ձախակողմը նոյն նպատակով դիրքեր բանակին: Իմ ձախակողմը երկու կամ երեք վաչէր դրաւած իր դումարտակի երկու կամ երեք վաչտերով Անդրանիկը: Ամսի 17ին առաւօտից սկսած շարունակուում էր Թիւրքերի կողմից նախապատրաստական ոմբակոծութիւնը եւ մեր իրամատա-

յին աշխատանքները կատարուած էին թրքական սոււմրերի կարկուտի տակ :

Ամսի 18ին առաւօտեան ժամը 4ին մթութեան պաշտպանութեան տակ 800 քայլափոխ մօտենալով՝ Թիւրքերը խիտ շարքերով յարձակողականի դիմեցին, յայտնապէս երեւան հանելով իրենց փափաքը իմ եւ Անդրանիկի վաշտերի շրջանում ճակատը ճեղքելու, որովհետեւ մեր վրայ էին արշաւում ոչ պակաս քան երեք թարուրներ (գունդեր), հրեաանիւնքի հետ : Թիւրքերը այնպիսի կատաղի կրակ բացին, որ երբեմն անհնարին էր մեզ դառնում իրամատններից դուրս գալու : Յերեկուայ ժամը 12-ին կոխը ծայրայեղ աստիճանին հասաւ, մեզ համար չափազանց անբաղձալի երևույթ ստանալով, որովհետեւ մարդկային ահագին կորուստ էր պատճառում մեզ, եւ փամփուշտի սրակասութիւն էինք պզուտ :

Այդ միջոցին հրաման ստացուեց ամենայն զնով յարձակման դիմելու եւ Թիւրքերին ստիպելու մաքրել Բարձիչի գիւղը, որ Անդրանիկի գումարտակի ճակատի վրայ էր գտնուում — քանի որ այդ գիւղի մէջ էին կենդրոնանում թշնամու պահեստի ոյժերը : Անմիջապէս, չնայած ծայրայեղօրէն աննպաստ պայմաններին մեր ռազմական շրջանաւր յարձակողական սկսեց, մարդկային ահագին կորուստներ ապրով, յիշելով որ այդ հրամանի իրադրութեան կախում ունէր կոռուի ամբողջ յաջողութիւնը, որ եթէ կորցնէինք՝ պիտի հարկադրուէինք ռուսական զօրքերով, զրաւուած Պարսկաստան հողամասերը պարպելու :

Անդրանիկ տկար կերպով նախապատրաստուած մի գումարտակ ղեկավարելով՝ շարունակ անձամբ առաջ էր մղում իր մարդկանց, երեւան հանելով

ծայրատիկան մեծ պաղարիւնութիւն եւ իր խելագար քաջութամբ իր եսեւից յափշտակելով իր գումարտակը : Ես տեսայ թէ ինչպէս մի բուռն քաջեր իրենց պետից հմայուած սրանու էին դէպի անվրէպ մահ ռուսերի տարափի եւ գնդացիքների երեղէն հոսանքների մէջ :

Ես չեմ կարող ասել թէ ի՞նչ վախճան ունեցաւ այդ յարձակումը, որովհետեւ այդ միջոցին ես վերադարձուցի զԻրից եւ շարքերից դուրս նետուցի, սակայն դիտեմ, որ Անդրանիկ այդ ճակատամարտում ամենագլխաւոր պատճառներից մէկն եղաւ, որ թշնամուց երեք անգամ տկար մեր բանակը կարողացաւ տոկալ թրքական լուսադոյն դիվիզիաներից մէկի կատաղի արշաւին :

Ժամանակը եւ յետագայ դառն փորձառութիւնները իմ յիշողութիւնից ջնջելն Մուխանջիկի փառայեղ կոռուի մանրամասնութիւնները, սակայն ոչ մէկ բան իմ մտքից չէ կարող անհետացնել Հայ Ազգային Հերոսի տեսիլը, որ իր կամաւորներին դէպի հաստատուն մահն էր առաջնորդում Հայրենիքի երջանկութեան եւ մեր բանակի փրկութեան համար :
կապիտան ԶԷԲԱՇՎԻԼԻ
(Պաշտօնական կնիք)

3 Սեպտեմբեր, 1917

Թիւ 134

կովկասեան Բանակ

Ապրիլ 16ին 1915 թուին, երեկոյեան ես բանակի հրամանատար Գեներալ Նազարբէկովից հրաման ստացայ դրաւելու Մուխանջիկի գերբէ ճակատողման մասը, իմ զօրամասով, որ բաղկացած էր կովկասեան Տրդ հրացանաձիգ գնդի Յրդ բառայիւնից, եւ Անդրանիկի Հայկական գումարտակից :

Ապրիլ 17ի արշալոյսին եւ դրաւեցի այդ մատնանրչուած դիրքը, որով իմ զօրամասի հատուածները տեղաւորուեցին հետեւեալ ձեւով,— աջակողմեան թեր Մուխանջիկի գիւղի դաշտահարթի վրայ դրաւեցին 9րդ եւ 10րդ վաշտերը. լեռնոտ շրջանի աջակողմեան ծայրամասում Հաթիական կամաւորական դամարտակի երկու վաշտերը, նրանցից քիչ հեռու տեղաւորուեցին 11րդ եւ 12րդ վաշտերը, եւ ձախակողմում 6րդ գնդի հետախոյզները զօրախումբը, իսկ վերջինների ձախակողմը դամարտակի մնացած մասերը հռչակաւոր Անդրանիկի հրամանատարութեամբ:

Ապրիլ 17ի ամբողջ օրը անցաւ մեր դիրքերի եռանդուն ուժեղացման աշխատանքի մէջ, եւ Անդրանիկ աշխուժօրէն կարգադրութիւններ էր անում իր դամարտակի դիրքերը ամրապնդելու համար. եւ բահեր չունենալով կամաւորները խրամատներ էին փորում իրենց սուիններով: Այդ օրը թշնամին իր ներկայութիւնը մատնեց մեր շրջանի թնդանօթային ուժակոծութեամբ, իսկ Ապրիլ 18ի արշալոյսին մեր բարձունքի ստորոտներին էր հասած: Նախ հրացանային կրակ բացին իմ աջակողմեան լեռնոտ շրջանակի կամաւորները, որովհետեւ տեղի բարձրութիւնը նկատելիօրէն վատ էր եւ թիւրքերը այդտեղ չառ մօտ եկան: Երբ արշալոյսը բոլորովին բացուեց՝ հրացանաձողութիւնը սկսուեց ամբողջ շրջանում: Անդրանիկից ոգեւորուած՝ կամաւորները ամէն գովեստից բարձր էին պահում իրենց: Նրանցից շատերը ամբողջ հասակով կանգնում էին պատնէշների վրայ եւ ինչ որ բաներ էին ազազակում՝ թիւրքերին: Այդ պարագան ստիպեց ինձ հրամայելու, որպէս զի նրանք այդ բաներ չանէին, քանի որ մարդկային աւելորդ կորուստներ են այդպէս տե-

ղի ունենում: Նրանց վարմունքի մէջ եւ նկատեցի կատարեալ արհամարհանք մահուան հանդէպ: Ժամը 3—5, որոշապէս այժմ շեմ յիշում, եւ հեռախօսով Գեներալ Նազարբէկովից հրաման ստացայ, որպէս զի Անդրանիկը յարձակումը սկսէր եւ դրաւէր իր առջեւ տարածուող Բօրչաշի գիւղը, ինչ որ եւ կատարեցի: Այդ խնդիրը Անդրանիկը լուծեց շքեղ վերայով: Լերան վրայից եւ հեռադիտակով տեսնում էի ինչպէս կամաւորները իրենց գլուխն ունենալով Անդրանիկին, քրքական գնդակների հեպեղի տակ սկերկիւղ յարձակման գիւղեցից, գետնի վրայ ծոռում, եւ գրեթէ բոլորն էլ չգիտեմ ինչո՞ւ առանց փափախների: Թիւրքերը չկարողացան տուկալ այդ սուր արշալին եւ մաքրեցին Բօրչաշի գիւղը, որ դրաւուեցաւ Անդրանիկի կողմից, եւ որի մասին ինքը նոյն երեկոյեան անձամբ ծանոյց ինձ, Գեներալ Նազարբէկովին տեղեկագրելու համար:

Այդ գիւղի դրաւումը, որոշապէս նկատելի էր, թիւրքերի վրայ մեծ տպաւորութիւն գործեց, եւ դրանից յետոյ իմ շրջանի վրայ նրանց յարձակման սյօք մեղմացաւ: Իբր եղբակացութիւն կարող եմ ասել որ այդ քաջարի յարձակումը եւ Բօրչաշի գիւղի մաքրումը թրքական ճակատի վրայ աչքառու ազդեցութիւն ունեցաւ Դիլմանի ճակատամարտի ընդհանուր յաջողութեան համար:

Անընթեռնելի է ստորագրութիւնը
(Պաշտօնական Կնիք)

ԱՂԷՏԱԲԵՐ ՈՐՈՇՈՒՄ ՄԸ

Իրէստ-Լիդովսկի Դաշնագրէն վերջ, Մարա-
ամսի վերջերը եւ Ապրիլի սկիզբները, Զօր. Անդ-
րանիկ Ազգ. Խորհուրդին խնդրանքով եւ պաշտօ-
նական հրահրով Ալեքսանդրապօլ կ'երթար երկ-
րորդ անգամ կազմակերպելու իր բանակը Կէն. Նա-
զարպէկովի հրամանատարութեան տակ:

Զօր. Անդրանիկ Ալեքսանդրապօլի մէջ գիշեր եւ
ցորեկ յծուած էր իր բանակին կազմակերպութեան
ժամ առաջ գլուխ հանելու գայն եւ զիմաւորելու
օրէ օր ուժեղացող թշնամի բանակը՝ կասեցնելու ա-
նոր ասպատակութիւններն ու աւերումները:

Իրիկուն մը Պրն. Ա. Խատիսեան Զօր. Անդրա-
նիկին լուր դրկած էր, ներկայ դառնուելու շատ վա-
րեւոր ժողովի մը որ տեղի պիտի ունենար այդ գի-
շեր: Զօրավարը մեկնեցաւ խորհելով թէ կարելո՞ր
ժողով մը ըլլալու է: Երբ ժողովաւորներն հասանք
Պրն. Խատիսեան առաջնորդեց մեզ:

Սեղանի մը շուրջ բոլորուած վին Սօցիալ-Դե-
մոկրատ, Սօցիալ Ռէվոլյուցիաներ եւ Դաշնակցական
ներկայացուցիչներ, թիւով վեց հոգի: Ժողովը բա-
ցուեցաւ եւ կարճ փիճարանութենէ վերջ միահա-
մուտ որոշուեցաւ իւր արձանագրութեամբ ստորա-
գրուեցաւ հետեւեալ որոշումը:

«Պարսկաստանէն Ռուսաստան անցնող ճա-
կատի Ռուս զինուորները Տէվէլուէն անցնելով Ա-
լեքսանդրապօլ կուգային իրենց գէնքերով միասին
տուն երթալու: Այս ժողովը որոշեց որ Ալեքսանդ-
րապօլէն Անի քաղաք երկարող զիւղակ դարձուած
երկաթուղազծին երկաթները վերցնեն եւ կարմիր
ձրագներ կախեն վայրաշարժը յառաջ չդնալու եւ
զինաթափ ընեն զանոնք, պատրուակելով թէ երկ-
րին հանգիստը եւ անդորրութիւնը կը խանգարեն ի-

րենց ճամբորդութեան միջոցին: Հակառակ պարա-
դային եթէ Ռուս զինուորը զինաթափ չըլլայ, գէնքի
ուժով բռնի զինաթափ ընեն զանոնք»:

Երբ այս որոշումը տուն, տեսայ թէ Զօր.
Անդրանիկ սոսկալի կերպով սրտնեղած կը դողալ
իր աթոռին մէջէն եւ հազիւ կրնար զսպել ինքզինք:
Երբ ամէն բան լրացած եւ որոշուած էր, սոքի ե-
լաւ Պ. Ա. Խատիսեան եւ բաւ. «Կը փափարինք լը-
սել ձեր կարծիքն ալ այս մասին Զօր. Անդրանիկ»:
Զօրավարը սոքի կեցաւ եւ բարկացած ձայնով եւ
շեշտով ըսաւ. «Այս ի՞նչ ծիծաղելի եւ աղէտաբեր
որոշում է որ կատարեցիք դուք առանց անդրադառ-
նալու փողուան յառաջ եկած արդիւնքին: Հայաս-
տանի հողին վրայ Ռուս տուն դարձող եւ մեր բա-
րեկամութեան փառահող զինուորը նեղել իր ձեռքը
զանուած գէնքին համար, «եւ հակառակ պարագա-
յին զինու. զօրութեամբ զինաթափ ընել զանոնք»...
Հայ եւ Ռուս ժողովուրդներուն մէջ ահաւոր եւ
անկասկածելի խրամատ մը բանալ ըսել է: Չէ, ափ-
կա ինձի համար անհանդուրժելի եւ անտանելի է»,
պօռաց Զօրավարը իր ձեռքը սեղանին զարնելով:

«Ինչ ո՞վ էք, կամ ինչ ո՞ւր համար Ռուս զին-
ուորը զինաթափ պիտի ընէք, պատրուակներ ստեղ-
ծելով: Հոն է մեր դարաւոր թշնամին, զայն զինա-
թափ ընենք: Թաթարները Դանձակի առջեւ տուն
դարձող 5000 Ռուս զինուորը կոտորեցին, մնացած-
ներն ալ դո՞ւք կ'ուզէք որ լրացնէք քանի մը հրա-
ցաններու փոխարէն: Ռուսիա մեզի հակայ ռազմա-
մթերք, հարստութիւն, ուտելիք եւ հազնելիք թո-
ղուց, մենք պէտք չունինք անոնց քանի մը հատ
հրացաններուն, մենք անոնց բարեկամութեան պէտք
ունինք: Եթէ զինաթափ ընել պէտք է, թող Սէյմը
Թիֆլիսի մէջ զինաթափ ընէ զանոնք, հոս Հայաս-

տանի մէջ այդպիսի քայլ մը մեր ցեղին, մեր ա-
նունին, մեր աստուածական ոգիին եւ ազգային առա-
քինութիւններուն հակառակ արտայայտութիւն մը
պիտի ըլլայ: Երանի թէ հոս եկած չըլլայի եւ չի
լսէի այս ախուր որոշումը: Ինչո՞ւ զիս կանչեցիք
հոս, ես չեմ ուզեր պատասխանատուութեան բաժին
վերցնել անմեղ արիւններու մէջ, երկու ցեղեր թըշ-
նամացնելով: Ոչ Վրացին, ոչ Թաթարը եւ ոչ այ
Թուրքը մեզի բարեկամ են, մեր միակ բարեկամը
Ռուսիան է. եւ դուք ձեր աղէտաբեր ձեռնարկով
զանոնք այ կ'ուզէք հեռացնել մեզմէ»:

Զօրաւարին այս հուժկու խօսքերը չերբ լսե-
ցին ներկաները, իսկոյն առանց ձայնի պատուեցին
ժողովին արձանագրութեան տեսրակը եւ չեղեալ
համարեցին որոշումը, խոստովանելով իրենց ահա-
ւոր սխալը եւ մեկնեցան դողդղալով:

* * *

Այս դեպքին առթիւ կ'արժէ յիշել հոս թէ երբ
Թաթարները տուն դարձող Ռուս զինուորները
Գանձակի առջեւ զինաթափ ընելով 5000 զինուոր
կոտորեցին, քիչ վերջ երբ Ռուսերը Եկան իբր փոխ
վրէժ 5000 Ռուս զինուորին, անխնայօրէն կոտորե-
ցին Գանձակի եւ շրջանի Թաթարներէն 30,000
հոգի:

ՔԱՆԻ ՄԸ ԽՕՍԲ

ՊՐՆ. ՅՈՎԼ. ՔԱԶԱԶՆՈՒՆԻՆ

«Հ. Յ. Դ. ԱՆԵԼԻՔ ԶՈՒՆԻ»ԻՆ ԱՌԹԻԻ

1920ին երբ Ամերիկա կը գտնուէինք Ամերիկա-
հայ դադութիւններուն բարոյական եւ նիւթական ա-
ջակցութիւնը եւ օժանդակութիւնը ապահովելու

Հայրենիքի բազմազան պէտքերուն եւ սահանջնե-
րուն, հայ բեմերէն մենք իրարու հակառակ տեսու-
թիւններ եւ դադափարներ յայտնեցինք:

Դուք այ ինձի նման ծանօթ ըլլալով Հայաստա-
նի ներքին կեանքին, փայլուն եւ պայծառ նախա-
դասութիւններով ծածկեցիք եւ ծածկել փարձեցիք
չառ մը փտութիւններ եւ ազեղութիւններ, խանդա-
վառելով եւ օրօրելով հայրենարարձ եւ հայրենա-
կարօտ պանդախտին սիրտն ու զգացումը, արթըն-
ցընելով անոր մէջ մէն մի հինցած յիշատակ հայ-
րենի անուշութիւններուն երբ բեմերէն կը խօսէիք:

«Հայրենակիցներ՛ր,

«Արարատի գագաթէն արշալոյսը ծագել է եւ
եռագոյն դրօշակը ծածանում է արեւի վառ ցոլերի
սակ: Մե՛նք կ'ուզէինք որ այդ ազատութիւնը Մուշէն
դէպի վեր, դէպի Երեւան գար, բայց պիտի չըսեմ
դժբախտաբար, այլ բարեբախտաբար այդ ազատու-
թիւնը Երեւանէն կ'երթայ դէպի Մուշ եւ Ազատու-
թիւնը եւ վերաշինութիւնը»:

Իմ խօսքերս, սակայն, այս քաղցրահնչուն նա-
խադասութիւններուն նման չէին հնչել փայտակալու
եւ շոյելու հայրենարարձ եւ միամիտ սրտերը: Ես
մատոս վէրքին վրայ դրած ջանացի սխալը եւ ան-
կումը մատնանշել՝ դարձան մը ճարտու յոյսով,
բանզի Հայաստանի ապագան մութ եւ մռայլ գտած
էի՝ երբ կ'ըսէի. «Հա՛յ ժողովուրդ, Արարատի գա-
գաթին վրայ արշալոյսի նշոյլ անգամ չկայ, հոս
սեւ ամպերը կուտակուած են: Հա՛յ ժողովուրդ, այդ
սեւ ու մռայլ ամպերը քու գլխիդ վրայ դիզուած են,
ի՞նչ պիտի ընես: Պէտք է որ դուն մտածես»:

Գիտէի որ մահազանդի պէս ծանր եւ զերեզմա-
նի չափ ահաւոր էին խօսքերս եւ յայտնութիւններս,

րայց իրողութիւն էր ան, Հայրենիքին ներքին պատկերն էր ան:

Սիրելի Յովհաննէս, երբ ես այդ յայտարարութիւնները կ'ընէի, ուե՛է մէկիդ դէմ ո'չ ստեղծութիւն, ո'չ նախանձ եւ ո'չ ալ չարակամութիւն ունէի: Մէկ ցաւ կար սիրտս այրող, այդ ցաւը Հայրենիքիս ցաւն էր: Ես կը տեսնէի Արարատի դադաթին վրայ կուտակուած սև ու մոռյլ ամպերը, ես կը տեսնէի թէ հոն «արեւին վաս ցոյրերը» չկան եւ ո'չ ալ «Աղատութիւնը»: Դուք տեսաք եւ հասկցաք ցուրտ ու դառն իրականութիւնը ա'յն ստեղծման, երբ սուրբ, արիւնը եւ անպատուութիւնը դիմաւորեցին զձեզ:

Երբ Նիւ Եորք Հոլանտ Հաւագին մէջ Բրոֆ. Տէր Յակոբեանի, լուսահողի Գարօ Բասարմաճեանի, Էնֆիլէճեանի, Կէն. Բաղրատունիի եւ քեզի կը խօսէի եւ կը պնդէի գօալիսիօն կառավարութեան պէտքը՝ ցեղին բոլոր դուակներուն վստահութիւնը հրաւիրելու համար զէպի Հայրենիք, եւ եթէ կար վատք մը պահուած՝ բաժնել դայն ամէնուն, իսկ եթէ դառն փիճակ մը՝ պէտք էր բաժնել եւ ցաւը, եւ պատասխանատուութիւնը նոյնպէս: Բայց դուք եւ ձեր համախոհ ընկերները իմ թելադրանքներու աչքիս պատասխանեցիք. «Զօր. Անդրանիկ, երբեք մի՛ փրզովիք եւ մի յողնիք, միակամ եւ միատարր Դաշնակցութիւնը պէտք է որ տիրէ: Հինգ տարի Դաշնակցութիւնը պիտի կառավարէ Հայ ժողովուրդը եւ անկէ վերջ կը մտածէ թէ պէ՞տք է ուրիշին ալ տեղ տայ թէ ոչ»:

Ծանր էր իմ պատասխանս ձեզ եւ անախորժ ձեր սկանջին. «Կը ցաւիմ որ ձեր այդ բոլոր աքոռները իարխուլ են, ես կանգուն չեմ տեսներ զանոնք»:

Դուք պիտի գրարի՛ք դէպի անդունդը եւ անմեղ Հայ ժողովուրդն ալ ձեզի հետ անդունդը պիտի տանի՛ք»:

Հայկական բանակին անունով դրամ հանգանակեցիք: Ի՞նչ եղաւ եւ ո՞ւր գնաց մօտաւորապէս կէս միլիոն տարբը: Հայ ժողովուրդը իր մասն, իր արիւնէն զոհելով սուաւ իր բանակին համար: Տուին անոնք որպէս զի իրենց զոհարելովով ոգեւորեն եւ քաջալերեն իրենց եղբայրները, թէ կան հեռաւոր Ամերիկայի եւ արտասահմանի մէջ Հայեր, որոնք կը հետաքրքրուին Հայրենիքով: Այդ գումարը մասամբ պիտի հոգար զինուորին եւ զինուորականին անվճար մնացած ամսականները, քաջալերանք մը բլլարով անոնց աւելի ոգեւորուելու եւ փարելու իրենց դործին եւ սպարտականութեան: Հանգանակուած գումարին մէկ մասը Վաշինկթըն եւ Պոսթոն թողուցիք եւ մեծ մասը Բարիկ, որ կը ծախսուի այլեւայլ անձերու կողմէ:

Բանակի հանգանակութեան ատեն ըսի. «Հայ ժողովուրդ, փախուստի ճամբայ չունիս, պէտք է որ տաս, պէտք է ուժեղ բանակ մը ունենաս, եթէ կ'ուզես որ սպրիս, բայց պէտք է դիտնաս թէ որո՞ւ կուտաս եւ ո՞ւր կ'երթայ եւ ինչո՞ւ համար»: Խընդրանքս էր որ երկու չեզոք պատգամաւորներու հետ այդ գումարը Հայաստան զրկուէր եւ օրուան զինուորական նախարար Արարատեանին յանձնուէր ըսելով՝ «Ահա արտասահմանի եւ Ամերիկահայ գաղութներուն նուէրը իրենց բանակին եւ փոխարէն ստացական մը աւնուէր»:

Կը յիշէ՞ք որ ինձի հարց տուիք եւ ըսիք. «Զօրավար, ներկայ կառավարութեան վրայ վստահութիւն չունի՞ք»: Ես պատասխանեցի. «Ես այս կառավարութեան փարիչներուն վրայ վստահութիւն չունիմ», մինչեւ որ տարիներ վերջ դուք ձեր խղճին

վրայ ծանրացող բնոր թեթևացնելու համար ըսիր
այն ինչ որ ես ըսած էի ձեզ տարիներ առաջ:

«Գաղափարները այլևս անելիք չունեն» հա-
տորդ միայն կարգ մը իրողութիւններ կը պարզէր:
Շրջմտքի լոյսի մը շուրջ չըջար դարձող թիթեռ-
նիկի մը նման կը դառնար եւ կը մօտենար մեծ ցա-
ւին, եւ սակայն բան մը չէր ըսեր ժողովուրդին:
Այդ դրբոյցովը վէճքին դուրսը վրցուցիք միայն
եւ չի սեղմեցիք դայն՝ դուրս բերելու ներքին աղչ-
տը եւ ցաւը, հոգ չէր որ իմ յայտնութիւններու
նման քու խօսքերդ ալ մահադանդի մը նման ծանր
հնչէին: Պէտք էր, պէտք էր խօսէիր պատմութեանդ
չարքին կարգ մը տխուր դարձուածքներու շուրջ,
որոնց իրազեկ էիր դուն:

Երբ ընկերներուդ հետ Տրասիդոն կը մեկնէիք
Թուրքիոյ հետ դաշնագիրը ստորագրելու, ինչո՞ւ
այդ դաշնագրէն վերջ Պաթում դացիք եւ Վէհիպ Բա-
չային յանձնեցիք Հայաստանի ճամբաները, Էրկա-
թուղիները, ոսղմամթերքները, «Օսմ. զինուորին
ալ աջակցութիւն խոստանալով... եւ անպատուութեան
խարանով մթաղնեցիք հայ ճակատը եւ բարի
անունը: Այս ճակատը մտայնութիւնը անպատուա-
րէր գործունէութեանց հետ արդեօք քիչ չէի՞ն, որ
Կ. Պոլիս երթալու խորհուրդն ալ ունեցաք քծնելով
Աւսթան Բէչատի ոտքին, եւ մէկ միջիտն անմեղ Հա-
յերու արեան մէջ հրճուող սրտէն «Հայրական
գուժ»??? հայցելով: Ի՞նչ սրտով կամ ի՞նչ հողիով
բեզ ընկերակցող Ա. Ահարոնեան ծունկի եկած Օսմ.
դահին առջեւ՝ «Օսմ. կայսրութեան հայրական
գուրգուրանքը միշտ եղած է Հայ ժողովուրդին
հանդէպ եւ կը յուսանք որ ասկէ վերջ ալ պիտի բլ-
րայ» ըսաւ: Այս ստորուկ բառերուն դէմ Սուլթան Բէ-
չատի խրոխտ եւ արհամարհական խօսքերն են որ

կը հնչեն. — «Ազըլանտրնրգ ամնա, պիր ազ կէն
գալտրնրգ» (սթափեցաք եւ խելքերնիդ գլուխնիդ ե-
կաւ, սակայն, ուշ մնացիք):

Երբ Կ. Պոլսէն ստրուկի եւ անպատուութեան
վերարկուն հագած վերագարձաք, ի՞նչ բաներ...
թելադրեցին... ձեզ Մայիս 28ի էփտով մեծ Միացեալ
Անկախ Հայաստան յայտարարելու: Այսպէս ըրի՛
անըր համար որ վսեմ. Պօղոս Նուպարը գրկէի՛ք
Թրքահայ դատին շուրջ խօսելու իրաւունքէն եւ ի-
րաւասութիւնէն...: Ի՞նչ տխուր եւ տղայական խա-
ղեր էին հարուածել Նուպարը, հարուածել Թրքա-
հայաստանի հարցը, հարուածել Հայը եւ զձեզ: Երբ
անկարող էիք 1914ի հողամասը պաշտպանել, ի՞նչ
իրաւունքով եւ ինչո՞ւ Թրքահայաստանի շուրջ խօս-
քեր ըրիք, գրողելով թուրքը եւ հեռացնելով ուսու-
րարեկամութիւնը: Գարա Պէքիր մը փր 8000—նոց
բանակով եկաւ եւ գերի վերցուց 11,700 Հայ զի-
նուորը, գրաւելով Սարի Ղամիշը, Կարս, Արտա-
հան եւ Ալեքսանդրապօլ, հսկայ հարստութեանց եւ
ոսղմամթերքներու հետ: Եւ ահա այս ատենն էր որ
Մայիս 28ի էփքը յայտարարող Պրն. Ա. Խատիսեան
վրացեանի հետ Երեւանէն Ալեքսանդրապօլ կը վա-
զէին Գարա Պէքիրին քով ըսելու «յայտնեցէք ձեր
կառավարութեան թէ մենք չեղեալ կը համարենք
Մայիս 28ի էփքը եւ դարձեալ Բրէստ Լիդովսկի
դաշնագիրը Արփա Չայ(*) Ալեքսանդրապօլ մեր
սահմանները կը ճանչնանք:

Ինչո՞ւ այս եւ ասոր նման ահաւոր խաղերու
շուրջ չանդրադարձաք, այլ զգաժուած խղճի ծանր

(*) Արփա Չայ Ալեքսանդրապօլի տուներուն
գրեթէ կպած է: Փոքրիկ առու մը միայն կը բաժնէ
բազաքը եւ սահմանազուլսը:

պատասխանատուութենէն «Անելիք Չունինք» ձայնեցիք: Ի՞նչ կ'արժէ սափոր մը ջուր սրսկել կրակէն գոհուած տան մը մոխիրներուն վրայ, երբ հրդեհը փճացուցած, աւերած, տարած է ամէն բան:

«Անելիք Չունինք»ի յայտարարութիւնը նախարարի աթոռէդ պէտք է կատարէիր, եթէ լսելի չըլլար ձայնդ, հրաժարականիդ հետ մէկտեղ դուրս գարու էիր պատուաւորապէս: Երբ դուն այսօր զըզջումէ մը վերջ կ'ըզուշանաս պատասխանատու ունէ զործէ, հին ընկերներդ՝ շատ մը սխալներէ վերջ, դեռ զըջում ու դարձ չունեցան... զէթ հանդարտ մնալու էին Հայաստանի բողոքներուն եւ Ազգ. Ընկերակցութեան մէջ իրենց քիթերը խօթելէ եւ անպատուելի ամէն բան...:

Ըսին թէ «քսան տարիներէ ի վեր Գաշնակցութիւնը ձեզ ունէ պատասխանատու գործ յանձնած չէ: Գօալիսիօն կառավարութիւնը տուած է անդրանիկ նախարարապետի աթոռը»:

Արժանի էիր աշն ատեն այդ դիրքին, բայց անկէ վերջ «ծերացած», «ցնդած», «խելագարած» ես: Երբ իրենց հետն էիր, իրենցն էիր, բայց այսօր դու՛ ալ անոնցը չէք»:

Մտայնութիւն մ'ընէ այդ, մտայնութիւն մը դատարկ մտքերու եւ պակաս նկարագրի տէր մարդոց: Ինկան անոնք իրենց նախարարի խաբխուլ աթոռներէն եւ գացին հասան հոն, ուր որ իրենց յարմար էր եւ վայել. վարժապետը՝ վարժապետի, բանաստեղծը՝ բանաստեղծի, բժիշկը՝ բժիշկի աթոռին եւ դիրքին վրայ:

Քեզմէ առաջ շատեր տեսան ներքին դառն պատկերն ու դուրս եկան, քեզմէ վերջ քու օրինակին հետեւեցան եւ պիտի հետեւին շատ շատեր: Բայց ամէն հետացող՝ պարտականութիւն եւ պատասխա-

ԿԱՄԱՆՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՀԲԴԿԱՆՍԱՐԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՕԳՆԱԿԱՆՆԵՐԸ, 1916

ՉԱԿԵՆ ԱՅ. — Ձիառարներու խմբագրութեան, Մարտի. ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԱՐԳ. — Չօր. Անդրանիկ, Անբատ. 4-րդ վարչապետ Նիկոլ. ԱՄԵՆԱՅԻՆ ԿԱՐԳ. — Երևանի ֆրակցիան, Չօր. Անդրանիկի բիկնապահներէն, Լօպատեան, Մարտի օգնական (որ Տիլիմանի անվանաւորապէս մէջ պատմութեան), Եգի. Չէ. Անբատի օգնականը, 3-րդ վարչապետ Արտաշէսին օգնական Երուստի, Գրիգոր Ամիրեան որ Լօպատեանին յարգարեց:

նատուութիւն ունի իր ցեղին եւ հայրենիքին հանդէպ: Եթէ «Անելիք Չունինք» ըսելով գործելէ եւ ծառայելէ դադարինք, այն ատեն ցեղին գերեզմանաբար մենք մեր ձեռքերով պիտի դարբնենք եւ զետեղենք մեր վրայ:

Չէ՞ք կարծեր թէ ներկայ կառավարութիւնը, կրօնականները, չէզոքները, Ռամկ. Ազատականները եւ Ս. Դ. Հնչակեանները «Անելիք Ունին»: Դա՞նուկութիւնը պէտք ունի քուրայի մը բովէն անցնելու, և երբ մաքրուի, գառուի, բիւրեղանայ, այն ատեն Հայ Ազգին ամէն մէկ գաւաղը ընելիք ունի:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Պրէզնո

Ինչպէս յառաջարանիս մէջ նոյնպէս վերջարանիս մէջ պարտք կ'զգամ խոստովանիլ, անարդարութիւն մը գործած չըլլալու համար թէ, ինչպէս այս, նոյնպէս «Հարուածող Չօրամաս» անուն զիրքը լիակատար պատկերացումները չեն Չօր. Անդրանիկի գործերուն: Շատ սահմանափակ եւ շատ թեթեւ նկարագրութիւններ են ամէնքն ալ: Ուրախ պիտի ըլլայի որ յարգելի Չօրավարը իր կեանքին գործերը ըման կերպով տար մեծահասարակ գրքի ձեւով մը, որը մեր գրական եւ զինուորական պատմութեան գոհար էջերէն եւ փառքերէն մին պիտի ըլլար վստահաբար երգելու ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ:

«Հայոց կուսանք դափնեայ պսակ թող հիւսեն,
Քննելոյ ձեռամբ քո նակատը պսակեն,
Պոհարներով քո քաջ կուրծքը զարդարեն,
Հայրենիքի տէր ու պաշտպան ԱՆԴՐԱՆԻԿ»:

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ՀԱՄԱՐ

(Զինուորներու)

Երբ թուղթերուս ծրարները կը քրքրէի «Կովկասեան նակառիկ» վրայ ձեր կատարած գործերուն համեստ օրագրութեան հանդիպեցայ, ձեր ընկեր զինուորներէն մէկուն կողմէ նօթագրուած:

Կարօտցած բարեկամի մը եւ սիրական դէմքի մը նման ողջագուրեցի զայն եւ համբուրեցի՝ զձեզ համբուրելու անուշ զգացումն ունենալով: Ձեր ընկերը իր համեստ կարողութեամբ, նօթագրած չէր եւ ոչ ալ պատմած էր ձեր կրած չարչարանքները, զըրկանքները եւ նեղութիւնները, այլ մէկ երկու տողերով օրուան անգիտելի եւ մեծ կոխներուն պատմութիւնները ըրած էր «օր մը մի՛ գուցէ այդ գոհարներումները պէտքի մը ծառայեն»:

Սիրելի Զինուորներս,

Հիմա որ ձեր կատարած գործերուն շատ համեստ կերպով նկարագրուած պատմութիւնը մատուիկ կը յանձնեմ, չեմ կրնար յարգանքի եւ հիացումի երկու խօսք չըսել ձեր անունին, երբ կը մտաբերեմ ձեր կատարած գոհարներումներն ու յաղթանակները:

Վերջին տխուր դէպքերուն առջեւ երբ կը կարմրիմք, ու երբ օտարներ կը փորձեն անուանարկել Հայ զինուորին արժանապատուութիւնը, դուք ձեր քաջութեամբ, ձեր պատմութեամբ եւ գործերով անոնց աչքերուն առջեւ կը ցցուիք, արհամարհելով զանոնք, բարձր բռնելով Հայ զինուորին եւ Հայ ցե-

դին արժանապատուութիւնը: Դուք գիտցաք կոուիլ անոր համար որ դուք կը հասկնայիք ԿՌԻՒՆՆ ԱՐժԵՔԸ, դուք կըրցաք պարտութեան մատնել թշնամին եւ հիացում հրաւիրել ձեր վրայ, անոր համար որ ԳԻՏԷԻՔ ՆՈՒԻՐՈՒԻԼ եւ ԳԻՏԷԻՔ ԾԱՌԱՅԵԼ Հայրենիքին եւ անոր ազատութեան:

Երեսուն տարիներէ ի վեր Հայ գիւտուրը բարձր բռնեց իր անունը եւ պատիւը: Սասունէն սկսեալ մինչեւ Պալմանեան պատերազմը եւ անկէ մինչեւ Զանկէզուր. Սիսեան, հարան ու Զապուխ Հէֆէրլու գետերը կովկասի նակատին վրայ ձեր մարտնչումները աշխարհ հիացուցին: Ֆէրիք, Ալի, Եավէր, Ալի Իհսան, Խէլիլ Վէհիպ եւ Նուրի փաշաները եւ անոնց ամենայնտին գիւտուրներն իսկ տեսան ու նաշակեցին ձեր մարտնչումները...: Անոնք նանչցան ձեր ուժն ու սիրտը եւ վարանեցան ձեր առջեւ բայց ձեր հարսգատ ցեղին մէկ մասը չնանչցաւ... ու չյարգեց ձեզ...:

Ի՞նչ բան էր որ մղեց ձեզ թողուլ ձեր տունները, ձեր գործերը եւ հանգիստը, երիտասարդ կեանքի վայելքներուն հետ եւ զալ պատերազմի դաշտ շալկելու ձեր հրացանն ու տուրիկը: Ես կ'զգայի եւ կը հասկնայի ձեր գոհաբերումներուն արժանիքը եւ իմաստը: Ես գիտէի թէ որքա՞ն ծանր էր ձեր վրայ ննչող պատասխանատուութիւնն ու պարտականութիւնը:

Մեծ համբերութեամբ կրեցիք ձեր չարչարանքները եւ մեծ հաւատով տարիք ձեզի յանձնուած գործը: Ես չլսեցի տրտունջքի ոչ մէկ բառ, ցաւի ոչ մէկ արտայայտութիւն: Մերկ էիք, անօթի մնացիք օրերով, ձմրան ցուրտը, փուխն ու քամին, ձիւնն ու անձրեւը, կարկուտին հետ ծեծեցին ձեզ, նեղե-

ցին ձեզ, բայց դուք արհամարհեցիք զանոնք թշնամիին գնդակներուն հետ: Զեր այս կեցուածքը քաջայերեց զիս, ուրախացուց սիրտս եւ մենք կըրցինք շահիլ փառաւոր յաղթանակներ ՀԱՅ ԱՆՈՒՆՆԻՆ ՀԱՄԱՐ:

6000 վերստ նամբայ կտրեցիք կովկասի նակատին վրայ խոչընդոտներու եւ դժարութեանց կուրծք տալով: Դուք ԼԱՊՏԵՐՆԵՐՆ ԷԻՔ Ռուս բանակին, դուք առաջնորդները Ռուս գիւտուրին շաղին: Օտարը հիացաւ ձեր վրայ, ՀԻԱՑԱԻ ձեր Հրամանատարն ալ եւ բերկրեցաւ ձեզ համար, ու վստահ ձեր Հայու հօր բազուկներուն նոր յաղթանակներու դիմեց...:

Ի՞նչ վսեմ սէր ու մաքուր զգացում էր որ ունէիք դուք ձեր կուրծքներուն տակ: Ես բոլոր դժուարութիւններուն մէջ ձեր դէմքերուն վրայ հրնուանք կը տեսնէի երբ ասկէ ու անկէ Հայ մանուկներ եւ Հայ գաղթականներ հաւաքելով ինծի կը բերէիք: Դուք ձեր հացը, ձեր հագուստը եւ հանգիստը կը տրամադրէիք անոնց երջանկութեան, անոնց բարութեան եւ հանգստին համար:

Ռուս պետութիւնը ձեր կուրծքերը ոսկի եւ արծաթ խաչերով եւ մէտալներով պսակեց: Այդ խաչերը եւ այդ մէտալները օտար գիւտուրականներու գովեստին հետ ձեր սրտերը հրնուանքով չլեցուցին ա՛յնքան, որքան հրացանը ձեռքերնիդ թշնամիին դիմաց վրէժը վրէժով եւ արիւնը արիւնով կը մաքրէիք...: Թշնամիին անկումը ձեր հրնուանքն էր եւ Հայու մը ազատագրումը ձեր ժպիտը:

Ինկան ձեզմէ շատերը: Անոնց անիւնները խառնուեցան մայր հողին: Խուկով ու աղօթքով օրհնուած ու սրբացած քար մը չդրին անոնց վրայ, ապա ինչ գրադարան

լեց փայփայելով անոնց սեւ ու սիրուն վարսերը...:

Սիրելի Զինուորներս,

Սա՛ մէկ քանի տողերս իբր յարգանքի եւ գնահատանքի նշան ձեզի կը թողում իբր կտակ եւ սրտածօն ապրողներուդ եւ իբր տապանաբար անթաղ եւ անշիրիմ զինուորներուս...:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

1924, Յունիս 18

Ֆրէզնօ,

